

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

АНДИЖОН МУҲАНДИСЛИК – ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИНГ

**5340100-Иқтисодиёт, 5140900-Касбий таълим, 5340900-Бухгалтерия
Ҳисоби ва аудит, 5340200-Менежмент, 5340600-Молия, 5520700-
ТМЖ, 5521200-ТВИТ, 5540500-ТСМТ йЎналиши
1-курс талабалари учун**

**«ХУҚУҚШУНОСЛИК. ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИ» фанидан**

МАЪРУЗАЛАР

КУРСИ

АНДИЖОН – 2009 йил

«ТАСДИҚЛАЙМАН»
Андижон муҳандислик-иқтисодиёт институти Илмий-Услубий Кенгашида
кўриб чиқилган ва маъқулланган

Кенгаш раиси: _____ доц. А. Ҳакимов
« _____ » _____ 2009 й.

«МАЪҚУЛЛАНГАН»
«Муҳандислик» факультети Кенгашида муҳокама қилинган ва
маъқулланган

Кенгаш раиси _____ доц. Х. Саримсақов
« _____ » _____ 2009 й.

«Ўзбекистон тарихи» кафедраси мажлисида
муҳокама қилинган ва тавсия этилган

Кафедра мудири: _____ проф. У. Абдуллаев

Кафедра мажлисининг _____ -сонли баённомаси
« _____ » _____ 2009 й.

Тақризчилар:

1. Одилов Қ., ф.ф.н., доц.-АндМИИ "ЎДЖҚНА" кафедраси доценти
2. О.Тохиров. ф.ф.н.– «Ўзбекистон тарихи» кафедраси доценти.

Тузувчилар:

Катта ўқитувчилар Х.Тўхтасинов, Р.Отахонов «Хуқуқшунослик. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси» Фани (маърузалар курси). _ А.: АндМИИ, 2009 йил.

Кириш

Ўзбекистон Республикаси чуқур ижтимоий-сиёсий ислохотлар даврини бошидан кечирмоқда; мамлакат иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтмоқда; жамиятда умуминсоний қадриятлар борган сари кўпроқ қарор топмоқда; шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини, шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш давлатнинг бурчига айланмоқда. Республикада демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамиятини қарор топтириш жараёни кечмоқда.

Ушбу ўтиш даврида фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти даражасини ошириш, уларнинг давлат, ҳуқуқ, қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ҳақида энг зарур билимларга эга бўлишидан иборат муҳим вазифа юзага келди. 1997 йилда Олий Мажлис қабул қилган жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури ана шу умумдавлат аҳамиятига молик вазифани бажаришга қаратилгандир.

Ҳурматли талабалар ушбу маъруза матнида умуман «давлат», хусусан «Ҳуқуқий давлат» тушунчалари қараб чиқилган, фуқаролик жамиятининг таърифи берилган, ҳуқуқ асослари нафақат ҳуқуқий нормалар тизими сифатида, балки кенгроқ маънода-ҳуқуқий муносабатлар, юридик масъулият ва Ҳуқуқбузарликлар йиғиндиси билан бирга кўриб чиқилган.

Ушбу маъруза матни Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқшунослик бўйича қайта ишланган ва тўлдирилган нашрдир. Биринчидан, у мактаб, лицей ва коллеж ўқув дастурларига мослаштирилди; иккинчидан, маъруза матнида конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, экологик ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи ва халқаро ҳуқуқ тармоқларига бағишланган янги бўлимлар ва тегишли чизмалар ҳамда тест ва саволлар қўшилди; учинчидан, маъруза матнида барча материаллар сўнгги йилларда юртимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган муҳим ўзгаришлар, ислохотлар, қабул қилинган янги қонунлар, фармонлар ва қарорлар асосида бойитилди; тўртинчидан, энди маъруза матни аниқ қисмларга бўлинди, яъни ҳуқуқ соҳаларини тўла тавсифловчи назарий қисми, барча ҳуқуқ тармоқлари бўйича жамланган чизмалар қисми, тестлар ва савол-жавоблар қисмларига ажратилди.

1-мавзу: Давлат ва Ҳуқуқ назарияси асослари

Режа:

1. Фуқаролик жамияти ва давлат.
2. Давлатнинг келиб чиқиши.
3. Давлатнинг келиб чиқишига доир назариялар.
4. Давлат ва унинг асосий белгилари.
5. Давлатнинг функциялари.
6. Давлатнинг шакллари.
7. Сиёсий режим.
8. Ўзбекистонда Ҳуқуқий давлатнинг барпо этилиши.

1. Фуқаролик жамияти ва давлат.

Жамият-муайян эҳтиёж ва манфаатларига кўра бирлашган кишиларнинг маълум тарзда ташкил топган мажмуаси. Жамият бирлашишга мойил бўлган гуруҳлар, синфлар, қатламлардан иборат. Аммо айрим ҳолларда, одатда иқтисодий, сиёсий, миллий, диний манфаатлар асосида, «*ажраиши кайфиятларига*» мубтало бўлади. Давлат жамиятнинг энг муҳим таркибий элементиدير. У жамиятда асосан сиёсий функцияларни бажаради. Жамият билан давлат асло бир нарса эмас. «**Жамият**» тушунчаси «**давлат**» тушунчасидан кенгдир.

Фуқаролик жамияти-комил фуқаролардан, яъни узвий боғлиқликда бўлган ҳамда ахлоқий маданиятга таянадиган ҳуқуқий ва сиёсий маданиятга эга одамлардан иборат жамият. Фуқаролик жамияти нафақат давлатнинг кучи билан, балки унинг аъзолари бўлмиш фуқароларнинг ўзлари орқали Сақлаб туриладиган ва қатъий тартиб қарор топган жамиятдир. Бундай жамият ўзини-ўзи юксак даражада ташкил этиши билан ажралиб туради. Фуқаролик жамиятигина давлатнинг кучли таъсири талаб этилмайди. Давлат бундай жамиятида назоратида бўлиши керак, чунки давлат-фуқаролик жамиятининг «*ёлланма хизматкори*». Зеро у фуқаролар, корхона ва муассасалардан олинадиган солиқлар ҳисобига мавжуд бўлади. Ушбу жамият нафақат ўзининг сиёсий, маданий ҳаётини, балки иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ҳам бошқариб туради.

Ҳамма жамиятлар ҳам фуқаролик жамияти эмас. Фуқаролик жамияти анча юксак даражадаги ижтимоий ривожланиш кўрсаткичидир.

Маърифатли дунёда «фуқаролар давлати» деб гапирилмайди, «*фуқаролар жамияти*» дейилади. Давлат-бошқа нарса, фуқаролар жамияти бошқа нарса. Бундай жамиятда давлат ташкилотларидан кўра жамоат ташкилотларининг фаоллиги баландроқ туради. Мажбурлов

аппаратига кирувчи тузилмалар, шунингдек, вазирликлар, маҳаллий Ҳокимият идоралари давлат ташкилотлари тизимига киради. Шунинг учун Ҳам «*Бизнинг асосий мақсадимиз-бир киши ёки жамоат ташкилотларининг фикри давлат тузилмаларининг фикридан устунроқ бўладиган фуқаролар жамияти қуришдан иборат*»¹.

Давлат, Ҳуқуқ ва жамият муайян алоқадорликдадир. «Жамият»-нисбатан кенг тушунча. Давлат унинг ичида мавжуд бўлади. Давлат Ҳуқуқни келтириб чиқаради, аммо Ҳуқуқ Ҳам давлатни шакллантиради ва йўналтиради. Жамият давлат ва Ҳуқуқ таъсирида у ёки бу томонга ўзгаради. Ҳуқуқ Ҳамма учун мажбурий бўлиб, давлат учун Ҳам, жамият аъзолари учун Ҳам муҳимдир.

Давлат ва жамият ўзаро алоқадор, аммо тенг аҳамиятли эмас. Давлат билан жамият айнан бир нарса эмас. Мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар қанчалик мукамал бўлса, жамият ва давлатнинг функциялари (вазифалари) шунчаилк аниқ ажралиб туради. Фуқаролик жамияти ва Ҳуқуқий давлат уйғун муносабатга эга. Жамият ўзининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига оид кўплаб муаммоларни давлатнинг ёрдамсиз (ва аралашувисиз) Ҳал қилади. Ҳуқуқий давлат жамиятнинг ўзи эплайдиган масалаларда фуқаролик жамияти (ва унинг айрим аъзолари)га всийлик қилиши шарт эмас. Фуқаролик жамияти ўзини-ўзи бошқаради ва ҳуқуқий давлат сиёсатида, ундаги ҳуқуқий тизимга Ҳал қилувчи таъсири ўткази олади.

«*Демократик жамият-бу, энг аввало, фуқаролик жамиятидир. Чинакам демократиянинг олий мазмуни-шахслараро, миллатлараро, давлат ва ижтимоий-сиёсий муносабатларни уйғунлаштиришдан иборат. Бунда инсон ва жамият, жамият ва давлат ҳокимияти тинч-тотув яшайди*»².

2. Давлатнинг келиб чиқиши.

Инсоният давлат пайдо бўлгунига қадар ўз тараққиётида узоқ йўлни босиб ўтган. Давлат ҳам, ҳуқуқ ҳам бўлмаган ибтидоий жамият бир-биридан асосан ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси билан фарқ қиладиган ёввойилик., варварлик ва цивилизация каби уч босқични ўтган. Меҳнат қуролларининг ривожланиши ва такомиллашиши, йирик ижтимоий меҳнат тақсимоти (зироатчиликнинг чорвачиликдан, ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиши,

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йилидан. Т.4.Т., 1996. 80-б.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3., 1996. 362-363-б.

савдонинг алоҳида иқтисодий соҳага айланиши) натижасида меҳнат унумдорлиги ошиб, ортиқча маҳсулот ҳосил бўлган, бу эса хусусий мулкчиликка ва жамиятнинг мулкий жиҳатдан табақалашувиغا олиб келган. Ана шу туфайли асосий машғулоти хусусий мулкчилик муносабатлари ва мулкдорлар манфаатини муҳофаза қилишдан иборат бўлган кишиларнинг махсус гуруҳлари юзага келган.

Шундай қилиб, ибтидоий жамиятда оқсоқоллар, уруғ ва қабила бошлиқлари ҳамда дин раҳнамоларига тегишли бўлган ижтимоий ҳокимият аста-секин давлат ҳокимиятига айланган. Агар давлат пайдо бўлгунча мавжуд бўлган жамиятда ижтимоий Ҳокимиятини сақлашнинг асосий воситаси олий руҳонийларнинг шахсий обрўи бўлган бўлса, давлат ҳокимиятининг моҳиятини мажбурлаш ташкил эта бошлаган. Инсоннинг жамиятдаги мавқеи тубдан ўзгарган. Агар ибтидоий жамиятда инсоннинг мавқеи алоҳида шахснинг оилага, уруққа ёки қабилага мансублиги билан белгиланган бўлса, давлатга эга жамиятда инсоннинг мавқеи унинг мулкий Ҳолати ва давлат ҳокимияти соҳибларига шахсий яқинлигига қараб белгиланган.

Давлат жамият ривожининг муайян босқичига юзага келган. У ўзининг шаклланиши ва ривожланишида узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтган. Жамият ривожининг дастлабки босқичларида давлат етарлича ривожланмаган сиёсий ҳодиса бўлган. Бундай давлат, энг аввало, мажбурлашга асосланган.

Демократия шароитида давлат цивилизация талабларига мос тарзда ривожланади. У иқтисодий ва маънавий омиллар асосий ҳокимиятнинг мамлакатда тартиботни таъминлайдиган бир бутун ташкилотига айланади. Давлат ўзининг асосий вазифасини-халқ ҳокимиятчилиги, иқтисодий эркинлик, мустақил шахс эркинлигини таъминлаш вазифасини адо этади.

3. Давлатнинг келиб чиқишига доир назариялар.

Давлат ва Ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масала кўп асрлар давомида кўплаб мутафаккир файласуфлар, юристлар, тарихчиларни ўйлантириб келган. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил назариялар мавжуд. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз.

1. Теологик назария вакиллари давлатнинг худо томонидан яратилганлигини уқтирадилар, «бутун ҳокимият худоники» деган қоидани илгари сурадилар. Бу назария қадимда пайдо бўлган ва ўрта асрларда кенг тарқалган. Ушбу назария теократик, яъни давлат

бошлиғи айни пайтда унинг диний раҳнамози бўладиган давлат қарор топган даврдаги жараёнларни акс эттиради.

2. Патриархал назария тарафдорлари давлат катталашиб кетган оиладан бевосита келиб чиққан, монарх Ҳокимияти эса гўё оиланинг барча аъзоларига раҳбарлик қиладиган отадан мерос бўлиб ўтган деб ҳисоблайдилар. Ушбу назария Юнонистонда (қадимги Грецияда) пайдо бўлган ва Арасту (Аристотель) асарларида асослаб берилган, XVII асрда инглиз олими Фильмернинг «Патриарх» асарида ривожлантирилган. Муаллиф Инжилга асосланиб, Одам атонинг ҳокимиятни худодан олиб, ўзининг катта ўғли-патриархга, у эса ўзининг авлодлари бўлган қиролларга берганлигини исботлашга уринган.

3. Шартнома назарияси XVII-XVIII асрларда ёйилган. Голландияда Ушбу назарияни Гроций ва Спиноза, Англияда-Локк ва Гоббс, Францияда-Руссо, Россияда А.Н.Радищев ривожлантирган. Уларнинг фикрича, ҳокимият халққа тегишли бўлиб, халқ уни монархга берган. Агар монарх Ҳокимиятни суиистеъмол қилса, халқ қўзғолон кўтаришга ва монархни тахтдан ағдаришга ҳақли бўлади.

Шартнома назариясига кўра, давлат-онгли ижод маҳсули, одамлар келишган аҳд натижаси. Давлат-ўзаро келишув асосида ва онгли тарзда бирлашган кишилар ташкилоти бўлиб, ана шу шартнома асосида улар ўзларининг эркинликлари ва Ҳокимиятининг бир қисмини давлатга берадилар.

4. Зўрлик назарияси (Гумплович, Каутский)га кўра, давлатнинг келиб чиқиши асосида зўрлик Ҳаракати, бир халқнинг бошқа халқни босиб олиши ётади. Давлат ғолибнинг Ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун тузилади.

5. Ирригация назариясига кўра, давлатларнинг келиб чиқиши, уларнинг илк шакллари Шарқда улкан ирригация иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ. Ушбу назария немис олими Виттфогелнинг «Шарқ истибдоди» асарида ифодалаб берилган.

6. Синфий назария намояндалари (К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин) фикрича, давлат иқтисодий сабаблар-ижтимоий меҳнат тақсимооти, қўшимча маҳсулот ва хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, жамиятнинг қарама-қарши иқтисодий манфаатларга эга синфларга ажралиши туфайли келиб чиққан. Ушбу жараёнларнинг объектив натижаси ўлароқ давлат ўзининг махсус бошқариш ва бостириш воситалари билан анна шу синфларнинг қурашини бостириб туради. Бунда давлат ҳукмрон синф манфаатларини Ҳимоя қилади. В.И.Ленин давлатни синфларни

келиштириш органи эмас, балки синфий ҳукмронлик органи, бир синфнинг бошқа синфни бостириш қуроли, бир синфнинг бошқа синф устидан ҳукмронлигини таъминлаш машинаси, деб Ҳисоблаган.

4. Давлат ва унинг асосий белгилари.

«Давлат» кенг маъноли тушунчадир. Давлатнинг моҳиятини тушунишда уч асосий назарий ёндашув мавжуд: ижтимоий, синфий ва сиёсий-ҳуқуқий.

Биринчи ёндашувга кўра, давлат-умумий муаммолар ва ишларни ҳал этиш воситаси, у Ҳукмдорлар ва халқнинг Ўзаро муносабатини тартибга солади. Иккинчи ёндашувнинг моҳияти шундаки, давлат синфларнинг пайдо бўлиши билан юзага келган ва синфий кураш бир синфнинг бошқасини бостириш қуроли бўлиб юзага келган ва синфий кураш бир синфнинг бошқасини бостириш қуроли бўлиб хизмат қилади. Учинчи ёндашувнинг асоси қуйидагича: давлат жамиятнинг ва давлатнинг ўзининг ҳаётини ташкил этувчи ҳуқуқ манбаидир.

Албатта, уччала ёндашувда ҳам муайян асос бор. Янглишув бир назарий қараш бошқаларидан устун қўйилиб, мутлақлаштирилганда бошланади.

Давлат-суверенитетга, бошқарувнинг ҳамда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг махсус апаратига эга бўлган, шунингдек, ҳуқуқ нормалари (қоидалари)ни яратишга қодир бўлган оммавий ҳокимиятнинг сиёсий-ҳудудий ташкилоти.

Давлат-бутун мамлакат миқёсидаги Ҳокимиятнинг махсус бошқарув ва мажбурлов апаратига эга бўлган, барча учун мажбурий қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган ягона сиёсий ташкилот.

Давлат –жамият сиёсий тизимининг одамлар, гуруҳ, синф ва ташкилотларнинг Ҳамкорликдаги фаолиятини ва Ўзаро муносабатини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва назорат қилувчи асосий институт.

Давлат-Ҳокимиятнинг бош институти. Ҳокимият давлат орқали Ўз сиёсатини амалга оширади. «Ҳокимият», «давлат» ва «сиёсат» тушунчалари бир-бирига жуда яқин бўлиб, бир-бирларини тақозо этади. Ҳокимият-ўзга кишилар хулқ-атвори (иродаси) ва фаолиятини бутун жамият ёки алоҳида ижтимоий гуруҳлар (шахслар) иродасига бўйсундириш қоибилияти. Сиёсат эса юнонча «polis» сўзидан олинган бўлиб, «давлат ишлари», «давлатни бошқариш санъати» деган маънони англатади. «Сиёсат» Ҳозирги замонда бошқарув бобида оқилона қарор қабул қилиш санъати ва қоибилияти, деган маънони билдиради.

Давлатнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1) **Ўзига хос оммавий ҳокимият** - давлат ҳокимиятининг мавжудлиги, яъни Ҳокимият ва бошқарув аппаратининг, мажбурлаш аппаратининг борлиги;

2) **аҳолининг Худудлар бўйича уюшганлиги**. Бу фуқароларнинг давлат чегаралари доирасида, муайян маъмурий-Худудий бирликларда яшашини билдиради;

3) **суверенитет**, яъни ички ва ташқи сиёсатни Ўтказишда мустақил бўлиш;

4) **Ҳуқуқ ижодкорлиги**, яъни давлат Худудида яшовчи барча кишилар риоя этадиган қонунларни чиқаришга қодирлик;

5) **аҳолидан** давлат аппаратини сақлаш Ҳамда аҳолининг кам таъминланган қисмига ёрдам беришга сарфланадиган солиқларни тўплаш;

6) умумий функцияларни (вазифаларни) бажариш, яъни Худудни қўриқлаш, жиноятчиликка қарши кураш, умумий фаровонлик мақсадларини амалга ошириш.

Давлатнинг моҲияти Ҳақидаги замонавий қарашлар:

1) ижтимоий қарама-қаршиликларни бартараф этиш (Ўзаро ёнбосиш, мураса қилиш ва Ҳ.к) воситаси;

2) умумдемократик институтларни (инсон Ҳуқуқлари, ошқоралик, демократия, плюрализм ва б.) таъминлаш;

3) ташқи фаолият (мудофаа, босқинчиликдан Ҳимояланиш, Худудий яхлитликни таъминлаш).

Давлат ва Ҳуқуқнинг–узвий боғлиқ ижтимоий Ҳодисалар сифатидаги жиҲатлари:

давлат-Ҳуқуқни шакллантирувчи сиёсий механизм;

давлат Ҳуқуқнинг амал қилишини кафолатлайди ва уни бузилишидан сақлайди;

муайян давлатга Ҳуқуқнинг тарихан шаклланган муайян тури мос келади;

Ҳуқуқнинг юзага келиши давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ;

Ҳуқуқ давлат нуқтаи назаридан энг муҲим бўлган ижтимоий муносабатларни мустаҲкамлайди ва тартибга солади;

Ҳуқуқ мамлакатдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади ва давлатнинг халқаро майдонда муомала қилиш тилидир.

5. Давлатнинг функциялари.

Давлатнинг функциялари давлат фаолиятининг асосий йўналишларидир.

Давлат функцияларининг асосий белгилари:

- 1) *мазмуни*-давлат фаолияти бир хил жиҳатларининг йиғиндиси;
- 2) *миқёси*-функциялар давлатни бир бутун сифатида қамраб олади;
- 3) *хусусияти*– комплекс, мажмуавий;
- 4) *мақсади*– инсоннинг ижтимоий Ҳимояланганлиги, ташқи

хавфсизлик ва Ҳ.к.

Давлатнинг функциялари ички ва ташқи функцияларга бўлинади.

Давлатнинг ички функциялари мамлакат ички Ҳаётини бошқаришга қаратилган фаолиятининг асосий йўналишларидир.

Ички функцияга қуйидагилар киради:

- 1) регулятив (тартибга солиш, бошқариш);
- 2) қўриқлаш (сақлаш, муҳофаза қилиш).

а) Регулятив функция давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги ўрнини белгилайди:

иқтисодий:

иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва жамият иқтисодий Ҳаётига таъсир этиш;

иқтисодиётнинг давлат секторини бошқариш;

бозор муносабатларининг Ҳуқуқий асосларини ўрнатиш ва нарх-наво сиёсатини белгилаш;

ижтимоий:

ижтимоий бойликни тақсимлаш;

а) Ҳолининг энг кам муҳофазаланган қисмини (ногиронлар, кўп болали оилалар, ишсизлар) Ҳимоя қилиш, пенсия таъминоти кабиларни ташкил этиш;

соғлиқни сақлаш, маданиятни ривожлантириш, жамоат транспортини ташкил этиш, уй-жой қуриш ва ш.к.

сиёсий:

фуқароларнинг Ҳуқуқ ва эркинликларини Ҳимоя қилиш;

қонунийликни ва Ҳуқуқий тартиботни таъминлаш;

барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни таъминлаш;

маънавий:

санъатни қўллаб-қувватлаш;

миллий маданиятни ривожлантириш;

жамиятнинг маънавий-ахлоқий соғломлиги тўғрисида ғамхўрлик қилиш;

молиявий:

солиқ тўплаш;

божхона назорати;
бевосита молиявий назоратнинг Ўзи.

б) Қўриқлаш функцияси давлатнинг Хуқуқ билан мустақамланган ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни таъминлаш ва Химоя қилишга қаратилган қуйидаги фаолиятни тақозо этади:

- а) фуқаролар Хуқуқ ва эркинликларини муқофаза қилиш;
- б) табиатни муқофаза қилиш;
- в) барча шакллардаги мулкларни Химоя қилиш;
- г) Хуқуқни муқофаза қилиш.

Ташқи функциялар-давлатнинг халқаро майдондаги фаолиятининг асосий йўналишлари.

1. Халқаро ҳамкорлик:

ташқи сиёсий фаолият;

ташқи иқтисодий фаолият.

2. Мудофаа ва миллий хавфсизликни таъминлаш.

Халқаро ҳамкорлик ҳар қандай давлат учун ҳаётий заруратдир. Ер юзида ҳозир 200 дан ортиқ давлат бор. Уларнинг ҳар бири меъёрида ҳаёт кечириш ва ўзаро ҳамкорлик қилишга эҳтиёж сезади.

Халқаро ҳамжамият халқаро хуқуқнинг ўзагини ташкил этувчи умум эътироф этган принцип ва қоидаларнинг бутун бошли мажмуасини ишлаб чиққан. Давлатлар ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорлик ва шу принциплар асосида амалга оширилади.

Суверен давлат бўлган Ўзбекистон Республикаси жаҳондаги барча давлатлар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда, кўплаб халқаро ташкилотлар, жумладан, энг нуфузли халқаро ташкилот бўлган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзосидир.

Давлатнинг мамлакат мудофааси ва хавфсизлигини таъминлаш функциясини, энг аввало, мамлакатнинг Қуролли Кучлари ҳамда Миллий хавфсизлик хизмати бажаради.

6. Давлатнинг шакллари.

Ҳар бир давлат бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосиласидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир¹.

Давлат шакли деганда, давлатнинг тузилиши ва бошқарув усулини белгилайдиган ташқи хусусиятлари тушунилади. Давлат шакли қуйидаги уч элементни ўзида ифодалайди:

- давлат бошқаруви шакли;
- давлат тузилиши шакли;

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т., 1996. 6-бет.

-сиёсий режим.

Ушбу элементлар давлат қандай ташкил этилганлигини ва давлат Ҳокимияти қандай усулларда амалга оширилишини кўрсатади.

Бошқарув шакли деганда, олий давлат Ҳокимияти, унинг идоралари, аҳоли билан ўзаро муносабати, аҳолининг ушбу идораларни шакллантиришда иштирок этиш даражаси тушунилади.

«**Монархия**» сўзи юнончада «якка Ҳокимлик» маъносини билдиради. Монархия олий Ҳокимият якка Ҳоким-давлат бошлиғининг қўлида бўлган ва бу Ҳокимият мерос қилиб бериладиган давлат бошқаруви шаклидир.

Монархиянинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1) монарх давлатни шахсийлаштиради, ташқи ва ички сиёсатда давлат бошлиғи сифатида майдонга чиқади;

2) монарх давлатни якка ўзи бошқаради;

3) монарх Ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинади;

4) монарх ўз фаолиятида расман мустақилдир;

5) Ҳокимиятнинг ўрнатиш, қабул қилиш (легитимлаштириш)нинг алоҳида тартиби мавжуд;

6) муддатсиз, умрбод бошқарув;

7) монарх ўз бошқарувининг натижаси учун юридик жиҳатдан жавобгар эмас.

Монархия **мутлақ** ва **чекланган** (ёки *парламентар*) шаклларда бўлади.

Давлат Ҳокимиятини бошқа биронта идора билан чекланмаган монарх (кирол, подшо, император) амалга оширса (масалан, Саудия Арабистонида), бундай монархия **мутлақ монархия** дейилади.

Агар монархнинг Ҳокимияти конституция асосида амал қиладиган бирон-бир ваколатли идора билан чекланган бўлса, бундай **монархия чекланган, конституциявий, парламент** шаклидаги монархия бўлади (масалан, Буюк Британия, Дания, Норвегия, Швеция).

«**Республика**» сўзи юнончада «умумий иш» маъносини билдиради. Республика давлат бошқарувининг Ҳокимият олий идоралари муайян муддатга сайланадиган шаклидир.

Республиканинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1) Ҳокимият олий идораларининг сайлаб қўйилиши;

2) Ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши;

3) Ҳокимият олий органларининг ўз қарорларини сайланган муддати давомида қабул қилиши;

4) қонунларнинг бажарилишини назорат қилувчи орган бўлган судлар бўлишининг ортиши;

5) фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок эта олиши.

Республикалар **президентлик** республикаси **парламентар** республикаларга бўлинади.

Президентлик Республикасида давлатни халқ сайлайдиган ва жуда кенг ваколатларга эга бўлган Президент бошқаради. У давлатнинг ҳам, Ҳукуматнинг ҳам бошлиғидир. Бундай республикада Ҳукуматни президент тузади. Президентлик республикасининг мисоли сифатида АҚШ ва Ўзбекистон Республикасини келтириш мумкин.

Парламентар республикада давлат бошлиғи сайланувчи мансабдор шахс бўлиб, нисбатан торроқ ваколатларга эга. Бунда президентни парламент сайлайди. У расман давлат бошлиғи Ҳисобланиб, асосан вакиллик функцияларини бажаради. Унинг Ҳукуматни тузиш ва мамлакатни бошқаришда тутган ўрни номигагина аҳамиятга эга бўлади. У Ҳукуматни бошқармайди (Ҳукуматни бош вазир бошқаради). Аммо Ҳукумат уни тарқатиб юбориши мумкин бўлган парламент олдида жавобгардир. Парламентар республикага Австрия, Италия, Германия мисол бўлади.

Республика шаклидаги бошқарувнинг яна бир кўриниши **аралаш бошқарувдир**. Бундай бошқарувда президентлик ва парламентар республикалар элементлари аралшиб кетган бўлади. Масалан, Францияда президентни халқ сайлади. У жуда катта ваколатларга эга бўлади, аммо Ҳукуматни бошқармайди.

Давлат тузилиши шакли унинг маъмурий-Ҳудудий ташкил этилишидир.

Давлат тузилиши бўйича барча давлатлар қуйидаги турларга бўлинади:

- унитар,
- федератив,
- конфедератив.

Унитар давлат – бу оддий, яхлит давлат. Бундай давлат вилоят, область, округ, воеводство, район, туман деб турлича номланадиган маъмурий-Ҳудудий бирликларга бўлинади. Бундай давлатда битта парламент, битта Ҳукумат, битта президент бўлади. Унитар давлат одатда бир миллатли бўлади.

Унитар давлат белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) бутун мамлакат миқёсида бир хил бўлган вакиллик, ижроия ва суд органлари бўлади;
- 2) битта конституция;
- 3) ягона қонунчилик тизими;
- 4) ягона фуқаролик;
- 5) ягона пул бирлиги;
- 6) барча маъмурий-Ҳудудий бирликлар учун умумий бўлган солиқ ва кредит сиёсати;
- 7) унитар давлатлар таркибий қисмлари суверенитетга эга эмас (яъни том маънодаги давлатлар эмас);
- 8) ягона армия мавжудлиги.

Федератив давлат-мураккаб, иттифоқдош давлат. Одатда у бир қанча давлатларнинг бирлашувидан Ҳосил бўлади. Бирлашганидан кейин бу давлатлар Федерация аъзолари ёки субъектлари бўлиб қоладилар. Улар турлича аталиши (штатлар, Ўлкалар, республикалар) ва Ўз маъмурий-Ҳудудий бўлинмаларига эга бўлиши мумкин.

Федерацияда Ҳокимият идораларининг икки тизими амал қилади: федерал даражада ва федерация субъектлари даражасида. Федерал даражада Ҳам, федерация субъектлари даражасида Ҳам президент, парламент, Ҳукумат бўлиши мумкин.

Федератив давлат белгилари:

- 1) федерация Ҳудуди унинг субъектлари Ҳудудидан ташкил топади;
- 2) олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд Ҳокимияти федерал давлат органларига тегишли бўлади;
- 3) федерация субъектлари ва федерациянинг Ўзи Ўртасидаги ваколатлар иттифоқ конституцияси билан ажратилади;
- 4) федерация субъектлари Ўз конституцияси, Ўзларининг олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга;
- 5) федерациянинг олий чиқарувчи (вакиллик) иродаси икки Палатали тузилишга эга (федерация аъзоларининг манфаатларини ифода этувчи қўшимча палата мавжуд).

Федерация Ҳудудий ва миллий турларга бўлинади.

Ҳудудий федерация қуйидаги хусусиятларга эга:

- 1) федерациянинг ушбу турини ташкил этувчи давлат тузилмалари суверен давлатлар бўлмайди;
- 2) субъектлар халқаро муносабатларда бевосита иштирок этиш Ҳуқуқидан конституция билан маҳрум этилган;
- 3) иттифоқдан бир томонлама чиқиш тақиқланган;
- 4) Қуроли Кучларни иттифоқ идораси бошқаради.

Миллий федерациянинг хусусиятлари куйидагилардан иборат:

- 1) субъектлари-миллий давлатлар ва миллий-давлат тузилмалари;
- 2) федерация субъектлари ихтиёрийлик принципига мувофиқ бирлашадилар;
- 3) катта ва кичик миллатлар суверенитети кафолатланади;
- 4) олий давлат идоралари федерация субъектларининг вакилларидан ташкил этилади;
- 5) миллатлар Ўз тақдирини Ўзи белгилаш Ҳуқуқига эга бўлади.

Жаҳонда 20тадан кўпроқ федерация бор. Федерация ва улар субъектлари ўртасидаги муносабатлар ҳар доим ҳам уйғун эмас. Тез-тез бунинг акси ҳам бўлади. Миллий-Ҳудудий принцип бўйича тузилган федерациялардан бўлган Совет Иттифоқи, Чехословакия, Югославия тарқалиб кетди.

Ҳозир амал қилаётган федерацияларнинг мисоли сифатида Америка Қўшма Штатлари, Германия Федератив Республикаси, Бразилия, Россия Федерацияси, Ҳиндистонни келтириш мумкин.

Конфедерация-Ўз суверенитети ва мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда у ёки бу мақсадга эришиш учун бирлашган давлатлар иттифоқи. Конфедерацияда ягона Ҳудуд, ягона фуқаролик бўлмайди. Ҳар бир давлат халқаро Ҳуқуқнинг тенг Ҳуқуқли субъекти бўлади.

Конфедерация белгилари куйидагилардан иборат:

- 1) мустақил давлатларнинг муайян мақсадларга эришиш учун бирлашган эканлиги;
- 2) конфедерация-мустаҳкам бўлмаган тузилма;
- 3) ягона Ҳудуднинг йўқлиги (конфедерация унинг аъзолари бўлган давлатлар Ҳудудидан ташкил топади);
- 4) ягона фуқароликнинг бўлмаслиги;
- 5) конфедерация субъектлари ундан эркин чиқиш Ҳуқуқига эгадирлар;
- 6) конфедерация субъектлари иттифоқ Ҳокимияти қонун Ҳужжатларини нуллификация қилиш (эътироф этмаслик ёки қўлламаслик) Ҳуқуқига эгадирлар;
- 7) конфедерация ваколатига унча кўп бўлмаган (уруш ва тинчлик, халқаро сиёсат ва Ҳ.к) масалаларни Ҳал этиш киради;
- 8) конфедерация бюджети унинг аъзоларининг ихтиёрий бадалларидан ташкил топади.

Конфедерациянинг мисоли сифатида 1848 йилгача бўлган Швейцарияни, Ҳозир эса Европанинг 15 та давлатини бирлаштирган Европа Иттифоқини келтириш мумкин.

7. Сиёсий режим.

Сиёсий режим давлат Ҳокимиятини амалга ошириш усул ва йўлларининг мажмуи бўлиб, мамлакатдаги сиёсий вазиятни, яъни жамиятдаги сиёсий эркинлик даражасини ва шахснинг Ҳуқуқий Ҳолатини билдиради.

Демократия (юнонча «халқ Ҳокимияти»)-инсон сиёсий ва фуқаролик Ҳуқуқларининг кенглигини, фуқароларнинг давлат Ҳокимияти идораларини тузишда ва уларнинг фаолиятида фаол иштирок этишини, халқ иродасини демократик Ҳокимиятнинг ягона манбаи деб билишни англатади. Халқ Ҳокимиятчилиги икки шаклга эга: вакиллик демократияси ва бевосита демократия.

Вакиллик демократияси халқнинг Ўз Ҳокимиятини вакиллик идоралари, яъни демократик Ҳокимиятнинг ва маҳаллий Ўзини Ўзи бошқариш идораларининг сайлаб қўйиладиган органлари орқали амалга оширилишини билдиради.

Бевосита демократия халқнинг демократик Ҳокимият масалаларини Ҳал этишда умумхалқ овоз бериши (референдум) йўли билан тўғридан-тўғри иштирок этишидир.

Демократик режим белгилари:

- 1) шахснинг иқтисодий соҳада эркинлиги;
- 2) инсон ва фуқаро Ҳуқуқлари ва эркинликларининг эълон қилиниши ва кафолатланиши;
- 3) барча шакллардаги ва том маънодаги демократия;
- 4) Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши;
- 5) ижтимоий Ҳаётда фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм), ижтимоий бирлашмаларнинг кўплиги;
- б) қонун устунлиги.

Агар давлатда демократик режим Ҳукмрон бўлса, демак бу давлатда фуқаролар умум эътироф этилган Ҳуқуқ ва эркинликлардан тўла фойдаланадилар, давлат эса уларни нафақат тан олади, балки Ҳар томонлама кафолатлайди ва Ҳимоя қилади.

Бундай давлатда мафкуравий ва сиёсий хилма-хиллик конституция билан мустаҳкамлаб қўйилади, сиёсий партиялар Ҳукуматни тузиш ва шу тариқа Ўз сиёсатини ўтказиш Ҳуқуқига эга бўладилар.

Аксилдемократик режимга хос хусусият шундаки, бундай режимда давлат идоралари Ҳокимиятни амалга ошириш чоғида демократик принциплар ва қоидаларга риоя этмайдилар, уларни доимо ёки тез-тез бузадилар. Бундай сиёсий режимда фуқароларнинг Ҳуқуқ ва эркинликлари поймол этилади, қўпол равишда бузилади, мухолифат

бартараф этилади (баъзан жуда шафқатсизлик билан), баъзида эса парламент сингари демократик институтлар йўқ қилинади.

Аксилдемократик режим белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) давлатнинг ҳуқуқдан устунлиги;
- 2) давлатнинг жамияти ҳаёти барча соҳаларини назорат қилиши;
- 3) давлатнинг шахс манфаатларига бефарқлиги;
- 4) жамоат ташкилотларининг давлатлаштирилиши;
- 5) ижтимоий ҳаётнинг бутунлай ҳарбийлаштирилиши;
- 6) кам сонли миллатлар манфаатларига эътибор берилмаслиги.

Аксилдемократик режимлар ичида фашистик ва тоталитар режимларни кўрсатиш мумкин.

Фашистик режимда ҳар қандай муҳолифат йўқ қилинади, бирон ирқнинг ҳукмронлиги эълон қилинади, бошқа ҳудудларни босиб олиш учун йўл очилади. 1933-1945 йиллардаги фашистлар Германияси ва ўша даврдаги фашистлар Италияси фашистик режимли давлатларга мисол бўла олади.

Тоталитар режим бир партиянинг ҳукмронлиги, ҳуқуқ ва эркинликларнинг поймол этилиши, кўпинча эса уларнинг ёппасига бузилиши, ўзгача фикрлашга қарши кураш, сайловчиларнинг сайловда муқобил депутатларни сайлаш имкониятининг бўлмаслигига асосланган бошқаруви деб таърифланади. Тоталитар давлат мисоли сифатида собиқ Совет Иттифоқини келтириш мумкин.

Сиёсий режим давлат шаклининг инсоннинг жамиятдаги маъқеини белгиловчи энг муҳим элементидир.

8. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлатнинг барпо этилиши.

Ўзбекистон давлат мустақиллиги ва тўла давлат суверенитетига эришганидан сўнг адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатнинг қурилишини эътироф этди. Шу билан бирга, аввалги тоталитар ўтмишга хос зўравонлик ва адолатсизликка барҳам бериш, инсоний ҳуқуқий қадриятлар, шахс ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этишга нисбатан қатъиятлик изҳор этилди.

Ўтган йиллар ичида давлатчилик асосий институтларнинг сиёсий-ҳуқуқий мазмуни ўзгарди. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига мувофиқ, давлат бошқарувининг президентлик республикаси шакли жорий этилди. Президентлик институти давлат тизимида энг муҳим ҳисобланади, у мамлакатдаги ишлар аҳволига,

Ҳокимият учта тармоғининг фаолияти, ички ва ташқи сиёсатнинг шаклланишига фаол таъсир қилади.

Қонун чиқарувчи институт Ўзгарди. Аввалги Олий Кенгаш (у бир қатор Ҳужжатларни, жумладан, Мустақиллик декларацияси, Конституция, «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонун, мулкчилик, фуқаролик тўғрисидаги қонунларни қабул қилган) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Ўз Ўрнини бўшатиб берди. У фуқаролар Ҳуқуқ ва эркинликларининг қонуний қафолатланиши ва таъминланиши, демократияни ривожлантириш, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш, хусусий мулкчиликни киритиш ва ишбилармонлик тизимларини қўллаб-қувватлашга доир фаолият билан шуғулланади. Ижро этувчи Ҳокимият Президент ва Ҳукуматнинг бевосита раҳбарлигида фаолият кўрсатади. Унга иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, қонунларнинг бажарилишини таъминлаш, кундалик давлат бошқарувини амалга ошириш каби вазифалар юклатилган.

Ҳокимиятнинг суд тизими ҳам ўзгаришларга учради. Ҳозирги вақтда Олий суд, Олий хўжалик суди, Конституциявий суд амал қилмоқда, Ҳуқуқ-тартибот органларининг тизими қайта ташкил этилмоқда.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги рамзларини шакллантириш ҳам ниҳоясига етди, Қуролли Кучлар фаолият кўрсатмоқда, давлатнинг рамзий белгилари тасдиқланди ва қўлланмоқда. Республика ўзининг миллий валютасига эга бўлди.

Ҳуқуқий давлат-бизнинг келажагимиз, бироқ унга эришиш мураккаб вазифа бўлиб, ривожланишнинг бир қатор босқичларини қамраб олади ҳамда давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоатчилик ва халқдан жиддий фаолликни талаб этади. Давлат ва жамоат ҳаётининг фаоллигини ўстириш, коррупция ва порахўрликка барҳам бериш, жиноятчилик ва суиистеъмолчиликка қарши курашиш, жамиятнинг юридик ва маънавий-ахлоқий асосларини ривожлантириш лозим. Ҳуқуқни янгилаш, уни қўллаш ва муҳофазалаш механизмини такомиллаштириш, фуқароларда қонунга нисбатан Ҳурмат билан муносабатда бўлиш, жамиятга муайян Ҳуқуқий муносабатлар ва юридик алоқаларни жорий этиш зарур. Давлатнинг муҳим вазифаларидан бири жамиятда қарор топган юридик нигилизмни, давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг қонунни менсимаслик кайфиятини бартараф этиш, унинг ўрнига одамларда ижобий Ҳуқуқий онгни шакллантириш лозим. Бундай

комплекс ёндашув Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш вазифаларини Ҳал қилиш имконини беради.

2-Мавзу: Ҳуқуқ Ҳақида асосий тушунчалар

Режа:

1. Ҳуқуқ ва унинг белгилари
2. Ҳуқуқнинг келиб чиқишига доир назариялар
3. Ҳуқуқнинг функциялари
4. Ижтимоий нормалар тизимида Ҳуқуқнинг ўрни
5. АҲлоқ ва Ҳуқуқ
6. Ҳуқуқ нормалари, уларнинг белгилари, тузилиши ва турлари.

1. Ҳуқуқ ва унинг белгилари.

Ҳуқуқ-давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган ва унинг кучи билан Ҳимоя қилинадиган умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларининг тизими.

«Ҳуқуқ» ибораси икки маънода қўлланилади. **Объектив Ҳуқуқ**-умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларининг йиғиндиси. Бу нормалар у ёки бу инсоннинг, субъектнинг иродаси Ҳамда хоҲиш-истагидан қатъи назар мавжуд бўлади. **Субъектив Ҳуқуқ** - муайян жисмоний ёки юридик шахсга тегишли бўлган Ҳуқуқ. Масалан, фуқаро Алиевнинг маълум нарсага, айтайлик, автомобилга нисбатан мулк Ҳуқуқи.

Субъектив Ҳуқуқ юридик жиҳатдан шахс эркинлигини таъминлайди, унга мустақиллик беради ва ташаббус кўрсатишига имкон яратади. Субъектив Ҳуқуқ объектив Ҳуқуққа асосланади, объектив Ҳуқуқ бўлмаса, субъектив Ҳуқуқ Ҳам бўлмайди. Субъектив Ҳуқуқ инсондан (ёки ташкилотдан), яъни Ҳуқуқдор шахсдан ажралмаган Ҳолда мавжуд бўлади.

Ҳуқуқ давлат билан чамбарчас боғланган. Давлатсиз Ҳуқуқ бўлиши мумкин эмас, чунки айнан давлат Ҳуқуқни келтириб чиқаради ва Ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилишини кафолатлайди, Ҳуқуқни муҲофаза қилади.

Ўз навбатида, давлат Ҳам Ҳуқуқсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Акс Ҳолда, у ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи воситадан маҲрум бўлади.

Ҳуқуқнинг асосий белгилари қуйидагилардир:

- 1) давлат йўли билан ўрнатилиши;
- 2) барча учун мажбурийлиги;
- 3) Ҳуқуқ нормаларининг қонунлар ва бошқа муайян манбаларда ифодаланиши;

4) субъектив Ҳуқуқлар орқали

5) давлат томонидан таъминланганлиги.

Ҳуқуқ адолатдан ажралмасдир. Рим Ҳуқуқида Ҳуқуқнинг Ҳалол яшаш, Ўзгаларни хафа қилмаслик, Ҳар кимга кераклигини бериш каби қоидалари ёзиб қўйилган эди. Ҳуқуқ эзгулик ва адолатлилик санъатидир. Ҳуқуқда адолат мезони ифодаланади.

2. Ҳуқуқнинг келиб чиқишига доир назариялар.

Давлат каби Ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисида Ҳам турли назариялар мавжуд.

1. Табиий Ҳуқуқ назарияси-Ҳуқуқ назарияларининг энг қадимийларидан бири. Унинг вакиллари Ҳуқуқнинг Ўзида адолатнинг мутлақ, Ўзгармас ибтидосини мужассам этганлигидан келиб чиқадилар. Ҳуқуқ табиатан мавжуд, уни Ҳеч ким Ўйлаб топмаган, у худди инсоннинг Ўзи каби табиийдир. Ушбу назария тарафдорлари табиий Ҳуқуқни юридик нормаларнинг йиғиндиси кўринишидаги Ҳуқуққа қарши қўядилар. Табиий Ҳуқуқ-давлат интилиши зарур бўлган Ўзига хос идеал.

2. Ҳуқуқнинг тарихий назарияси. Вакиллари Ҳуқуқ тарихан пайдо бўлган ва ривожланди, деб Ҳисоблайдилар. Ерга экилган уруғ каби у халқнинг онгида Ўсиб боради ва адолат, қонунлар шаклида намоён бўлади. Ҳуқуқ табиатдан келиб чиқмайди. У ёки бу халқнинг тарихий Ҳаёти Ҳуқуқни қандай кўринишга келтирса, у шундай бўлиб қолади.

3. Ҳуқуқнинг психологик назариясида Ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва ривожланишини шахс ёки шахслар гуруҳининг психологияси билан изоҳланади. Ҳуқуқ психологик йўналишлар, турли кечинмалар, Ҳиссиётлар ва инстинктларнинг маҳсули, деб қаралади.

4. Ҳуқуқнинг синфий (марксистик назарияси) Ҳуқуқнинг синфий моҳиятига Урғу берди. Бунда Ҳуқуқ Ҳуқмрон синф иродасининг қонун даражасига кўтарилганлиги сифатида талқин этилади. Бу ирода мазкур синф Ҳаётининг моддий шароитларидан келиб чиқиб белгиланади.

3. Ҳуқуқнинг функциялари.

Ҳуқуқ жамият Ҳаётида муайян функцияларни бажаради. Ҳуқуқнинг функцияси деганда, ижтимоий муносабатларга таъсир этиш, уларни тартибга солишнинг асосий йўналишлари тушунилади.

Ҳуқуқнинг асосий функциялари қуйидагилар: тартибга солувчи, қўриқловчи ва тарбиявий.

Тартибга солиш функцияси-тегишли ижтимоий алоқалар Ҳамда муносабатларни ва у ёки бу субъект фаол хулқ-атворининг мезонини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдан иборат.

Қўриқлаш функцияси-Ҳуқуқий муҲофаза ва юридик жавобгарлик чораларини белгилаш, уларни қўллаш ва жавобгарликни ўташ тартибини ўрнатишдан иборат.

Тарбиявий функция-турмушда нималар қилиш мумкин, нималар эса тақиқланади, у ёки бу вазиятда қандай Ҳаракат қилиш лозимлигини белгилашдан иборат. Бунда Ҳуқуқ ишонтириш методига таянади, зарур бўлганда мажбурлаш методини, Ҳатто жазолашни Ҳам назарда тутлади.

4.Ижтимоий нормалар тизимида Ҳуқуқнинг ўрни.

Жамиятда нормаларнинг икки тизими мавжуд: техникавий ва ижтимоий.

Техникавий нормалар-«инсон-машина» муносабатларини тартибга солади. Агар техникавий нормалар бажарилмаса, Чернобиль атом электр станциясидаги каби фалокат содир бўлиши мумкин.

Ижтимоий нормалар-одамлар ва уларнинг бирлашмалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи умумий хулқ-атвор қоидалари бўлиб, улар «инсон-инсон» муносабатларини тартибга солади. Ижтимоий нормаларнинг турларига қуйидагилар киради: ахлоқ нормалари, жамоат бирлашмалари, нормалари, миллий урф-одатлар, анъана нормалари, сиёсий Ҳаёт нормалари, Ҳуқуқ нормалари, диний нормалар.

Ахлоқ нормалари-эзгулик ва ёвузлик, шаън, қадр-қиммат, адолат ва ноҲақлик, бурч ва маъсулият Ҳақидаги ахлоқий тушунчаларга мувофиқ равишда жамиятда ўрнатилган хулқ-атвор қоидалари.

Жамоат бирлашмаларининг нормалари-жамоат бирлашмаларининг ўз фаолиятини тартибга солиш ва ташкилотларнинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни аниқлаш учун ўрнатилган хулқ-атвор қоидалари.

Одат нормалари-кишиларнинг кўп марта такрорланганлиги учун одатга айланган ва шу тариқа авлоддан-авлодга ўтиб келаётган хулқ-атвор қоидалари.

Анъана нормалари-илғор анъаналарни асраш муносабати билан юзага келган умумлашган ва барқарор хулқ-атвор қоидалари.

Маросим нормалар-кишиларнинг маълум расм-русмларни бажаришдаги хулқ-атвор қоидалари.

Диний нормалар-диндорларнинг худога, мачитга, черковга, бири-бирига муносабатини, диний бирлашмаларни ташкил қилиш ва уларнинг амал қилишини тартибга солувчи хулқ-атвор қоидалари.

Сиёсий нормалар-алоҲида шахслар ва сиёсий бирлашмаларнинг Ҳокимиятга муносабати масалаларини тартибга солувчи хулқ-атвор қоидалари.

Ҳуқуқ нормалари-давлат томонидан белгиланадиган умумажбурий хулқ-атвор қоидалари.

5. АҲлоқ ва Ҳуқуқ.

Ахлоқ-кишининг жамиятдаги хулқини норматив тартибга солувчи усуллардан бири. У ижтимоий Ҳаётнинг барча соҲалари-меҲнат, маиший турмуш, оила, сиёсат, халқаро муносабатлар ва шулар кабиларга алоқадор. Ахлоқ-ижтимоий онг шаклларида бири, шу боис бутун ижтимоий онг сингари унинг Ҳам тузилиши бир хил эмас. Жамият аксарият қисмининг асрлар давомида шаклланган аҲлоқий тушунчалари алоҲида ижтимоий гуруҲларнинг, боз устига алоҲида индивидларнинг аҲлоқига мос тушмаслиги мумкин. Лекин, Ҳар Ҳолда, жамиятдаги Ҳукмрон аҲлоқ жамият аъзолари кўпчилигининг хулқ-атворини белгилаб беради. АҲлоқнинг алоҲида хусусияти шундан иборатки, аҲлоқ нормаларига амал қилиш жамоатчилик фикри орқали таъминланади.

Жамиятдаги ёзилмаган хулқ-атвор қоидаларининг мажмуидан иборат бўлган аҲлоқдан фарқли равишда Ҳуқуқ-маълум юридик шакллар, яъни манбаларда, жумладан қонун, фармон, қарор ва Ҳуқуқда намоён бўлувчи ***ижтимоий хулқ-атвор қоидаларининг қатъий ифодаланган тизими***. Ҳуқуқ нормалари асосан ёзма шаклда бўлади.

АҲлоқдан фарқли равишда, *Ҳуқуқ қоидалари умумажбурий хусусиятга эга. Уларни бажариш давлатнинг мажбурлаш кучи орқали таъминланади.* Шу каби баъзи фарқларга қарамай, аҲлоқ ва Ҳуқуқ бир қанча умумий хусусиятларга эга.

АҲлоқ Ҳам, Ҳуқуқ Ҳам, умуман олганда, бутун жамиятнинг, демакки, аҲоли аксарият қисмининг қарашлари ва тушунчаларини акс эттириши керак. Уларнинг ижтимоий Ҳаётнинг айнан бир хил соҲаларини қамраб олишини Ҳисобга олганда улар Ўртасида зиддиятлар бўлмаслиги керак. Агар бундай зиддият пайдо бўлса, у Ҳуқуқий нормаларни Ўзгартириш орқали, яъни аҲлоқ фойдасига Ҳал қилиниши зарур.

АҲлоқ ва Ҳуқуқ Ўртасидаги асосий фарқ куйидагиларда намоён бўлади:

1) Ҳуқуқ нормалари давлат томонидан белгиланган ва рухсат этилган бўлади, аҲлоқ нормалари (эзгулик ва ёвузлик, адолат ва ноҲақлик кабилар) эса давлатнинг ёрдамсиз Ўз-Ўзидан шаклланади:

2) Ҳуқуқ нормаларида давлат иродаси, ахлоқ нормаларида эса жамоатчилик фикри ифодаланади:

3) Ҳуқуқ нормалари, зарур ҳолларда, давлатнинг мажбурият кучи орқали, ахлоқ нормалари эса жамоатчилик фикри орқали амалга оширилади;

4) ахлоқ нормалари ижтимоий муносабатларнинг кенгрок доирасини (дўстлик, ўртоқлик ва ҳатто севгини ҳам) тартибга солади. Ҳуқуқ эса ижтимоий муносабатларнинг торроқ доирасини қамраб олади;

5) Ҳуқуқда ҳуқ-атвори баҳолаш мезони «қонуний-ноқонуний», ахлоқда эса «яхши-ёмон»дан иборат.

6) Ҳуқуқ нормалари аниқ кўринишга эга. Ҳатто баъзан бирор тиниш белгисининг қаерда кўйилганлиги ҳам инсон тақдирини ҳал қилиши мумкин. Рус тилида машҳур бир ибора бор: «Помиловать, нельзя казнить» («Авф этилсин, қатл этиш мумкин эмас».).

Ҳуқуқ ва ахлоқ кўпинча бир йўналишда ҳаракат қилади. Баъзан Ҳуқуқ жамиятнинг эскирган ахлоқ нормаларидан халос бўлишга кўмаклашади (масалан, хун олиш). Шу билан бирга, Ҳуқуқ ахлоқ («эзгулик» ва «адолат» тушунчалари) асосида шаклланади. Кўпинча, суд «шаън ва қадр-қимматни ҳақоратлаш», «кўполлик» ва бошқа шу каби тушунчаларни тўғри тушуниш мақсадида ахлоқ қоидаларига мурожаат қилади.

6. Ҳуқуқ нормалари, уларнинг белгилари, тuzилиши ва турлари.

«Норма» сўзи латинчадан таржима қилинганда «қоида», «намуна» маъносини англатади.

Ҳуқуқ нормаси-давлат томонидан белгиланадиган, қафолатланадиган ва муҳофаза қилинадиган барча учун мажбурий ҳуқ-атвор қоидаси.

Ҳуқуқ нормаси умумий ҳуқ-атвор қоидаси сифатида:

1) Ҳаётий муносабатлардаги типик, такрорланиб турадиган нарсаларни умумлаштириш зарурати натижасида шаклланади;

2) шахси аниқланмаган ва кўп марта қўллашга мўлжалланган бўлади;

3) Ҳамиша қандайдир умумий белгиларга эга бўлган шахслар (Ҳарбий хизматчилар, врачлар ва ш.к.)га қаратилган бўлади.

Ҳуқуқ нормаси давлат билан узвий алоқадордир.

Ҳуқуқ нормаси:

- Давлатнинг (халқнинг) иродасини акс эттиради;

- Давлат томонидан норматив Хужжатларда шакллантирилади;
- Давлат томонидан норматив Хужжатларда шакллантирилади;
- Давлат томонидан муҲофаза қилинади, зарур бўлган Ҳолларда давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланади;
- Жамият ва давлат нуктаи назаридан энг муҲим бўлган ижтимоий муносабатларни мустаҲкамлайди.

Ҳуқуқ нормасининг асосий вазифаси-ижтимоий муносабатларни тартибга солиши. Ҳуқуқ нормаси умуммажбурий хусусиятга эга. У Ҳуқуқ тизимидаги бирламчи хўжайрадир.

Ҳуқуқ алоҳида нормалар, ҳулқ-атвор қоидаларидан ташкил топган. Улар биргаликда у ёки бу мамлакатнинг Ҳуқуқий тизимини ташкил этади.

ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИНГ ТУЗИЛИШИ.

Ҳуқуқ нормаси, тузилишига кўра, уч таркибий қисм: гипотеза, диспозиция ва санкциядан ташкил топган.

Гипотеза-Ҳуқуқ нормасининг таркибий қисми бўлиб, унда норма амал қила бошлайдиган, бажариладиган шароит баён этилади. Пенсия Ҳақидаги қонунга кўра, Ўзбекистон Республикасида эркакларга умумий меҳнат стажи 25 йил бўлганидан сўнг 60 ёшдан, аёлларга эса 20 йиллик стаж билан 54 ёшдан бошлаб социал таъминот бўлимлари томонидан пенсия тўланади.

Диспозиция-Ҳуқуқ нормасининг шундай таркибий қисмики, унда Ҳулқ-атвор қоидаларининг ўзи ифодаланади, Ҳуқуқ субъектларининг Ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилади. Масалан, Жиноят кодексининг 223-моддасида белгиланган тартибни бузиб чет элга чиқиш ёки Ўзбекистон Республикасига кириш ёхуд чегарадан ўтиш учун жавобгарлик белгиланган. Бу Ҳуқуқ нормасининг диспозицияси-Ҳукуматнинг рухсатисиз ёки қалбаки Хужжатлардан фойдаланиб ёинки бунинг учун белгиланган чегара пункти орқали ўтмай, давлат чегарасидан ноқонуний ўтишнинг тақиқланганлигидир.

Диспозиция - шу Ҳулқ-атвор қоидасининг ўзи. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексига мувофиқ, ота-оналар ўз фарзандларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти Ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Ҳуқуқ нормасининг Ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиши лозим бўлган давлат мажбурлов чораларини белгилайдиган таркибий қисми санкция дейилади.

Санкция-Хуқуқ нормасини бажармаганлик учун давлат органлари қўллайдиган мажбурлов чораси. Санкциянинг турлари Ҳайфсан, жарима, озодликдан маҳрум этиш ва бошқалар бўлиши мумкин.

Хуқуқ нормаларининг мазкур таркибий қисмлари барча Хуқуқ нормаларида ҳам mavжуд эмас. Масалан, конституциявий Хуқуқ нормаларида одатда ҳеч қандай шартларсиз амал қиладиган ва мажбурлов чоралари назарда тутилмаган қоидалар баён этилади. Фуқаролик Хуқуқининг кўпчилиқ қоидаларида санкцияни ажратиш кўрсатиш мумкин эмас. Жиноят Хуқуқи нормалари диспозиция ва санкциядан ташкил топган. Лекин уларда норманинг матнида ажратиш кўрсатиш мумкин бўлган гипотезалар йўқ.

Шундай қилиб, Хуқуқ нормаси қуйидагиларни белгилаб беради:

- 1) Ким, нимани ва қачон қилиш кераклигини (гипотеза);
- 2) Хуқуқий норманинг маъно-мазмунини (диспозиция);
- 3) Хуқуқ нормаси бажарилмаслигининг оқибатлари қандайлигини (санкция);

Таъкидлаш керакки, барча Хуқуқ нормалари ҳам учала таркибий қисмга эга эмас. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари фақат гипотеза ва диспозицияга эга. Санкциялар эса Конституция нормаларини аниқлаштирувчи қонунлар, кодекслар ва шу қабиларда ифодаланган.

Хуқуқ нормаларининг турлари.

Хуқуқий нормаларни улар мазмунидаги қоидаларнинг характерига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин: волат берувчи, мажбурият юқловчи, тақиқловчи, императив (буйруқ берувчи) ва диспозитив (тўлдирувчи).

Волат берувчи нормалар-рухсат мазмунидаги нормалар бўлиб, нималарни қилиш мумкинлигини белгилайди.

Мажбурият юқловчи нормалар-нималарни қилиш зарурлигини белгиловчи нормалар.

Тақиқловчи нормалар-нима қилиш мумкин эмаслигини белгиловчи нормалар.

Императив (буйруқ берувчи) нормаларда қоида қатъий талаб шаклида акс эттирилиб, ундан бирон-бир тарзда четга чиқиш мумкин эмас (масалан, солиқ қонунчилиги нормалари).

Диспозитив (тўлдирувчи) нормалар муносабат қатнашчиларига масалани мустақил тарзда тартибга солиш ва тегишли Хуқуқ-атвор вариантини танлаш имконини беради. Башарти, бундай имкониятдан фойдаланилмаса, норма муносабат иштирокчиларининг шартлашувини

тўлдиради (масалан, иқтисодий фаолият иштирокчиларининг шартномавий алоқаларини тартибга солувчи нормалар). Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қатор моддаларида диспозитив нормалар бўлиб, уларда, одатда: «агар шартномада бошқача ҳолат назарда тутилмаган бўлса» деган изоҳ мавжуд.

Бажарилиши шарт бўлган ёки, аксинча, ман этилган хулқ-атвор қоидаларини баён қилишнинг тўлалиги бўйича диспозициялар оддий, тавсифловчи, бланкет ва Ҳавола этувчи диспозицияларга бўлинади. Оддий диспозицияда қилмиш тавсифлаб берилмайди, балки барчага маълум термин (масалан, «қасддан одам ўлдириш» термини –ЖКнинг 97-моддаси) ёрдамида таърифланади. Тавсифловчи диспозиция Ҳуқуқбузарлик белгиларининг тўлиқ баёнини ўз ичига олади. Масалан, ўғрилик ўзгалар мулкини яширин равишда талон-тарож қилишдир. (ЖКнинг 169-моддаси).

Бланкет-диспозиция Ҳуқуқбузарликнинг белгиларини аниқлаш учун Ҳуқуқнинг бошқа соҳалари нормаларида белгиланган махсус қоидаларга Ҳавола қилади. Масалан, Жиноят кодексига техника хавфсизлиги, саноат санитарияси ёки меҳнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган (ЖКнинг 257-моддаси). Бу қоидаларнинг мазмуни Жиноят кодексига эмас, балки ЖКнинг моддаларини қўллашда мурожаат қилиш зарур бўлган бошқа норматив Ҳужжатларда очиқ берилади. Ҳавола этувчи диспозиция деганда, Ҳуқуқбузарлик белгиларига эга бўлмаган, балки ўша қонуннинг бошқа нормасига ёки бошқа Ҳуқуқий Ҳужжатга Ҳавола этувчи диспозиция тушунилади.

Аниқлик даражаси бўйича санкцияларни мутлақ аниқ, нисбий аниқ ва муқобил санкцияларга ажратиш мумкин.

Мутлақ аниқ санкция Ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган жазонинг Ҳажмини аниқ белгилайди. Масалан, Фуқаролик кодексига кўра, давлат органлари мансабдор шахсларнинг ноқонуний Ҳаракатлари натижасида фуқарога етказилган зарар тўлалигича қопланиши шарт.

Нисбий аниқ-санкция Ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган жазонинг энг кам ва энг кўп чегарасини белгилайди. Жиноят Ҳуқуқида бундай санкциялар кўп. Масалан, босқинчилик жинояти беш йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЖКнинг 164-моддаси).

Муқобил санкция судга қонунда кўрсатилган бир неча жазодан бирини тайинлаш имконини беради. Масалан, фирибгарлик, агар у оғир

оқибатларга олиб келмаган бўлса, энг кам ойлик иш Ҳақининг юз бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача аҲлоқ тузтиш ишлари ёки олти ойгача қамоқ билан жазоланади (Жкнинг 168-моддаси).

Кўпинча Ҳуқуқ нормалари муқобил ва нисбий аниқ санкцияларнинг белгиларини Ўзида мужассамлаштиради, яъни бир неча жазо турларини назарда тутди. Бундай уларнинг Ҳар бир учун энг кўп ва энг кам чегара белгиланади.

Ҳуқуқ тизими. Ҳуқуқ тармоқлари ва институтлари.

Ҳуқуқ - ички яхлитлиги ва Ўзаро мувофиқлиги билан ажралиб турадиган муайян тизим. Лекин, бошқа тизимлар каби, Ҳуқуқ ҳам Ҳуқуқ тармоқларидан иборат кичик тизимларга бўлинади.

Давлатнинг юридик нормалари йиғиндиси унинг Ҳуқуқини ташкил этади. Ҳуқуқий нормалар турли-туман бўлиб, улар Ўзаром устаҳкам боғланган, мувофиқлашган ва яхлит Ҳуқуқ тизимини ташкил этади.

Ҳуқуқ тизими турли-туман, лекин Ўзаром устаҳкам лоқада бўлган юридик нормалар йиғиндисидир.

Ҳуқуқ тизими катта таркибий қисмлар бўлиши Ҳуқуқ тармоқларига бўлинади. Давлатдаги ижтимоий муносабатларнинг хилма-хиллиги тармоқларга бўлишнинг асосини ташкил этади. Айнан шу муносабатлар Ҳуқуқий бошқарувининг предметини ташкил этади. Ижтимоий муносабатларнинг Ҳар бир маълум тури (оила, меҳнат муносабатлари ва Ҳ.к) тегишли Ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади. Бу нормалар Ҳуқуқий тартибга солиш предметига кўра (яъни ижтимоий муносабатларнинг маълум турига кўра) Ҳуқуқ тармоқларига бўлинган.

Ҳуқуқ тармоғи жамият Ҳаётининг маълум соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи Ўзаро боғлиқ юридик нормалар йиғиндисидир.

Ҳар бир тармоқнинг Ҳуқуқий тартибга солишнинг Ўзига хос хусусиятлари эга. Бу эса ушбу муносабатлардаги Ҳуқуқий тартибга солишнинг Ўзига хос жиҳатини белгилайди. Ҳуқуқий тартибга солиш усули, Ҳуқуқ тизимини тармоқларга бўлишнинг қўшимча асосидир.

Ҳуқуқий тартибга солиш усули Ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишига ёрдамлашадиган йўллари, усуллари, воситаларининг йиғиндисидир. Масалан, фуқаровий-Ҳуқуқий усулда мулк муносабатларнинг иштирокчилари мустақил ва бир-бирига қарам эмаслиги, улар Ўз хоҳишларига кўра Ўз мулкларидан фойдаланиш Ҳуқуқига эга эканлиги назарда тутилади. Фуқаролик муомаласи иштирокчилари Ўртасидаги муносабатлар томон

ишлаб чиққан шартлар ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари эркин равишда белгилаб қўйилган шартнома асосида юзага келади. Фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ўртасидаги низолар суд томонидан ҳал этилади.

Давлат бошқаруви соҳасида юзага келадиган муносабатлар тартибга солишнинг бир усулини талаб қилади. Бу ерда томонлар бир хил ҳуқуққа эга эмас, улардан бири иккинчисига бўйсунди. Томонлардан бири бошқасига нисбатан ҳукмрон маъқега эга бўлади.

Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқий муносабатларнинг (ҳуқуқнинг айнан шу тармоғи давлат бошқаруви соҳасидаги муносабатларни тартибга солади) асосий усули ҳокимиятни бошқариш усули бўлиб, унда давлат органларидан бири иккинчисига бўйсунди.

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети-ушбу ҳуқуқ тармоғининг нормалари таъсир ўтказадиган муносабатлар, ҳуқуқий тартибга солиш усули эса-ушбу таъсир ўтказиладиган восита.

Ўзбекистон ҳуқуқ тизими ҳуқуқнинг қуйидаги асосий тармоқларини ўз ичига олади:

1) конституциявий ҳуқуқ; 2) маъмурий ҳуқуқ 3) фуқаролик ҳуқуқи; 4) жиноят ҳуқуқи; 5) ер ҳуқуқи; 6) аграр ҳуқуқ; 7) меҳнат ҳуқуқи; 8) ижтимоий таъминот ҳуқуқи; 9) экологик ҳуқуқ; 10) молиявий ҳуқуқ;

11) фуқаролик-процессуал ҳуқуқ; 12) жиноят-процессуал ҳуқуқ;

13) хўжалик-процессуал ҳуқуқ.

Конституциявий, маъмурий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи асосий ҳуқуқ тармоқлари деб ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилганларнинг дастлабки ўнтаси моддий ҳуқуқ тармоғи бўлса, кейинги учтаси процессуал ҳуқуқ тармоғидир.

Ҳуқуқ тизимида иккита ҳуқуқий маконни ажратиш кўрсатиш мумкин: оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ. Оммавий ҳуқуқ давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Бу ҳокимият ва бўйсунтиш муносабатларидир. Оммавий ҳуқуқ доирасига конституция-вий, маъмурий, жиноят, жиноят-процессуал, солиқ ҳуқуқи соҳалари киради.

Хусусий ҳуқуқ ўзаро мажбуриятлар асосида ҳуқуқларга эга бўлувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади, бу ерда муносабат иштирокчилари тенгдирлар. Хусусий ҳуқуқ доирасига фуқаролик, меҳнат ва оила ҳуқуқи соҳалари киради. Ҳуқуқнинг оммавий ва хусусий ҳуқуққа бўлиниши Қадимги Рим ҳуқуқи давридан буён мавжуд бўлиб, бунга қарийб икки минг йилча бўлган.

Конституциявий Ҳуқуқ конституциявий тузум асосларини, инсон ва фуқаронинг Ҳуқуқ ва эркинликларини, мамлакатнинг давлат тузилишини, Президент, Олий Мажлис, Ҳукумат, суд тизими, фуқароларнинг Ўзини Ўзи бошқариш органларининг Ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаб қўяди.

Маъмурий Ҳуқуқ давлат бошқаруви, ижроия Ҳокимият соҳаси (Ҳукумат фаолияти, ижроия Ҳокимиятнинг бошқа органлари)да юзага келадиган муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик Ҳуқуқи мулкӣ ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар (исмга эга бўлиш Ҳуқуқи, шаън ва кадр-қимматни Ҳимоя қилиш, муаллифлик Ҳуқуқи ва Ҳ.к)ни тартибга солувчи Ҳуқуқ соҳасидир.

Жиноят Ҳуқуқи ёрдамида давлат қандай ижтимоий хавфли қилмишларнинг жиноий эканлигини ва уларни содир этганлик учун қандай жазолар тайинланиши мумкинлигини белгилаб берувчи нормаларни Ўз ичига олади. Бу нормалар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жамланган.

Ер Ҳуқуқи ерга эгалик қилиш, ундн фойдаланиш ва уни тасарруф этиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Аграр Ҳуқуқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлаш соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи тармоқдир.

Меҳнат Ҳуқуқи-меҳнат муносабатларининг келиб чиқиши, Ўзгариши ва тўхталиши шартларини белгиловчи, иш куни ва дам олишнинг давомийлигини, меҳнат интизоми, Ўсмирлар, аёлларни муҳофаза қилиш кабиларни белгиловчи Ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси.

Фуқаролик-процессуал Ҳуқуқ нормалари судларнинг фуқаролик, оилавий, меҳнат, ер билан боғлиқ ва молиявий муносабатлар каби бир қатор муносабатлар соҳасидаги фаолиятини тартибга солади.

Фуқаролик-процессуал Ҳуқуққа ишларнинг хўжалик судлари томонидан кўриб чиқиши тартибини бошқарадиган хўжалик-процессуал Ҳуқуқи яқин туради.

Жиноят-процессуал Ҳуқуқ судлов, тергов, прокуратура органларининг жиноят ишларини тергов қилиш ва судда кўриб чиқиш фаолиятини тартибга солади.

Ҳуқуқ институти Ҳуқуқ тармоғи таркибидаги маълум муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар йиғиндисидир. Ҳуқуқ тармоғи Ҳуқуқ институтларидан ташкил топган. Масалан, конституциявий Ҳуқуқ инсон ва фуқаронинг Ҳуқуқлари Фуқаролик

Ҳуқуқи эса мулк Ҳуқуқи, мажбурият Ҳуқуқи, муаллифлик Ҳуқуқи, мерос Ҳуқуқи каби институтларни қамраб олади.

Давлатнинг ички (миллий) Ҳуқуқ тизимидан ташқари, халқаро Ҳуқуқ тизими ҳам мавжуд. Унинг принциплари ва нормалари давлатлар, халқаро ташкилотлар ва ушбу Ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

Халқаро Ҳуқуқ тизими бир неча тармоқлардан ташкил топган бўлиб, мисол тариқасида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: халқаро ташкилотлар Ҳуқуқи, халқаро хавфсизлик Ҳуқуқи, дипломатия ва консуллик Ҳуқуқи, халқаро денгиз Ҳуқуқи ва бошқалар.

Ўз навбатида, халқаро Ҳуқуқ тармоқлари институтлардан ташкил топган. Масалан, халқаро денгиз Ҳуқуқи Худудий Ҳавзалар, очик денгиз, қуруқлик ерлари ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқ манбалари ва уларнинг турлари.

Ҳуқ-атвор қондаси Ҳуқуқий нормага айланиши учун маълум юридик шакл олиши керак. Бундай ўзгариш давлатнинг Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти натижасида юзага келади.

Натижада қонун чиқарувчи органнинг иродаси бажарилиши мажбурий бўлган муайян Ҳуқуқий Ҳужжатда ўз ифодасини топади.

Ҳуқуқ манбаи деганда, уни объектив ифодалаш усуллари тушунилади. Ҳуқуқ манбаларини қуйидаги уч асосий турга бўлиш қабул қилинган:

- 1) Ҳуқуқий одат;
- 2) юридик прецедент;
- 3) норматив-Ҳуқуқий Ҳужжат.

Ҳуқуқий одат деб доимий такрорланиши натижасида барқарор Ҳуқ-атвор нормасига айланган ва кейинчалик давлат томонидан тасдиқланган Ҳуқ-атвор қондасига айтилади.

Одат инсоният жамияти ривожланишининг илк босқичларидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи асосий Ҳуқуқ манбаи бўлган. Одат аста-секин норматив Ҳужжат бўлиб сиқиб чиқарилган ва алмаштирилган. Шундан кейин у Ҳуқуқнинг юридик манбаи бўлмай қолган.

Ҳозирги вақтда одатнинг аҳамияти катта эмас. У фақат қонун етарли бўлмаган ёки қонуннинг ўзи одатга ҳавола қиладиган ҳоллардагина сақланиб қолмоқда.

Юридик прецедент-Ҳуқуқнинг шундай манбаики, бунда муайян иш бўйича чиқарилган суд қарори келгусида шундай ишларни ҳал этишда қоидага айланиши мумкин.

Юридик прецедент иш бўйича суд ёки маъмурий органнинг қарорига муайян норматив (умуммажбурий) куч беришни билдиради. Бундай қарор келгусида шундай ишларни кўриб чиқишда мажбурий бўлади ва шу билан Ҳуқуқий тус олади.

Ҳуқуқий одат ва юридик прецедент бир қатор хорижий мамлакатларнинг Ҳуқуқ тизимида катта аҳамиятга эга, лекин Ўзбекистон Республикасининг Ҳуқуқ тизимида қўлланилмайди.

Суд преценти Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австрияда Ҳуқуқ манбаи Ҳисобланади. Бу мамлакатларнинг Ҳаммасида суд Ҳисоботлари чоп этилади. Улардан прецедентлар Ҳақида маълумот олиш мумкин. Албатта, бу мамлакатларнинг Ҳар бирида суд прецеденти турлича қўлланилади. Прецедентни Ҳуқуқ манбаи сифатида тан олиш, қонун бўлмаган ёки бўлган шароитларда Ҳам судга қонун ижодкорлиги вазифасини бажариш имконини беради.

Норматив Ҳуқуқий Ҳужжат-ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган юридик Ҳужжат бўлиб, умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларини Ўз ичига олади. Барча норматив Ҳуқуқий Ҳужжатларга қуйидаги белгилар хосдир:

- Улар Ҳуқуқий нормаларни белгилаб берадилар, Ўзгартирадилар ёки бекор қиладилар;
- Уларда белгиланган қоидаларнинг мазмуни баён этилади;
- Белгиланган нормаларга умуммажбурий тус беради ёки илгари белгиланган нормаларнинг амалда бўлишини бекор қилади.

Норматив шартнома-Ҳуқуқ манбаининг алоҳида тури бўлиб, ижтимоий муносабатларни Ҳуқуқий тартибга солишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Норматив шартномаларда бир қанча субъектларнинг иродаси мужассамланади, масалан, халқаро, жамоавий ва бошқа шартномаларнинг субъектлари.

Норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларнинг турлари.

Норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларнинг турлари давлатнинг қайси органлари томонидан қабул қилинганлигига Ҳамда уларнинг юридик кучи катта ёки кичиклигига қараб фарқланади. Ушбу белгиларга асосан, норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Қонун-умумхалқ овоз бериши (референдуми) орқали ёки мамлакатнинг олий вакиллик органи (парламент) қабул қиладиган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжат олий вакиллик органи (парламент) қабул қиладиган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжат.

Қонунлар орасида Конституция-давлатнинг асосий қонуни-алоҲида мавқега эга бўлиб, олий юридик кучга эгадир. Конституция ва конституциявий қонунларни фақат парламент қабул қилиши мумкин, чунки уларда конституциявий тузум асослари, инсонлар ва фуқароларнинг асосий Ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда конституцияга ўзгартишлар киритиш тартиб-қоидалари белгилаб қўйилади.

Конституциявий қонунлар алоҲида тартибда қабул қилинади.

2. Давлат бошчилигининг норматив Ҳужжатлари. Хусусан, бизнинг мамлакатимизда бу фармон - Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига асосан, Президент чиқарадиган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжат. Ушбу Ҳужжат Конституция ва қонунларга ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларига зид келмаслиги керак.

3. Ҳукуматнинг қарорлари ва фармойишлари ижро этувчи Ҳокимият органининг Ўз ваколати доирасида чиқарадиган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларидир. Ушбу Ҳужжатлар Конституция асосида қабул қилиниб, Ўзбекистон қонунлари ва Президентнинг норматив фармон-ларини амалга оширишга қаратилган.

4. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг буйруқ ва йўриқномалари давлат бошқаруви органларининг норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларидир. Улар конституция асосида қабул қилиниб, қонунлар, Президентнинг фармонлари ҳамда Ҳукумат қарорларини бажаришга қаратилган.

5. Давлат Ҳокимияти маҳаллий ижроия органларининг қарорлари.

Норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлар иерархияси шуни талаб қиладики, давлат Ҳокимиятнинг қуйи вакиллик органлари қабул қилган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлар юқори турувчи органларнинг норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларига мувофиқ келиши керак. Давлат Ҳокимияти ижроия органларининг норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлари эса вакиллик органлари ҳамда юқори турувчи ижроия органларининг норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатларига мувофиқ келиши зарур.

Ўзбекистон Республикасида Ҳуқуқ манбалари.

Ўзбекистонда Ҳуқуқ манбалари қуйидагилардан иборат:

1) халқаро Ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормалари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари;

2) қонунлар;

3) қонуности Ҳужжатлари.

Халқаро Ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормалари—халқаро Ҳуқуқнинг асосий қоидалари бўлиб, уларни халқаро Ҳуқуқнинг барча субъектлари тан олган ва шу боис бажармасликка йўл қўйилмайди. Улар ичида давлат суверенитетини Ҳурмат қилиш, зўрлик ишлатмаслик ёки зўрлик ишлатиш билан таҳдид қилмаслик, давлатнинг Худудий яхлитлиги, чегараларининг бузилмас-лиги, низоларни тинч йўл билан Ҳал этиш, ички ишларга аралашмаслик, халқларнинг тенг Ҳуқуқлилиги ва Ўз тақдирини Ўзи белгилаш Ҳуқуқи, инсоннинг Ҳуқуқ ва эркинликларини Ҳурмат қилиш, давлатлар Ўртасидаги Ҳамкорлик, халқаро Ҳуқуқ бўйича мажбуриятларни виждонан бажариш кабилар бўлиши мумкин.

Халқаро шартнома—халқаро Ҳуқуқнинг икки ёки бир неча субъекти қабул қилган битим бўлиб, Ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгиловчи, Ўзгартирувчи ёки бекор қилувчи Ҳужжатдир. Ўзбекистон Республикаси сиёсий, иқтисодий, Ҳуқуқий ва махсус масалалар бўйича бир неча минг шартнома тузган. 1995 йилда «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисидаги қонун» қабул қилинган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, халқаро шартномаларнинг қоидалари Ўзбекистон қонунларига нисбатан устунликка эга.

Ўзбекистон Республикаси қонунларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) Асосий қонун-Конституция;

2) конституциявий қонун;

3) қонун.

4) Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари.

Қонунлар ва бошқа норматив Ҳужжатлар орасида **Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосий Ўрин тутди.** Ушбу Ҳужжат давлат Ҳокимиятининг ташкил этилишини белгилайди, конституциявий тузум асосларини, инсонлар ва фуқароларнинг Ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлайди. Конституция амалдаги қонунлар учун юридик асосдир. Конституция қоидалари бошқа норматив Ҳужжатларда ривожлантирилади ва аниқлаштирилади. Шунини Ҳам айтиб ўтиш керакки, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибида Ўз конституциясига эга бўлиб, унинг қоидалари Ўзбекистон Конституциясига зид келиши мумкин эмас.

Конституциявий қонунлар Конституцияга Ўзгартиш ва қўшимчалар киритувчи қонунлардир. Ушбу Ҳужжат учун Олий

Мажлисида оддий қонунларга нисбатан уларни қабул қилишнинг мураккаброқ тартиб-қоидалари белгиланган.

Қонунлар, Ўз навбатида, кодекслаштирилган ва жорий қонунларга бўлинади. Кодекслаштирилган қонунларга кодекслар киради. Кодексманتيкий тизимлаштириш хусусиятига эга қонун бўлиб, Ўзида ижтимоий муносабатларнинг маълум бир соҳасини батафсил тартибга солувчи нормаларни бирлаштиради. Масалан, Фуқаролик кодекси, Жиноят кодекси, Меҳнат кодекси, Солиқ кодекси, Божхона кодекси ва Ҳ.к.

Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари қонун чиқарувчи (вакиллик) орган томонидан қабул қилинади ва бундай қонунлар Қорақалпоғистоннинг Худудида ижро этилиши шарт.

Қонуннинг вақт бўйича амал қилишига эътибор қаратиш лозим.

Қонунлар қўидаги Ҳолларда кучга киради:

1) расман эълон қилинганидан Ўн кун ўтгач;
2) қонунда ёки уни амалга киритиш тўғрисида махсус Ҳужжатда кўрсатилган вақтдан бошлаб.

Қонунлар қўидаги Ҳолларда Ўз кучини йўқотади:

1) қонуннинг Ўзида кўрсатилган муддат тугаган бўлса;
2) Ушбу қонун бекор қилиниши натижасида (ижтимоий муносабатларнинг шу соҳасини тартибга солувчи Янги қонун қабул қилиниши муносабати билан).

Қонун замонда амал қилади. Бунинг маъноси шуки, қонун орқага қайтиш кучига эга.

Умумий қоидага кўра, қонунлар орқага қайтиш кучига эга эмас. Ўзбекистонда жиноят ёки маъмурий жавобгарликни енгиллаштирувчи қонунлар орқага қайтиш кучига эга.

Қонун макода амал қилади. Га шундаки, қонунлар мамлакатнинг барча Ҳудудларида амал қилади. Давлат Ҳудудига унинг суверенитети остида бўлган Ҳудуд киради. Ушбу Ҳудудга қуруқлик, ички сувлар ва Ҳудудий денгиз Ҳавзалари, ушбу Ҳудудлар устидаги Ҳаво бўшлиғи ва давлат чегараси доирасидаги ер ости бойликлари киради.

Қорақалпоғистон қонунлари унинг Ҳудудидагина амал қилади.

Қонун шахсларга нисбатан амал қилади.

Одатда қонунлар ушбу Ҳудуддаги барча субъектлар, яъни фуқаролар, юридик шахслар, давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар учун мажбурийдир.

Ҳуқуқ нормалари талабларининг Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, хорижликлар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар учун

мажбурийлиги Ҳуқуқнинг умумий принципи Ҳисобланади. Лекин истиснолар ҳам мавжуд. Масалан, «Ҳарбий мажбурият ва Ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонуннинг талаблари фақат Ўзбекистон фуқароларига тегишлидир. «Референдум тўғрисида»ги қонунга биноан референдумда фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари қатнашиши мумкин.

Бундан ташқари, амалдаги қонунлар ва Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларига мувофиқ, дипломатик дахлсизлик Ҳуқуқидан фойдаланувчи хорижий фуқаролар ҳам бундан мустасно. Элчилар Ҳуқуқбузарликлар содир этган ҳолларда, уларга нисбатан Жиноят кодекси ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс амал қилмайди.

Қонун ости Ҳужжатлари қонунлар асосида қабул қилинган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлардир. Уларга қуйидагилар киради:

- 1) Президент фармонлари;
- 2) Ҳукумат қарорлари;
- 3) бошқа ижроия Ҳокимият органларининг Ҳужжатлари;
- 4) жойлардаги ижроия органларининг норматив Ҳужжатлари.

Ушбу қонун ости Ҳужжатлари тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари алоҳида ўрин тутаяди, чунки уларни давлат бошлиғи чиқаради. Ушбу фармонлар норматив хусусиятга эга бўлиши мумкин. Президент фармонлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига зид келиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг қаролари хўжалик ва маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари бўйича қабул қилинади. Улар одатда умумий хусусиятга ва Ҳуқуқ нормаларига эга бўлиб, Ҳуқуқ манбалари Ҳисобланади.

Айрим ҳолларда ижро этувчи Ҳокимият органларининг Ҳужжатлари ушбу органлар тизимидан ташқарида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солиди. Бундай ваколатлар Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги, Марказий банк ва бошқа ташкилотларда айниқса каттадир.

Ўзбекистонда вазирликлар ҳамда ташкилотларнинг фуқароларнинг Ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор норматив Ҳужжатларни қайд этиш давлат тизими жорий этилган. Ушбу вазифа Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги зиммасига юклатилган.

Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг тuzилиши.

Ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар Ҳуқуқий муносабатлар хусусиятига эга бўлади. Уларнинг

вужудга келиши учун юридик факт-Ҳодиса (масалан, инсоннинг туғилиши ёки Ўлиши, ёнғин) ёки Ҳаракат (масалан, Ҳуқуқбузарлик) мавжуд бўлиши лозим.

Ҳуқуқий муносабатлар деганда, унинг иштирокчилари Ўртасида вужудга келадиган ва Ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабат тушунилади.

Ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши учун учта омил бўлиши зарур:

- 1) Ҳуқуқ нормалари;
- 2) субъектив Ҳуқуқ ва мажбуриятлар;
- 3) юридик факт.

Фақат биргаликдагина улар Ҳуқуқий муносабатларни юзага келтиради.

Ҳуқуқий муносабат-унинг иштирокчилари Ўртасидаги Ҳақиқий юридик алоқалар бўлиб, уларнинг Ўзаро Ҳуқуқ ва мажбуриятларида намоён бўлади.

Ҳуқуқий муносабат, тузилишига кўра, объект, субъект ва мазмун каби элементлардан иборат.

Ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг Ҳаракати нимага қаратилган бўлса, шу нарса ушбу **Ҳуқуқий муносабатларнинг объекти** Ҳисобланади. Масалан, харидор сотиб олаётган молини олиш Ҳуқуқига эга, лекин харид учун пул тўлашга мажбур. Сотувчи эса ушбу мол учун Ҳақ олиш Ҳуқуқига ва харидорга олди-сотди талабларига мос келадиган товарни бериш мажбуриятига эга. Сотилаётган ва сотиб олинаётган мол-мулк Ҳуқуқий муносабатнинг объекти Ҳисобланади. Ҳуқуқ ва мажбуриятнинг узвий алоқадорлиги жуд кўп Ҳуқуқий муносабатлар учун хосдир.

Ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари, яъни Ҳуқуқ ва мажбурият эгалари ушбу **Ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари** Ҳисобланади. Чунончи, қуйидагилар субъектлар бўлиши мумкин:

- 1) Ўзаро муносабатга киришган фуқаролар;
- 2) давлат органлари ва муносабатга киришган фуқаролар;
- 3) ташкилотлар ва муносабатга киришган фуқаролар;
- 4) Ўзаро муносабатга киришган ташкилотлар;
- 5) давлат органлари ва муносабатга киришган ташкилотлар.

Ҳуқуқий муносабат субъектлари, авваламбор, жисмоний ва юридик шахслардир.

Жисмоний шахслар-ушбу давлат фуқаролари, бошқа давлат фуқаролари (ажнабийлар) ва фуқаролиги йўқ шахслар (апатридлар).

Юридик шахслар-ташкilotлар, муассасалар, давлат органлари, давлат, фуқароларнинг Ўзини Ўзи бошқариш органлари.

Хуқуқий муносабатларнинг мазмунини субъектларнинг Ўз Хуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш бўйича реал Ҳаракатлари ташкил этади. Масалан, олди-сотди бўйича Хуқуқий муносабат мазмунини сотувчининг харидорга нарсани Ҳақиқатан бериши ва бунинг учун харидорнинг сотувчига Ҳақ тўлаши ташкил этади. Ушбу Хуқуқий муносабатлар мазмунига Ўзаро даъволар қилиш ва уларни қондириш юзасидан амалга оширилган Ҳаракатлар (масалан, буюмнинг сифати, Ўлчами ва тўлов муддати бўйича даъволар) Ҳам киради.

Шундай қилиб, Хуқуқий муносабатлар субъектлар Ўртасидаги муносабатларнинг юридик шакли бўлиб, унинг ёрдамида давлат қонун талабларига биноан ижтимоий муносабат иштирокчилари Хуқуқ-атворини меъёрлаб беради.

Хуқуқий муносабатларда иштирок этиш учун субъектлар қатор юридик хусусиятларга эга бўлиши лозим. Гап, биринчи навбатда, Хуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати тўғрисида бормоқда.

Хуқуқ лаёқати Хуқуқларга эга бўла олиш ва юридик мажбуриятларни зиммага олиш қобилиятидир.

Муомала лаёқати эса Ўз Ҳаракатлари асосида Хуқуқларни амалга ошириш ва юридик мажбуриятларни бажариш қобилиятидир.

Юридик шахсларга тегишли бўлган Хуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати бир вақтда вужудга келади Ҳамда ушбу шахслар Ўз фаолиятини бошлаган пайтдан бошлаб пайдо бўлади.

Жисмоний шахсларнинг Хуқуқий лаёқати инсон туғилганда бошланиб, унинг вафотидан сўнг тўхтайтиди. Муомала лаёқати эса ёш ва руҳий саломатлик билан боғлиқ. Ўзбекистон қонунларига биноан, тўлиқ муомала лаёқати фуқаро 18 ёшга тўлганидан сўнг бошланади. Лекин ушбу қоидадан истиснолар Ҳам мавжуд. Масалан, шахс жинсий жавобгарликка 16 ёшдан, айрим жиноятлар учун 14 ёшдан тортилиши мумкин. Бошқа бир мисол: Оила кодекси айрим Ҳолларда 18 ёшга тўлмасдан туриб никоҳдан ўтишга руҳсат беради. Бундай фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан бошлаб тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлади.

Ҳар бир инсон Хуқуқий муносабатларга Ўзининг қандайдир сиёсий, моддий, маънавий ва бошқа ижтимоий манфаатлари ва эҳтиёжларини амалда қондириш учун киришади. Ушбу мақсадга субъектив Хуқуқ ва мажбуриятлар Ҳамда уларни амалга оширишга қаратилган юридик Ҳаракатлар ёрдамида эришилади. Буларнинг

Ҳаммаси жисмоний ёки юридик шахс кутган муайян натижаларга олиб келади.

3- Мавзу: Давлат бошқаруви ва маъмурий Ҳуқуқ Режа

1. Маъмурий ҳуқуқий нормалар.
2. Маъмурий ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг турлари..
3. Фуқаролар ва ижро этувчи Ҳокимият органлари
4. Ижро этувчи Ҳокимиятнинг хусусиятлари
5. Вазирлар МаҲкамаси-Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумати
6. Ўзбекистон Республикаси ижро этувчи Ҳокимиятнинг марказий органлари
7. Маъмурий мажбурият, унинг хусусиятлари ва турлари
8. Маъмурий жавобгарлик ва унинг хусусиятлари
9. Жиноятлар ва маъмурий Ҳуқуқбузарликларни фарқловчи юридик мезонлар
10. Маъмурий Ҳуқуқбузарлик тушунчаси
11. Маъмурий жазо ва унинг турлари
12. Маъмурий конунчилик

Маъмурий Ҳуқуқ-конституциявий, фуқаролик ва жиноят Ҳуқуқлари билан бир қаторда-Ҳуқуқнинг асосий тармоқларига киради.

«Маъмурият» сўзи латин тилида бошқариш маъносини билдиради. Шу боис маъмурий Ҳуқуқ кўпинча бошқарув Ҳуқуқи ёки бошқаришга оид Ҳуқуқ деб таърифланади.

Ҳуқуқ тармоқлари бир-бирларидан, аввало, Ҳуқуқий бошқарув предмети ва усули билан фарқ қилади. Маъмурий Ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқий тизимининг мустақил тармоғи сифатида ижтимоий муносабатларнинг махсус гуруҳини тартибга солишга хизмат қилади. Ушбу муносабатларнинг асосий хусусияти шундаки, улар давлат бошқаруви соҳасида, яъни Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи Ҳокимиятнинг ташкил этилиши ва амал қилиши муносабати билан юзага келади, ривожланади ва тўхтатади. Ўз хусусиятига кўра хилма-хил бўлган бундай муносабатлар маъмурий Ҳуқуқнинг предмети ташкил қилади.

Ушбу ижтимоий муносабатлар давлат бошқаруви фаолияти билан бевосита боғланган, шу боис умумлаштирилган ҳолда бошқарув муносабатлари деб аталади.

Маъмурий Ҳуқуқ-ижро этувчи Ҳокимиятнинг ташкил қилиниши ва амал қилиши жараёнида, кенгроқ маънода, давлат бошқаруви фаолиятини амалга ошириш жараёнига юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи Ҳуқуқий нормалар мажмуи. Масалан, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар МаҲкамаси тўғрисида»ги қонунда ифодаланган маъмурий Ҳуқуқ нормлари Ҳукуматнинг шаклланиши ва ташкил этилиши тартибини, ваколатлари, қайси ташкилотга Ҳисобдор эканлиги ва масъулиятини, давлатнинг бошқа органлари билан ўзаро муносабатини белгилаб беради.

Маъмурий Ҳуқуқ ўз предмети доирасида, биринчи навбатда, ижро этувчи Ҳокимият субъектларининг ташкил этилиши ва фаолиятини уларнинг конституциявий вазифаларига, шунингдек, тартибга солинадиган бошқарув муносабатларининг барча иштирокчилари Хулқ-атворига тўла мос келадиган муайян Ҳуқуқий режимни яратади. Маъмурий Ҳуқуқнинг регулятив (тартибга солувчи) функцияси ана шундан иборат.

Шу билан бирга, маъмурий Ҳуқуқ яна бир муҳим функцияни, яъни бошқарув муносабатларини тартибга соладиган Ҳуқуқий режимга риоя этилишини ҳам, тарафларининг қонуний Ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини ҳам таъминловчи Ҳуқуқни муҳофаза қилиш (юрисдикция) функциясини бажаради.

Маъмурий-Ҳуқуқий бошқарув бу ўринда, биринчи навбатда, кузатиш, назорат қилиш, контроль (ички назорат) ёрдамида амалга оширилади. Албатта, Ҳуқуқий тартибга хавф туғилган ёки айрим фуқаролар Ҳуқуқбузарлик содир этган ҳолларда ижро этувчи Ҳокимият органлари айбдор шахсларга нисбатан тегишли маъмурий мажбурлов чораларини қўллайдилар.

Ижро этувчи Ҳокимият органларининг асосий вазифалари жамоат тартибини муҳофаза қилиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлашдан, шунингдек, инсон ҳамда фуқаронинг Ҳуқуқ ва эркинликларига, жамият ва давлат манфаатларига жинойий ҳамда бошқа турдаги ғайриқонуний тажовузларнинг олдини олиш ва уларни тўхтатиб қолишдан иборат.

Маъмурий Ҳуқуқ-Ҳуқуқнинг инсон хулқ-атворини тартибга соладиган тармоғи бўлиб, ҳар қандай бошқа тармоқ сингари, муайян тартибга солинган юридик нормалардан иборат. Масалан, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс нормаларида майда безорилик учун жавобгарлик кўрсатилган бўлиб, шу орқали фуқароларнинг қонунга мос хулқ-атворлари белгилаб берилган.

Маъмурий-Ҳуқуқий нормалар турли субъектларнинг-нафақат фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг хулқ-атворини, балки бошқарув органларининг Ҳам-фаолият тартибини белгилаб беради.

1. МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ НОРМАЛАРИ

Маъмурий-Ҳуқуқий нормаларни давлат ўрнатади. Улар одамларнинг Ҳар бир нормада ифодаланган лозим тарздаги одоб моделига мос келадиган хатти-Ҳаракатларини йўналтиришга хизмат қиладиган оддийгина хулқ-атвор қоидалари эмас, балки Ҳокимият кўрсатмаларидир.

Маъмурий-Ҳуқуқий нормалар бевосита давлат бошқарув соҳа-сида фаолият кўрсатувчи Ҳамда у ёки бу Ҳажмдаги вазифаларни бажарувчи (масалан, вилоят Ҳокимлиги) ёхуд Ўз Ҳаракатлари билан Ушбу соҳа манфаатларига дахл қилувчи (масалан, жамоат бирлаш-малари, фуқаролар) барча шахслар ва ташкилотлар риоя этиши шарт бўлган, яъни Ҳуқуқий давлат манфаатларига мос келувчи хатти-Ҳаркатнинг у ёки бу вариантини белгилаб беради. Лозим тарздаги хулқ-атвор қайси Ҳаракатларни содир этиш мумкин (рухсат этиладиган хатти-ҳаракатлар), қайсиларидан Ўзини тийиш керак (тақиқлар), қайсиларини бажариш зарур (кўрсатмалар) эканлигини кўрсатишни тақозо этади. Инсон хулқ-атворига бошқарув таъсирини кўрсатишининг моҳияти ана шунда намоён бўлади.

Бунда маъмурий-Ҳуқуқий нормаларнинг муҳим хусусиятига эътиборни қаратиш керак. Ушбу нормалар, аввало, ижро этувчи Ҳокимият (давлат бошқаруви) субъектларига қаратилган юридик мажбурий хулқ-атвор қоидаларига эга.

Шунга қарамай, уларнинг бошқарув таъсири остида юзага келадиган Ҳуқуқий муносабатлар Ҳар қандай Ҳуқуқий муносабатларга хос бўлган бундай муносабатлар иштирокчиларининг бурч ва Ҳуқуқлари мослиги, уларнинг Ҳокимият иродаси қаратилган шахслар манфаатларини таъминлашга йўналганлиги каби сифатлардан маҳрум бўлмайди. Ҳуқуқий норма таъсирида юзага келган субъектларнинг ўзаро Ҳуқуқ ва мажбуриятлари маъмурий-Ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқаради.

2. МАЪМУРИЙ – ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ.

Маъмурий-Ҳуқуқий муносабат деганда, маъмурий-Ҳуқуқий норма билан тартибга солинган, тарафлар маъмурий-Ҳуқуқий нормалар воситасида ўрнатилган Ҳамда кафолатланган ўзаро мажбуриятлар ва

Ҳуқуқлар эгаси бўлиб майдонга чиқадиган бошқарув соҳасидаги ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Маъмурий-Ҳуқуқий муносабатлар турли мезонлар бўйича таснифланади. Уларга, аввало, ижро этувчи Ҳокимият субъектларининг у ёки бу объектга бошқарув ёки тартибга солиш хусусиятига эга бўлган таъсир кўрсатишидан иборат юридик имконияти кирди.

Юридик хусусиятига кўра, маъмурий-Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўзаро муносабатлар вертикал ва горизонтал Ҳуқуқий муносабатларга ажратилади.

Вертикал Ҳуқуқий муносабатлар маъмурий-Ҳуқуқий бошқарувнинг ҳамда субъект ва объект ўртасида юзага келадиган давлат бошқарув фаолияти учун хос бўлган субординация алоқаларининг моҳиятини энг кўп даражада акс эттирди. Одатда Ҳокимият муносабатлари деб аталадиган муносабатлар айна шу муносабатлардир.

Горизонтал Ҳуқуқий муносабатлар деганда, тарафлар амалда ва юридик жиҳатдан тенг Ҳуқуқли бўладиган муносабатлар тушунилади. Бинобарин, уларда бир тарафнинг бошқа тараф учун бажарилиши мажбурий бўлган юридик Ҳокимият кўрсатмалари бўлмайди.

Иштирокчиларнинг таркибига кўра, Ҳуқуқий муносабатлар аппарат ичкарасидаги ва ташқарисидаги муносабатларга бўлинади. Биринчи ҳолда мавжуд бўлиши шарт бўлган (мажбурий) субъект (маъмурий Ҳокимият эгаси, аппарат бўғини) аппаратнинг бошқа бўғинлари (органлар, хизматчилар ва бошқалар) билан муносабатга киришади. Ушбу Ҳуқуқий муносабатлар ижро этувчи Ҳокимият органлари тизимини, органлар ва хизматчиларнинг ваколатларини, уларнинг ўзаро муносабатларини, аппарат ичидаги ишлар шакли ва усулларини белгилловчи маъмурий-Ҳуқуқий нормаларга асосланади. Иккинчи ҳолда, мажбурий субъект фуқаролар, давлатга қаршли бўлмаган ташкилотлар, давлат корхоналари ва муассасалар билан ҳамкорлик қилади.

3. Фуқаролар ва ижро этувчи Ҳокимият органлари.

Ижро этувчи Ҳокимият органлари билан фуқаролар ўртасидаги муносабатни алоҳида гуруҳга ажратиш мумкин.

Маъмурий Ҳуқуқда фуқароларнинг Ҳуқуқларини мустаҳкамловчи ва уларнинг бошқарув органлари билан муносабатларини тартибга солувчи нормалар етарлича катта ўрин эгаллайди. Субъектларини бошқарув органлари (мансбдор шахслар) ва фуқаролар ташкил этадиган муносабатлар Ҳуқуқий воқеликдаги энг анъанавий муносабатлардир. Ҳар қандай фуқаро ўз ҳаёти мобайнида маъмурий, Ҳуқуқни муҳофаза

қилувчи муассасалар ва уларнинг мансабдор шахслари билан, транспорт ва алоқа органлари билан, солиқ органлари, паспорт идораси, божхона хизмати, ижтимоий Ҳимоя ва бошқа идораларнинг ходимлари билан маъмурий-Ҳуқуқий муносабатларга киришади.

Фуқаролар Ўртасидаги муносабатлар маъмурий-Ҳуқуқий муносабатларнинг алоҳида гуруҳини ташкил қилади. Фуқаролар Ўртасидаги кўпгина муносабатлар маъмурий-Ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинганлиги учун маъмурий-Ҳуқуқий муносабатларга киради. Ушбу муносабатлар кўпроқ жамоат тартиби, фуқаролар Ҳуқуқ ва эркинликларини Ҳимоя қилиш соҳаларида юзага келади ҳамда қонунчилик фуқароларга жамоат жойларидаги ўзаро муносабатларини мустақил равишда, бошқаларнинг Ҳуқуқ ва манфаатларига риоя этган ҳолда тартибга солиш мажбуриятини юклайди.

4.Ижро этувчи Ҳокимиятнинг хусусиятлари.

Ижро этувчи Ҳокимиятнинг хусусиятларига киради:

1) ижро этувчи Ҳокимият Ўзбекистон Республикаси ягона давлат Ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва суд Ҳокимияти билан яқиндан алоқада бўлган нисбатан мустақил тармоғи (тури, кўриниши)дир;

2) ягона давлат Ҳокимиятининг кўриниши бўлган ижро этувчи Ҳокимият Ҳозирги вақтда ижро этувчи органлар деб номланадиган, амалда эса давлат бошқаруви органлари бўлган давлат аппаратининг махсус бўғинлари фаолиятида реал хусусият касб этади;

3) ижро этувчи Ҳокимият давлат бошқаруви органлари тизимида намоён бўлади, маҳаллий ижро этувчи органлар, давлат муассасалари ва корхоналарининг маъмурияти киради;

4) ижро этувчи Ҳокимият замон ва маконда универсал хусусиятга эга, яъни узлуксиз ва инсонлар жамоалари фаолият кўрсатаётган барча жойларда амалга оширилди. Ижро этувчи Ҳокимият органлари мазмуни бўйича ижро этувчи ва кўрсатма берувчи фаолиятни амалга оширади. Қонунга мувофиқ, улар давлат ва Ҳокимият ваколатларига, жумладан, Ҳуқуқий Ҳужжатлар чиқариш ва уларни амалга ошириш ваколатларига эга. Умуман олганда, ушбу органлар мустақил равишда қонун Ҳужжатлари чиқариш, уларни қўллаш ҳамда Ҳуқуқни муҳофаза қилишдан иборат кенг доирадаги ваколатларга эгадирлар.

Ижро этувчи Ҳокимият органлари фаолиятининг қонун асосида бўлиши хусусиятига эгаллиги уларнинг Ҳуқуқий Ҳолатидаги энг муҳим жиҳатдир. Улар ўзларининг барча шаклдаги фаолиятида Конституция, қонунларнинг талабларига қатъий риоя этишлари, уларни бажариш-

лари ва Ўз ваколатлари доирасида бошқаларнинг бажаришларини таъминлашга ёрдам беришлари керак;

5) ижро этувчи Ҳокимият давлат хизмати орқали амалга оширилади. Давлат хизмати деганда, фуқароларнинг давлат органларидаги давлат бошқарувини амалга оширишга қаратилган профессионал фаолияти тушунилади. Ижро этувчи Ҳокимият органлари муайян бўлинмалар (бўлим, бошқармалар)дан ташкил топади. Уларнинг ҳар бири хизматчилари эгаллаб турган лавозимлар йиғиндисидан иборатдир.

6) ижро этувчи Ҳокимиятнинг муҳим жиҳати-унинг бевосита қўл остида улкан ресурслар, яъни Ҳуқуқий, ахборот, иқтисодий, техникавий, мафкуравий, ташкилий ресурсларнинг мавжудлиги ёки унинг предметли хусусиятидир. Ижро этувчи Ҳокимият қўлида давлатнинг амалдаги қудрати жамланган. У улкан Ҳудудлар, кўплаб одамлар, ресурсларга таянади, хизматдаги лавозим бўйича кўтаришлар ва рағбатлантиришлар воситаларидан фойдаланади. Бундан ташқари, ижро этувчи Ҳокимият органларининг бевосита қўл остида Қуролли Кучлар, чунончи, армия, милиция, миллий хавфсизлик хизмати мавжуд.

5. Вазирлар Маҳкамаси-Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумати.

Вазирлар Маҳкамаси, яъни Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумати ижро этувчи Ҳокимият ваколатларини амалга оширади, ижро органлари тизимига бошчилик қилади ва уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади. Унинг Ҳуқуқий Ҳолати асослари, таркиби, шаклланиш тартиблари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (20-боб), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги 1993 йил 6 май қонуни ва бошқ норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлар билан белгиланган.

Вазирлар Маҳкамасининг раиси Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президентидаир. Вазирлар Маҳкамасининг раиси Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фаолиятига раҳбарлик қилади ҳамда унинг Ўз ваколатларини самарали амалга ошириши учун чоралар кўради.

Ҳукуматни Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири, Бош вазирнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосалари, вазирлар, Ўзбекистон Республикаси давлат қўмиталарининг раислари, бошқа давлат ва хўжалик бошқарув органларининг раҳбарлари таркибида Республикаси Президенти шакллантиради ва Олий Мажлис тасдиқлайди (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуннинг 4-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини Президент парламентнинг розилиги билан тайинлайди. Ҳукуматнинг бошқа аъзоларини ҳам Президент тайинлайди. Бош вазир Вазирлар Маҳкамасининг ишини ташкил этади, ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғи бўйича халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг вакили бўлиб қатнашади. Ҳамда Ҳукуматлараро шартномалар ва битимларни имзолайди, давлат ва хўжалик бошқаруви масалалари бўйича қарорлар қабул қилади, Вазирлар Маҳкамаси раисининг топшириғи бўйича Ҳукумат фаолиятини ташкил қилиш ва унга раҳбарлик қилиш билан боғлиқ бошқа функцияларни бажаради (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуннинг 15-моддаси).

Ҳукумат аъзолари бошқа ҳақ тўланадиган лавозимларни эгаллай ёки тадбиркорлик фаолияти билан шуғуллана олмайдилар. Ҳукумат аъзолари айти бир вақтда вакиллик органининг депутати бўла олмайдилар.

Ҳукумат фаолияти амалда жамият ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Унинг фаолиятидаги асосий йўналишлар (функциялари) Конституциянинг 98-моддасида белгиланган. Ҳукумат:

-Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва уларнинг амалга оширилишини ташкил қилади:

-Олий Мажлисга Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унинг бажарилиши ҳақидаги ҳисоботни тақдим этади, бюджетнинг бажарилишини таъминлайди;

-Олий Мажлисга қонунларнинг лойиҳаларини киритади ва қонунларнинг бажарилишини таъминлайди;

-қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини амалга оширди;

-вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда бошқа марказий ва маҳаллий ижро этувчи органларнинг ҳамкорлигини таъминлайди;

-вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келувчи қарорлари ва фармойишларини бекор қилади ёки амал қилишини тўхтатиб қўяди;

-зиммасига Конституция, қонунлар ва Президент фармонлари билан юклатилган бошқа функцияларни бажаради.

Ҳукумат Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари, Президент фармонлари, бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар асосида ва уларни бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар,

мансабдор шахслар ва фуқаролар учун бажарилиши шарт бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Президент Ҳукумат мажлисида раислик қилиш Ҳуқуқига эга.

Ҳукумат Президент ваколатлари муддати доирасида амал қилади Ҳамд янги сайланган Олий Мажлис олдида Ўз ваколатларини топширади.

6. Ўзбекистон Республикаси ижро этувчи Ҳокимиятнинг марказий органлари.

Ижро этувчи Ҳокимият органлари таркибига Ҳукумат билан бир қаторда махсус ваколатли давлат органлари-тармоқ ёки тармоқлараро функцияларни бажарувчи органлар киради. Уларнинг тузилишини Республика Президенти белгилайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ижро этувчи Ҳокимият марказий органларининг ташкилий Ҳуқуқий шакллари куйидагилар кирди:

1) вазирликлар;

2) давлат қўмиталари;

3) қўмиталар, департаментлар, агентликлар, шунингдек, республика вазирликлари, давлат қўмиталари қошидаги бошқа давлат бошқарув органлари (умумлаштирилган Ҳолда улар идоралар деб аталади);

4) қўмита, бош бошқарма, комиссия, агентлик ва Ҳукумат таркибига кирмайдиган бошқа республика давлат бошқарув органлари.

Ижро этувчи Ҳокимиятнинг барча марказий органлари Ҳукуматга қарашлидир. Ҳукумат вазирликлар, давлат қўмиталари, бошқа марказий ва маҳаллий ижро органларининг Ҳамкорлигини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри Ҳокимларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келувчи қарорлари ва фармойишларини бекор қилди ёки тўхтатиб қўяди.

Вазирлар Маҳкамаси Ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро этувчи органларнинг раҳбарларини лавозимига тайинлайди ва лавозимдан озод этади, шунингдек, вазирлар, давлат қўмиталарининг раислари, Ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро этувчи органлар раҳбарларининг тақдимномасига мувофиқ, республика идораларининг раҳбарларини ва уларнинг ўринбосарларини лавозимига тайинлайди ва лавозимдан озод этади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва марказий ижро этувчи органлар фаолиятининг Ҳуқуқий асосини, республика қонунлари билан бир қаторда, Президент ва Ҳукуматнинг норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлари, махсус низомлар ташкил қилади.

Уларнинг Ҳар бири тўғрисидаги низомни Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайди. Ҳукумат, шунингдек, республика идораларининг фаолият соҳаси, ваколатлари ва жавобгарлигини белгилайди.

Ижро этувчи Ҳокимиятнинг марказий органлари Ўз функциялари ва ваколатларининг табиатига кўра, муайян хусусиятларга эга.

Вазирлик-республиканинг марказий ижро этувчи органи бўлиб, давлат бошқарувининг тегишли тармоқ (соҳасига раҳбарлик қилди, шунингдек, қонунда белгиланган доирада тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширди.

Давлат қўмитаси-республиканинг марказий ижро этувчи органи бўлиб, давлат бошқарувининг тегишли тармоқлари (соҳаларида) ягона давлат сиёсатини ўтказди ва ушбу мақсадда қонунга кўра тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади.

Вазир ёки давлат қўмитасининг раиси Ўз лавозимига кўра Ҳукумат таркибига киради, давлат бошқарувининг тегишли тармоғи (соҳаси)нинг самарали ишлашини таъминлайди, Ўзлари раҳбарлик қилаётган тармоқ (соҳа)нинг аҳволи ва ривожланиши, қонунлар ҳамда Президент ва Ҳукумат ҳужжатларининг бажарилиши учун жавобгар бўлади.

Вазир ёки давлат қўмитасининг раиси Ҳузурида маслаҳат берувчи ва кенгашувчи орган-вазирлик, давлат қўмитасининг Ҳайъати ташкил этилади.

Вазирлик ёки давлат қўмитаси чиқарадиган қарор вазирнинг буйруғи билан ҳамда давлат қўмитасининг раиси имзолайдиган қарор билан расмийлаштирилади.

Республиканинг Ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро этувчи органи Ўз ваколатига кирувчи масалалар бўйича тармоқлараро мувофиқлаштиришни, шунингдек, бошқа махсус ижро этиш ва рухсат бериш функцияларини амалга оширади.

Идора республика вазирлиги ёки давлат қўмитасининг ваколатлари доирасида мустақил равишда махсус ижро этувчи ҳамда назорат функцияларини амалга оширади, шунингдек, тармоқлараро мувофиқлаштириш вазифасини ёхуд давлат бошқаруви тармоқчаси (соҳаси)га раҳбарлик қилади.

7. Маъмурий мажбурулов, унинг хусусиятлари ва турлари

Маъмурий мажбурулов маъмурий Ҳокимиятни амалга оширишдан иборат махсус ваколатлар берилган ижро этувчи органлар (мансабдор шахслар)нинг одамларни ҳуқуқий кўрсатмаларни бажаришга мажбур қилиш, ҳуқуқбузарлик содир этилган тақдирда эса-уларга маъмурий

жазо чорасини кўриш бўйича ташкилий, жисмоний ва руҳий таъсир кўрсатишини билдиради.

Маъмурий мажбурлов давлат мажбурловининг турларидан бири бўлиб, асосан давлат бошқаруви соҳасида ҳуқуқий тартибни таъминлаш ва муҳофаза этишнинг охириги чораси сифатида қўлланилади, яъни *жазолаш функциясини* бажаради. Бироқ унинг вазифалари шулар билан чекланмайди. Айтишда ҳуқуқни муҳофаза қилиш мақсадида маъмурий мажбурлов чоралри бошқача вазифалрни ҳам бажаради, яъни нафақат (интизомий ва маъмурий) ҳуқуқбузарликлар учун жазо сифатида, балки уларнинг олдини олиш ва уларни тўхтатиб қолиш учун ҳам қўлланилади. Шундай қилиб, улар жамоат тартибини ва жамоат хавфсизлигини таъминлайди.

Маъмурий мажбурловга *суддан ташқаридаги тартиб* хос, яъни мажбурлов (ишни тўхтатиб қўйиш, ғайриқонуний тарзда олинган нарсаларни олиб қўйиш, жарима солиш ва бошқа) чоралар тегишли ижро этувчи органлар (мансабдор шахслар)-ички ишлар органлари, назорат-текширув органлари, маъмурий комиссиялар ва бошқалар), яъни ушбу чораларни ўз фаолиятида судга мурожаат этмай туриб бевосита қўллайдиган органларнинг ваколатларига киритилган. Бироқ Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган ҳолларда маъмурий мажбурлов чоралрининг айримларини судлар (судьялар) қўллайдилр. Чунончи, бу маъмурий ҳуқуқбузарлик, масалан, майда безорилик учун энг қаттиқ маъмурий жазоларни қўллаш ҳолларига тааллуқли. Маъмурий чоралар нафақат алоҳида шахсларга, балки ташкилотларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Маъмурий мажбурлов-ижро этувчи орган (мансабдор шахс)нинг қонунга асосланган ва ундан келиб чиқадиган ҳамда жамоат тартибини сақлашга, жамоат хавфсизлигини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган фаолиятидир.

Маъмурий мажбурлов чоралари хилма-хилдир. Уларни, мақсадига кўра, тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1)маъмурий олдини олиш чоралри;
- 2)маъмурий чеклаш чоралари;
- 3)маъмурий тиклаш чоралари;
- 4)маъмурий жавобгарлик чоралари.

Маъмурий олдини олиш чоралари мажбурлов тусига эга бўлиб, бахтсиз ҳодислар, табиий офатлар бўлганда юз бериш эҳтимоли бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Кўпинча улардан фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига нисбатан туғилиши

мумкин бўлган хавфнинг олдини олиш, жамоат хавфсизлигини таъминлаш учун фойдаланилади.

Маъмурий олдини олиш чоралари Ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олади. Бундай чоралар хилма-хил бўлиб, улар орасида энг кўп тарқалганлари қуйидагилардир:

- контроль ва назорат текширувлар;
- ашёларни кўздан кечириш ва шахсни кўриқдан ўтказиш (божхона, ички ишлар ходимлари амалга оширадилар);
- инсоннинг шахсини тасдиқловчи хужжатларини текшириш;
- маъмурий назорат ;
- карантин жорий қилиш (эпидемия ва эпизоотиялар чоғида);
- жамоат хавфсизлигига таҳдид туғилганда транспорт ва пиёдалар Ҳаракатини тўхтатиш;
- шахсларнинг тиббий Ҳолатини ва умумий овқатланиш корхоналарининг санитария Ҳолатини гувоҳлантириш;
- мулк реквизицияси (реквизиция-маълум муддатга мажбурий олиб қўйиш);
- давлат чегарасининг муайян қисмини ёпиб қўйиш ва Ҳ.к.

Бу ва бошқа чораларни қўллаш қонун хужжатлари билан қатъий тартибга солинган.

Маъмурий чеклаш чоралари ғайриқонуний Ҳаракатни мажбурий тартибда тўхтатиш ва уларнинг зарарли оқибатларининг олдини олиш зарур бўлган Ҳолларда қўлланилади. Улар ҳам хилма-хил бўлиб турли ижро этувчи органлар (мансабдор шахслар) томонидан қўлланилади.

Уларга қуйидагилар киради:

-қонунга хилоф хатти-Ҳаракатларни тўхтатиш талаби (масалан, ички ишлар органлари ходимлари, фуқаролар ва мансабдор шахслардан маъмурий Ҳуқуқбузарликлар содир этишни тўхтатишни талаб қилишга Ҳақлидирлар;

-Ҳуқуқбузарни ушлаб келтириш;

-қурол ишлатиш (масалан, Ҳайдовчи одамларнинг соғлиғи ва Ҳаёти учун Ҳақиқий хавф туғдираётган бўлса, транспорт воситасини тўхтатиш учун);

-атрофдагилар учун хавфли бўлган касалликлар билн оғриган шахсларни мажбурий даволаш;

-техник Ҳолати белгиланган талабларга жавоб бермайдиган транспорт воситаларидан фойдаланишни тақиқлаш;

-корхона ва ташкилотлар барча учун у ёки бу қоидаларни бузган тақдирда уларнинг фаолиятини тўхтатиш ёхуд тугатиш ва Ҳоказо.

Маъмурий-тиқловчи чоралар ашёларнинг аввалги Ҳолатини тиклаш, етказилган зарарни қоплаш мақсадида қўлланилади. Шу боис Ушбу чораларнинг тури ва миқдори Ҳуқуқбузар етказган зарар хусусиятига ва миқдорига боғлиқ. Уларга қуйидагилар киради:

-руҳсат сўрамай қурилган бинолар ва иншоотларни бузиб ташлаш;

-беруҳсат эгаллаб олинган турар жойдан кўчириб юбориш;

-ташкилотлардан қонунга хилоф тарзда эгалланган нарсаларни олиб қўйиш;

-вояга етмаган фарзанди етказган зарарни унинг ота-онасидан ундириш ва Ҳоказо.

Маъмурий жавобгарлик чоралари ваколатли орган ёки мансабдор шахснинг маъмурий Ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларга маъмурий жазо қўллашида ифодаланади.

8. Маъмурий жавобгарлик ва унинг хусусиятлари.

Маъмурий жавобгарлик-жавобгарликнинг барча белгилари хос бўлган юридик жавобгарликнинг махсус тури.

Айни пайтда қонунда жавобгарликнинг айнан шу турига хос бўлган аломатлари белгиланган ва улардан ижро этувчи Ҳокимият органлари етарлича кўп фойдаланадилар.

Маъмурий жавобгарлик-ижро этувчи ва суд Ҳокимиятининг махсус ваколатли органлари ва мансабдор шахслари айбдорга белгилайдиган маъмурий жазолар тизими.

Маъмурий жавобгарликни қўллаш учун асос вазифасини маъмурий Ҳуқуқбузарлик бажаради. Маъмурий Ҳуқуқбузарлик деб жамоат ёки давлат тартибига, давлатнинг ёки шахснинг мулкига, фуқароларнинг Ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қиладиган Ҳамда содир этилгани учун қонунда маъмурий жавобгарлик назарда тутилган ғайриқонуний, айбли (қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган) Ҳаракат ёки Ҳаракатсизликка айтилади. Маъмурий Ҳуқуқбузарликлар, худди жиноятлар касби жамият учун хавфлидир, улардан фақат ушбу хавф даражаси билангина фарқ қилади.

Маъмурий Ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтга келиб 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарлик субъектлари бўлиши мумкин. Маъмурий Ҳуқуқбузарликларни содир этган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахсларга нисбатан Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар тўғрисидаги низомда назарда тутилган чоралар қўлланилади.

Мансабдор шахслар, яъни Ҳокимият қарорлари чиқаришга ваколати бўлган раҳбарлар ҳам хизмат вазифаларини лозим даражада бажармаганликлари учун маъмурий жавобгарликка тортиладилар. Бунда мансабдор шахслар нафақат ўзларининг, балки қўл остидаги уларга бўйсунувчи ва тегишли қоидаларни бузган ходимларнинг ҳам ҳаркати ёки ҳаракатсизликлари учун маъмурий жавобгарликка тортилдилар.

Мансабдор шахсларнинг маъмурий жавобгарликлари уларга нисбатан улар хизмат бўйича бевосита бўйсунмайдиган органларнинг маъмурий-Ҳуқуқий чора қўллашга асосланади. Масалан, ёнги нозирати органлари ёнги хавфсизлиги қоидаларини бузганлиги учун корхона раҳбарига маъмурий жарима солади.

9. Жиноятлар ва маъмурий Ҳуқуқбузарликларни фарқловчи юридик мезонлар.

Ушбу масаланинг Амалий аҳамияти шундаки, Ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик улар ўз табиатига кўра амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий жавобгарликка олиб келмаган тақдирда қўлланилади.

Маъмурий жавобгарликнинг асосий хусусиятларига қуйидагилар киради:

1) маъмурий жавобгарликни қонун ҳам, маъмурий Ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги нормалар ҳам белгилайди. Ундан фарқи равишда, жиноий жавобгарлик фақат қонунлар билан белгиланади;

2) маъмурий жавобгарлик учун-маъмурий Ҳуқуқбузарлик, жиноий жавобгарлик учун эса-жиноят содир этилиши асос бўлиб хизмат қилади;

3) маъмурий жавобгарликка 16 ёшга тўлган ақли расо шахс тортилиши мумкин, жиноий жавобгарликка эса 14-16 ёшдан, айрим жиноятлар учун 13 ёшдан ҳам жазога тортиш мумкин. Маъмурий жавобгарлик субъектлари фуқаролар, мансабдор шахслар, вояга етмаганлар ва бошқалар бўлиши мумкин;

4) маъмурий Ҳуқуқбузарлик учун-маъмурий жазо, жиноят учун эса жиноий жазо қўлланилади;

5) маъмурий жазони ижро этувчи Ҳокимиятнинг кенг доирадаги ваколатли органлари ва мансабдор шахслари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда судлар (судьялар) қўллайдилар, жиноий жазони эса фақат суд қўллайди;

6) маъмурий жазони органлар ва мансабдор шахслар Ўзларига бўйсунмайдиган Ҳуқуқбузарларга нисбатан қўллайдилар;

7) маъмурий жазони қўллаш судланганликни ва ишдан бўшатишни келтириб чиқармайди. Ушбу жзо қўлланилган шахс белгиланган муддат давомида маъмурий жазога тортилган деб Ҳисобланади;

8) маъмурий жавобгарлик чоралари маъмурий Ҳуқуқбузарликка доир ишларни юритишни тартибга солувчи қонунларга мувофиқ кўриб чиқилди.

10.Маъмурий Ҳуқуқбузарлик тўшүнчаси.

Маъмурий жавобгарликни қўллаш учун асос бўлиб маъмурий Ҳуқуқбузарлик хизмат қилди. Маъмурий Ҳуқуқбузарлик деганда, қонун Ҳужжатларига биноан, маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг Ҳуқуқ ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига таъжовуз қилувчи, гайриқонуний, айбли (қасдан ёки эҳтиётсизлик орақасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушинилади Маъмурий ҳуқуқбузарлик жиноятлардан ушбу хавф даражаси билангина фарк қилади,

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг асосий белгилари куйидагилардир:

- 1)жамиятга Карши хусусияти:
- 2)гайриқонунийлиги
- 3)айблилиги
- 4)қилмишининг жазога лойиклиги

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркибини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан мустаҳкамланган ва мавжудлиги маъмурий жавобгарликка олиб келиши мумкун булган белгилар (элементлар) мажмуи ташкил қилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркибининг белгилари (элементлари) куйидагилардан иборат.

Объект:

объектив томо:.

субъект:

Субектив томон:

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг объектини қонун нормалари билан таркибига солинган ва маъмурий жавобгарлик чоралари билан муҳофаза этиладиган ижтимоий муносабатлар ташкил қилади.

Объектив томон маъмурий ҳуқуқ билан тақикланган ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан иборат.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъекти сифатида жисмоний швхслар тан олинди. Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодексдаумумий шакилда маъмурий жавобгарликка маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган пайтида 16 ешга тулган ва муомла лаекатига эга булган шахслар тортилиши белгилаб куйилган.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони субъектнинг гайриҳуқуқий харакат ёки харакатсизликка ва унинг окибатларига рухий муносабатидан иборат.У касд ёки эҳтиётсизлик шаклида ифодаланиши мумкун.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби мавжуд булгандагина уни содир этган шахс маъмурий тортилиши мумкун.

Бундай юридик мезонлар жиноят ва маъмурий конунларда белгиланган. Масалан,конунда кандай холларда давлат мулкени майда талон –тарож килиш маъмурий ҳуқуқбузарлик,кандай холларда эса жиноят булиши курсатилган.Муайян жиноятларнинг субекти деб14 ёшга тулган шахслар тан олинади, маъмурий ҳуқуқбузарлик эса факат 16 ёшга тулган шахслар булиши мумкун: транспорт воситаларининг бошқарувчи шахсларнинг жабрлпнувчиларнинг енгил шткастланишига олиб келган йулларда харакатланиш коидаларини бузиш- маъмурий ҳуқуқбузарлик деб,жабрланувчининг улимига ёки огир шикастланишга олиб келган айна уша харакатлар эса-жиноят деб хисобланади.

11.Маъмурий жазо ва унинг турлари.

Маъмурий жазо маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик чораси булиб,куйидаги максадларида куланилади:

-маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган шахсни конунга риоя этиш ва ҳуқуқ-тартиботни химоя килиш рухида тарбиялаш:

-унинг янги ҳуқуқбузарлик содир этишнинг олдини олиш:

- бошка шахсларнинг ҳуқуқбузарликлар содир этишнинг олдини олиш.Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодекснинг 23- моддасида маъмурий жазонинг куйидаги турлари белгилаб куйилган:

1) жарима:

2) маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш курул ёки бевосита предмети булган нарсани пул эвазига олиб куйиш:

3) маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш курули ёки бевосита предмети булган нарсани мусодара килиш:

4) шахсни унг берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасни бошқариш ҳуқуқи,ов килиш ҳуқуқидан) махрум этиш:

5) маъмурий камок.

Маъмурий жазо факат Узбекистон Республикасининг конунларида белгиланиши мумкун.

Жарима-маъмурий хукукбузарлик содир этишда айбдор шахсга белгиланадиган ва давлат фойдасига олинадиган пул ундириш (МЖК 25-моддаси). У деярли барча маъмурий хукукбузарликлар учун назарда тутилган ва кенг тарқалган жазо чорасидир. Фуқароларга белгиланадиган жариманинг энг куп микдори Узбекистон Республикасининг конунларида белгиланган энг кам иш хакининг 5 бараваридан, мансабдор шахсларга эса-10 бараваридан ортик бклиши мумкун эмас.

Хакини тулаш шарти билан олиб куйиш- маъмурий хукукбузарликни содир этиш курули хисобланган ёки бевосита шундай нарса булган ашёни мажбурий тарзда тортиб олиб, уни кейинчалик сотиб юбориш ҳамда сотишдан тушган пулни ашёнинг собик эгасига тортиб олинган ашёни сотиш харажатларини секлаб ташланган холда топширишдан иборат (МЖК 26-моддаси).

Мусодара килиш- Маъмурий хукукбузарликни содир этиш курули хисобланган ёки бевосита шундай нарса булган ашёни хакини туламасдан мажбурий тарзда давлат мулкига утказишдан иборат (МЖК 27-моддаси)

Махсус хукукдан махрум килиш- муайян шахсни унга берилган махсус хукукдан (транспорт воситаларини бошкариш хукукидан, ов килиш хукукидан) махрум килиш чораси булиб, туман (шахар) судининг маъмурий ишлар буйича судьяси томонидан (уч йилгача булган муддатга) куланилади. Асосий трикчилик манбаи овчилик булган шахсларга нисбатан ов килиш хукукидан махрум килиш чораси куланилиши мумкун эмас (8-модда).

Маъмурий камок камдан-кам холларда маъмурий хукукбузарликнинг айрим турлари учун 3 суткадан 15 суткагача булган муддатга куланилади. Ушбу жазони туман (шахар) суди (судьяси) куллайди. Маъмурий камок хомиладор аёлларга, 3 ёшгача булган болалари бор аёлларга, 18 ёшга тулмаган шахсларга, 1 ва 11 гурух ногиронларига нисбатан куланилиши мумкун эмас.

Маъмурий жазо хакидаги иш буйича чикарилган карор юзасидан юкори турувчи орган (юкори турувчи мансабдор шахс)га ёки судга шикоят килиниши мумкун.

Маъмурий жазо – хукукбузарлик содир этилган кундан бошлаб, давом этаётган хукукбузарликлар учун эма- хукукбузарлик

аникланган кундан бошлаб 2 ойдан кичиктирмай кулланилиши мумкин (МЖК 36-модда).

Башарти маъмурий жазога тортилган шахс шу жазони уташ муддати тугаган кундан бошлаб 1 йил мобайнида маъмурий хукукбузарлик содир этмаган булса, мазкур шахс маъмурий жазога тортилмаган, деб хисобланади (МЖК 37-моддаси).

Маъмурий жазони қўллаш Ҳукуқига бунинг ваколатли булган бир катор органлар ва мансабдор шахслар эга. Уларнинг тулик руйхати маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодексда берилган уларга туман (шахар) судининг маъмурий ишлар буйича судьялари: хужалик судининг судьялари: маъмурий комиссиялар: туман (шахар) вояга етмаганлар ишлари билан шугулланувчи комиссиялар: ички ишлар органлари ва бошка давлат инспекцияси органлари (мансабдор шахслари) солиқ, божхона давлат санитария назорати органлари киради.

Конунда назарда тутилган айрим махсус холларда, масалан майда безорилик, оз микдорда талон-тарож кили шва бошкалар учун маъмурий жазо куллаш хукуки туман (шахар) судлари (судьялари)га берилган.

Майда безорилик, яъни жамоат жойларида уятли сузлар билан сукуниш, фукароларга хакоратомуз шилкимлик килиш ҳамда жамоат тартибини ва фукароларнинг осойишталигини бузувчи шу бошка хатти-харакатларда ифодаланган жамиятда юриш-туриш коидаларини касддан менсимаслик энг кам иш хакининг 3 баробаридан 5 бараваригача микдорда жарима солишга еки 15 суткагача муддатга маъмурий камокка олишга сабаб булади (МЖК 183-модда). Майда безорилikka доир ишлар одатда суд тартибида, вояга етмаганларга нисбатан эса махаллий ижроия органлари кошидаги вояга етмаганлар (16 ёшдан 18 ёшгача булганлар) ишлари билан шугулланувчи комиссияларда куриб чикилади.

Узгалар мулкни талон-тарож килиш, ушбу талон-тарож килинган нарса киймати белгиланган энг кам иш хакининг беш бараваридан ошмаса, оз микдорда талон-тарож килиш хисобланади. Мулкчилик шаклидан катъи назар, корхона муассаса, ташкилотларнинг мулкни угрилаш, узлаштириш, растарата килиш, мансаб лавозимини суиистеъмол килиш ёки фирибгарлик йули билан оз микдорда талон-тарож килиш энг кам иш хакининг 1 бараваридан 3 бараваригача микдорда жарима солишга сабаб булади (МЖК 61-модда)

12. Маъмурий конунчилик.

Маъмурий конунчилик урганиш чогида маъмурий хукукбузарликларни тартибга солувчи асосий норматив хужжат Узбекистон Республикасининг 1995 йил 1 апрелида кучга кирган Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодекси эканлигини ёдда тутиш зарур. Хозирги вақтда ушбу кодекс деярли ҳар йили унга киритилаётган қушимча ва узгартиришлар тўғрисида анча узгарди.

Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодекснинг умумий қоидаларида маъмурий хукукбузарлик содир этган шахс хукукбузарлик содир этган вақт ва жойда амал қиладиган қонунлар асосида жавобгарликка тортилиши белгилаб қўйилган.

Маъмурий хукукбузарлик учун жавобгарликни юмшатовчи ёки бекор қилувчи хужжатлар орқага қайтиш қучига эга, яъни улар ушбу хужжатлар чиққунча содир этилган хукукбузарликларга ҳам таъаллуқлидир. Маъмурий хукукбузарликлар учун жавобгарлик белгилайдиган ва уни қучайтирадиган хужжатлар эса орқага қайтиш қучига эга эмас.

«Маъмурий хукукбузарлик» тушунчаси нимани аниқлаш мумкин. «Маъмурий хукукбузарлик» деганда қонун хужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг хукук ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига таъовуз қилувчи, гайрихукукий, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади.

Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодексда назарда тутилган хукукбузарлик учун маъмурий жавобгарлик ушбу хукукбузарликлар уз табиатига қарамай қонунларга мувофиқ жиноий жавобгарликка сабаб бўлмаган ҳолда юзага келади.

Агар маъмурий хукукбузарликнинг содир этган шахс уз ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг қонунга ҳилоф эканлигини билган, унинг зарарли оқибатларига илгаридан қучи етган ва уларни онгли равишда истаган, ушбу оқибатларнинг юзага келиши эҳтимоллигини билган бўлса, бундай маъмурий хукукбузарлик қасддан содир этилган содир этилган хукукбузарлик деб эътироф этилади.

Агар маъмурий хукукбузарлик содир этган шахс уз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги натижасида зарарли оқибатлари юз бериши мумкинлигига илгаридан қучи етган, аммо енгилтақлик билан уларни олдини олмаган, деб умиқ қилган ёхуд бундай оқибатлар бўлиши мумкинлигига қучи етиши қерак бўлгани ҳолда илгаридан қучи етмаган

булса, бундай маъмурий хукукбузарлик эҳтиётсизлик оркасидан содир этилган, деб ҳисобланади,

Маъмурий жавобгарликка маъмурий хукукбузарлик содир этилган пайитда 16 ёшга тулган шахслар тортиладилар.

Таълим олувчилар айникса вояга етмаганларнинг жавобгарлигини урганишлари керак.

Мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги бошқарув тартибини, давлат ва жамоат тартибини, табиатни аҳолининг соғлигини ва бажарилишини таъминлаш узларининг хизмат бурчларига кирадиган кирадиган бошка коидаларни амалга ошириш соҳасида белгиланган нормаларга риоя этмаслик билан боғлиқ хукукбузарликлар содир этилганда юзага келади.

Конунга хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этилган вақтда муомалага лаёқатсиз ҳолатда булган, яъни уз ҳаракатлари учун жавоб Бера олмайдиган ёки сурункали рухий касаллик, рухий фаолиятининг вақтинсалик ишдан чиқиши, акли ожизлик ёхуд бошка касаллик оқибатида уз ҳаракатларини идора кила олмайдиган шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкун эмас.

Маъмурий жазо чораларини моҳиятини урганиш ва уларнинг турларини билиш зарур улар куйидагилардан иборат:

- 1) жарима:
- 2) маъмурий хукукбузарликни содир этиш курали ёки бевосита шундай нарса булган ашёни ҳаққини тулаш шарти билан олиб куйиш:
- 3) маъмурий хукукбузарликни содир этиш курали ёки бевосита шундай нарса булган ашёни мусодара этиш:
- 4) муаян шахсни унга берилган маҳсус хукукдан (транспорт воситасини бошқариш, ов қилиш хукукидан) маҳрум этиш:
- 5) маъмурий камокка олиш.

Маъмурий жазога тортиш хусусиятлари, жазога тортишнинг умумий коидалари, маъмурий хукукбузарлик учун жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатлар, маъмурий хукукбузарлик учун жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар, жазо мудатларини ҳисоблаш, жазога тортиш муддатлари, шахс муаян давр утганидан сунг маъмурий жазога тортилмаган деб ҳисобланадиган муддат, етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш қабиларни тушуниб олиш муҳим.

Маъмурий жавобгарлик тугрисидаги кодексининг турли хил маъмурий ҳуқуқбузарликлар тафсифи берилган махсус қисмининг мазмуни билан батафсил танишган маъқул. Уларга қуйидагилар қиради:

1) фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қиладиган маъмурий ҳуқуқбузарликлар :

2) аҳолии соғлиғини сақлаш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

3) мулкка тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

4) табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатан фойдаланиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

5) саноатдаги , қурилишдаги ва исиклик ҳамда электр энергиясидан фойдаланиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

6) қишлоқ хужалиғидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар, ветеринария , санитария қоидаларини бузиш:

7) транспортдаги, йул хужалиғи ва алоқа соҳаларидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

8) фуқароларнинг тура рўй ҳуқуқларига таалукли, коммунал хизмат ва ободонлаштириш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

9) савдо , тадбиркорлик ва молия соҳаларидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

10) одил судловга тажовуз қилувчи маъмуотӣ ҳуқуқбузарликлар:

11) жамоат тартибига тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар:

12) бошқарувнинг белгиланган тартибига тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар.

Маъмурий ҳуқуқбузарликларга доир ишларни қуриб чиқишга ваколатли булган органларни билиш лозим

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тугрисидаги ишларни қуйидаги органлар (мансабдор шахслар) қуриб чиқадилар:

1) туман (шахар) судининг маъмурий ишлар буйича судьяси, хўжалиқ судлари:

2) шаҳарча қишлоқ ва овул фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қошидаги маъмурий камисиялар:

3) вояга етмаганлари ишлари билан шугилланувчи туман (шахар) камисиялари:

4) ички ишлар (милиция) органлари (мансабдор шахслари) , давлат инспекцияси органлари (мансабдор шахслари)

4-Мавзу: Фуқаролик ҳуқуқи асослари.

Режа

1. Фуқаролик ҳуқуқи
2. Фуқаролар-фуқаролик ҳуқуқи муносабатларининг субъектлари.
3. Фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятидаги иштироки
4. Мулк ҳуқуқи
5. Фуқаровий-ҳуқуқий мажбуриятлар тушунчаси
6. Фуқаролик ҳуқуқига оид шартнома
7. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг умумий тавсифи

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасини фуқаролари, юридик шахслари иштирокидаги мулкӣ ва шахсий номулкий ҳамда тавар –пулмуносабатларини тартибга солиб турувчи нормалар йигиндисидан иборат алоҳида ҳуқуқ соҳаси бўлиб, уларнинг юридик тенглиги, мулкӣ мустақиллиги ҳамда ирода эканлигига таянади.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкчилик муносабатларини, иқтисодий фаолият иштирокчиларининг шартномавий алоқаларини (олди-сотди, пудрат, сугурта ва х к), шунингдек етказилган зарарни қоплаш билан боғлиқ интеллектуал мулк, меросга оид муносабатларни тартибга солади.

Ҳуқуқнинг ҳар қандай соҳаси қаби, фуқаролик ҳуқуқининг энг муҳим нормалари Ўзбекистоннинг Қанституциясида уз ифодасини топган. Чунончи, ҳар бир давлатда иқтисодий муносабатлар негизини моддий немаатларга эғалик қилиш ҳуқуқи ташкил этади.

Фуқаролик ҳуқуқи бир қанча ҳуқуқий институтлар (мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи, шахсий номулқи ҳуқуқлар, ижод фаолияти натижаларига бўлган ҳуқуқ, мерос ҳуқуқи) дан иборат тизимни акс этиради.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлар унинг предметини ташкил этади.

Фуқаролик ҳуқуқининг методи фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг тенглиги, ушбу ҳуқуқ соҳасидаги нормаларнинг қупчилиги диспазитив эканлиги (иштирокчилар учун хулқ атвор турини танлашнинг мумқунлиги) низоларни суда, хужалиқ судида ҳал эти шорқали тафсифланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари, уларнинг аҳамияти (юридик қучи)га қараб, қуйидаги турларга бўлинади:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Қанституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекс ива бошқа қонунлар:

2) конун ости хужжатлар-Узбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ,Узбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари, вазирлик ва ташкилотларнинг буйруқ ва йуриқномалари:

3) иш муомаласи одатлари, маҳалий одат ва анъаналари.

Шундай бўлсада, «фуқаролик ҳуқуқи манбалари» тушунчаси «фуққролик конунлари» тушунчасида кенгрокдир, зеро фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатлар нафақат конунлар, балки конунлар хужжатлари (масалан, Президент фармонлари , ҳукумат қарорлари , идоравий хужжатлар ва бошқалар) билан ҳам тартибга солинади .

Фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солувчи қоидалар сарасига иш муамиласи анъанаси қиради. Улар ишбилармонлик фаолиятининг бирон-бир соҳасида тарқиб топган ҳамда кенг қулланиладиган бўлиб, бироқ конунда назарда тутилмаган. Улар мазкур муносабатлар иштирокчилари учун мажбурий бўлган конун қоидалар ҳамда шартномага зид бўлмаслиги керак.

Фуқаролик ҳуқуқининг энг муҳим хужжатлари Узбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси (бундан буён – ФК) ҳисобланади .

Амалдаги Фуқаролик кодекси иккита (умумий ва махсус) қисимдан иборат .

ФК нинг биринчи (умумий) қисмидан фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ҳамда бошқа турдаги муносабатлар доирасида алоҳида аҳамиятга эга бўлган асосий қоидалар уз аксини топган. Уларда фуқаролик конунларининг асосий тушунча ва принциплар: фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялаш усуллари: фуқаролик ҳуқуқи абъектлари: фуқаролик муамоласи иштирокчиларнинг ҳуқуқий ҳолати: мулкчилик ҳуқуқи ҳамда бошқа мулкий ҳуқуқларнинг юзага келиш асослари ҳамда уларнинг амалга ошириш тартиблари : шартнома асосидаги ҳамда бошқа турдаги мажбуриятларнинг асосий қоидалари белгиланган.

Кодекснинг иккинчи (махсус) қисми муаян турдаги шартномалар ҳамда шартномадан ташқари мажбурият: олди-сотди ижара , пудрат, юк ташиш , қарз ва кредит , зарар этказишдан қелиб чиқадиган мажбуриятлар, муалифлик, ихтирочилик ҳамда бошқа алоҳида ҳуқуқлар, ворислик ҳуқуқи ва халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини уз ичига олади .

Фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатлар , шунингдек алоҳида конунлар билан ҳам тартибга солинади . Масалан, «Узбекистон

Республикасида мулкчилик тугрисида» ги, «Тавар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва ракобат тугрисида» ги, «Иътемомчиларнинг хукукларини химоя килиш тугрисида» ги, «Узбекистон Республикасида корхоналар тугрисида» ги , «Гаров тугрисида» ги , «Аудиторлик фаолияти тугрисида», «Муаллифлик хукуки ва турдош хукуklar тугрисида» ги , «Лизин тугрисида»ги , «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тугрисида »ги ва бошка конунлар .

Фукаровий -хукукий муносабатларининг иштирокчилари

2. Фукарлар-фукаролик хукуки муносабатларининг субектлари.

Фукаролик хукуки мулккий хамда унга чамбарчас боглик булган шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади . Мазкур муносабатларнинг иштирокчилари (субъектлари) дан бири фукаро (жисмоний шахс) хисобланади.

Фукарларнинг фукаролик хукукига оид муносабатларда иштирок этишининг энг дастлабки шарти уларнинг хукукий лаёкати ,яни фукаролик хукуки хамда мажбуриятларига эга булиш кобият хисобланади .

Хукукий лаёкат инсон тугилиши биланок вижудга келади, бирок баъзи холларда конун хали тугилмаган инсон хукукларини хам химоялайди. Масалан, ФКга биноан, жабрланувчининг улими муносабати билан зарарнинг копланишини талаб килиш хукукига жабрланувчининг улимидан сунг тугилган фарзанди эга булиши мумкун .

Фукаролик хукукий лаёкати шахсининг улими билан тугатилади . Шу билан бирга , шахсдан узок муддат давомида хабар олинмаган хамда унинг триклиги хакида хеч кандай маълумотлар булмаган холларда махкур турдаги ноаникликларни бартараф килиш максатида конунда назарда тугилган шартлар асосида шахс бедарак йуколган ёки вафот этган деб эълон килиниши мумкун. Шахсни вафот этган деб эълон килиш унинг хукукий лаёкати тугатилишига олиб келади .

Фукаро уз номидан хукук ва мажбуриятларни бажаради. Узганинг номидан хукук ва мажбуриятлар бажарилишга йул куйилмайди.

Фукаролик конунларига биноан, фукаро эгалик килиши мумкун булган хукук ва мажбуриятлар мажмуи фукаролик хукукий лаёкати ташкил этади.

Фукарлар яшаш жойини танлаш хукукига эгадирлар. Балогат ёшига етмаган, 14 ёшга тулмаган шахсларнинг турар жой ота -оналари ёки конуний вакилларининг яшаш жойлари хисобланади .

Фукаротлар мулк хукуки асосида мол мулкка эгалик килиш , уни мерос сифатида олиш ёки мерос килиб колдириш: ишбилармонлик ҳамда конунда такикланмаган бошка турдаги фаолят билан шугулланиш: мажбуриятларда иштирок этиш : юридик шахсларнинг вижудга келтириш: фан , адабиёт ва санат асарлари, таткикотлар муалифлари ҳамда конун билан мухофаза килинадиган интеллектуал фаолят натижаларидан фойдаланиш: мулкый ҳамда шахсий номулкий хукукларга эга булишга хаклидирлар.

ФКда фукаротларнинг фукаротлик хукукий лаёкати мазмунини ташкил килувчи хукукларининг руйхати келтирилган булиб , у хали нихоясига етказилмаган. Шу билан бирга, фукаротларнинг фукаротлик муомаласи иштирокчиларига зарар етказган холда уз хукукларини суиистеъмол килишларига йул куйилмайди.

Конунда назарда тутилган холлардан ташкари , хеч кимнинг хукукий лаёкатини чеклашга йул куйилмайди . Шахс фукаротлик хукукий лаёкатидан тулалигича махрум килиниши мумкун эмас .

Фукаротлик хукукининг субектлари хукукий лаёкатдан ташкари муомала лаёкатига ҳам эгадирлар. Муомала лаёкати деганда, фукаротларнинг уз харакатлари билан фукаротлик хукукларига эга булиш ва уларни амалга ошириш хукуки , узига фукаротлик мажбуриятларини олиш ҳамда уларни бажариш кобияти тушунилади. Муомала лаёкати ана шуниси билан хукукий лаёкатдан ажралиб туради. Чунончи унга кура, фукаротлар уз хукук ва мажбуриятларига бошка шахслар, масалан ота-оналари оркали эга буладилар .

Бундан ташкари, фукаротлик муомала лаёкати нафакат конуний хати харакатлар килиш кобиятини, балки улар учун жавобгарликка тортилиш шарти (деликт кобияти) ни ҳам вижудга келтиради. Шу боис муомла лаёкати шахснинг ёши ҳамда рухий холатига боглик булади.

Умумий коидага кура, фукаротлик момила лаёкати тулалигича 18 ёшдан бошлаб юзага келади. Шунингдек, 18 ёшгача турмуш курган шахслар ҳам тулик равишда муомилага лаёкатли деб хисобланади. Бу бази холларда турмуш куриш ёшнинг пасаитиришдан келиб чиқади.

ФКга вояга етмаганлар эмансипацияси , яъни уларни тулалигича муомлага маёкатли деб хисоблаш тугрисидаги норма ҳам киритилган. Бу куйидаги шартлар булган такдирда амалга оширилиши мумкун.

1) шахснинг 16 ёшга тулганлиги:

2) икала ота-она ёки конуний вакилларининг розилиги булган такдирда, башарти вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси ёки ишбилармонлик фаоляти билан шугулланаётган булса.

Мазкур қарорни васийлик ва хомийлик органи, ота-она ва конуний вакиллар норози булган такдирда суд қабул қилиши мумкин.

Бошқа ҳолларда вояга етмаганлар қисман момлага лаёқатли деб топилади. Улар уз хати ҳаракатлари билан ҳар қандай эмас, балки бази ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга булиш ҳуқуқига эгадирлар, яъни уларнинг момла лаёқати тулик эмас.

Вояга етмаган шахслар етказган зарар учун уларнинг ота-оналари ёки хомийлари ёхуд уларни назорат қилувчи укув, тарбия ёки даволаш муассасалар жавобгар буладилар.

14 ёшдан 18 ёшгача булган вояга етмаганлар деликт қобилиятга эга буладилар, яъни улар мустақил равишда ҳамда ота-оналарининг розилиги билан тузган барча битимлар ҳамда етказилган зарар буйича мустақил мулкӣ жавобгарликка тортиладилар. Вояга етмаган шахслар ойлик маош ёки бошқа турдаги мустақил даромадга эга булмаган такдирда ота-оналар ҳамда конуний вакиллар орқали тулик ёки қисман жавобгар буладилар.

Конунда назарда тутилган муайян шартларнинг булганлиги боис, тулик ҳамда қисман муомила лаёқатига эга булган шахслар муомала лаёқати юзасидан чекланишлари мумкин. Фуқаронинг муомалага лаёқатли ёки лаёқатсизлиги ҳақидаги тегишли қарорни факат суд, ушанда ҳам унинг оила аъзолари, васийлик ҳамда хомийлик органлари, прокурор ҳамда рухий касалликлар шифохонасининг аризаси асосида чиқариш мумкин. Муомалага лаёқатсиз шахсга васий ва хомий тайнланади. Шахс соғайган ҳолларда суд уни муомалага лаёқатли деб топади ҳамда тайинланган васийлик ёки хомийликни бекор қилади.

Бундан ташқари, тулик муомала лаёқатига эга булмаган фуқаролар тоифаси ҳам мавжуд. Бундай шахслар рухий ҳолати натижасида уз ҳаракатларининг аҳамиятини англаб етмайдилар. Уларни суд муомалага лаёқатсиз деб топади.

3. Фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятидаги иштироки.

Тадбиркорлик фаоляти фуқаролар ҳамда бирлашмаларнинг даромад олишга йуналтирилган ташаббускор мустақил фаоляти ҳисобланади.

Фуқаро шахсий тадбиркор сифатида руйхатдан утган вақтдан бошлаб, тадбиркорлик фаоляти билан шугулланиш ҳуқуқига эга булади.

Тадбиркорлик фаолияти буйича такдим этилган хужжатлар улардаги маълумотлар таркибининг конун талабларига номувофиклиги сабабли руйхатдан утказилмаслиги мумкин. Мазкур ҳолат буйича хужалик судига шикоят билан мурожаат этишга йул куйилади. Шунинг назарда тутиш керакки, алохида турдаги фаолият билан шахсий тадбиркорлар махсус рухсатнома – лицензия асосида шугулланишлари мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти тадбиркорлардан фукаролик ҳукукига оид турли битимларни мустакил равишда тузишни назарда тутганлиги ҳамда тадбиркорнинг узи ва учинчи шахслардан (яъни бошқалардан) тавакалчиликни балаб этганлиги боис, тадбиркорлик фаолияти билан шугулланаётган шахс, шубхасиз, фукаролик муомала лаёкатига эга булиши шарт.

Юридик шахслар. Фукаолик ҳукукига оид муносабатларнинг иштирокчилари каторига нафакат алохида фукарлар (жисмоний шахслар), балки юридик шахслар, яъни ташкилот ва муассаслар ҳам киради.

Юридик шахслар турлича булади, Улар фукаролик кодекисининг 1 қисмида санаб утилган. Конун юридик шахсларнинг куйидагича тарифлайди : «Уз мулкида, хужалик юритишида ёки аператив бошқарувда алохида мол-мулкка эга булган ҳамда уз мажбурияти юзасида мол-мулк билан жавоб берадиган, уз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳукукларга эга була оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни амалга ошира оладиган, суда даъвогар ва жавобгар була оладиган ташкилот юридик шахс хисобланади». Юридик шахслар мустакил баланисга ва сметага эга булишлари керак. Юридик шахсларни ҳукук ва муомала лаёкати, улар руйхатга олинган (ташкил этилган) вақитдан бошланади ҳамда у тугатилган вақитда нихоясига етади. Аксинча, фукаронинг ҳукук лаёкати эса, у тугулган вақитдан бошланади ва унинг вафоти билан тугатилади, муомала лаёкати эса, тулалигича шахс ваяга етганидан бошланади ҳамда унинг вафоти билан тугатилади.

Юридик шахс (шунингдек, жисмоний шахс ҳам) конунда белгиланган муаян турдаги фаолият билан фақат лицензия асосида шугулланиш мумкун.

Юридик шахснинг муомала лаёкати унинг уз бошқарув органлари (директор, бошлик, раис, президент, кенгаш, бошқарув, умумий мажли) орқали фукаролик мажбуриятларини олиши билан белгиланади. Мазкур органларнинг ҳаракатлари юридик шахснинг ҳаракатлари

сифатида тан олинади, зеро улар фуқаролик муомаласида тулалигича юридик шахс манфатларини ифодалайди.

Юридик шахс таркибида алоҳида ваколатхоналар ва филияллар ташкил этилиши мумкун, бироқ улар мустакил юридик шахс ҳисобланмайди. Уларнинг раҳбарлари юридик шахс томонидан тайинланади ҳамда унинг ишончномаси асосида фаолият курсатади. Ваколатхона ва филиялар улар ташкил этган юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида акс этирилиши керак.

Юридик шахснинг манзили давлат руйхатига олинган жой ҳисобланади. Давлат руйхати курсаткичлари, шунингдек, фирманинг номи ягона давлат реестрига киритилади.

Юридик шахснинг давлат руйхатига олиш нафакат унда ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг юзага келиши, балки унинг фаолияти устидан молиявий (солиққа оид) назоратини тامينлаш учун ҳам зарурдир.

Юридик шахс фаолиятининг тугатиш уни қайта ташкил этиш (корхоналарни ажратиш ҳамда улар асосида бир неча юридик шахсни ташкил этиш, бир неча юридик шахснинг қушилиши) ёхуд узил кесил тугатиш орқали амалга оширилади. Қонунда юридик шахсларни тугатишни алоҳида тартиблари назарда тутилган. Юридик шахсларни узгартириш ва тугатиш ихтиёрий ёки мажбурий тарзда (суд қарорига қура) амалга оширилади.

ФК да юридик шахсларнинг иккита катта гуруҳга ажратилади:

- 1) тижоратчи ташкилот – фойда олишни уз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган ташкилотлар, масалан, хужалиқ ширкатлари ва жамоалари, ишлаб чиқариш кооперативлари, аксиянерлик жамиятлари, унитар корхоналар ва бошқалар;
- 2) тижоратчи ташкилот булмаган юридик шахслар- фойда олишни мақсад қилиб олмаган ташкилотлар, масалан, жамоат бирлашмалар, ижтимоий фондлар ва мулкдор молиявий тامينлаб турадиган муасаса шаклидаги, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа шакллардаги корхона ва ташкилотлар.

Тижоратчи булмаган ташкилот узининг уставида белгиланган мақсадларга мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкун.

4. Мулк ҳуқуқи

Мулк ҳуқуқи айрим шахарлар ёки жамоага тегишли моддий бойликларни, шунингдек, мулкчиликка оид иқтисодий муносабатларни қуриклаш ва тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий

нормалар йигиндисидир . Мулк хукуки мол-мулкка эгалик килиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш каби субъектив хукуклардан иборат.

Фукаролик кодексига биноан , мулк хукукининг субъектлари фукаралар ва юридик шахслар хисобланади (мазкур субъектларнинг мулк хукукига хусусий мулкчиликнинг иктисодий тоифаси киради).

Мулкка нисбатан мулк хукуки ва бошка ашёвий хукукларни фарклар (ажратиш) мақсадга мувофиқдир. Бошка ашёвий хукукларга , масалан, мулкка нисбатан хужалик юритиш хукуки ёки мулкка нисбатан оператив бошқариш хукуки тааллуқли.

Давлат ва муниципал мулкка давлат ва маҳаллий органларнинг мол-мулки (шаҳар, вилоят ва х.к.), корхона ва ташкилотларнинг мулки киради. Мазкур ташкилотлар уларга бриктирилган мулкка кура мулк хукукига эга бўлмади, аксинча , хужалик юритиш ёки оператив бошқариш хукукига эга бўлиб , уларнинг мазмуни мулк хукукига яқиндир.

Мулкдор конунга риоя қилган ҳамда бошка шахсларнинг конун билан муҳофаза қилинадиган хукук ва манфатларни бузмаган ҳолда уз хоҳшига кура уз мулкни бошқариш ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ ваколатларни амалга ошириш мумкин.

Барча субъектлар мулкка бўлган хукукнинг мазмуни одатда бир хилдир. Чекларлар фақат конун билан белгиланади. Чунончи, конунда фақат давлат мулки ва муниципал мулкка қирадиган мол-мулк турлари белгиланади.

Шуни назарда тутиш кераки, мулкдор нафақат хукукларига, балки мажбуриятларига ҳам эга. Чунончи улар қуйидагилардан иборат:

- 1) узига тегишли мол-мулкни саклаш (мол-мулкни саклаш мажбурияти):
- 2) солиқларни тулаш:
- 3) мол-мулкнинг баҳосидан нобуд бўлиши ёки зиён етказилиши бўйича бутун масулятни бўйнига олиш (зарарли оқибатлар).

Мулк хукуки бузилган ҳолларда фукаролик конуни барча субъектлар учун бир хил ҳимояланиш чораларини назарда тутди. Ҳимояланиш чоралари турли-туман бўлиб, мулкдорнинг қайси турдаги хукукий ваколатлари (мол-мулкка эга бўлиш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш хукуклари) бузилганлигидан келиб чиқади . Масалан, башарти буюм конунга ҳилоф равишда қимгадир утиб қолган бўлса, у конуний тарзда буюмни бошка шахсдан талаб қилиб олиши мумкин (виндикацион даъво):

башарти нобуд булган ёки зиён етказилган булса, айбдор шахсгаунинг нархини ёки уни таъмирлаш харажатларини коплаш мажбурияти юклатилади .

Мулқдор унинг хукуklarини бузиш билан боғлиқ хар қандай камчиликларни, агар улар эғалиқ хукукидан мухим этишбилан боғлиқ булмаса (негатор даъво) , бартараф этишни талаб қилиш мумкин.

5. Фуқаровий-хукукий мажбуриятлар тушунчаси

Мазкур хукукий муносабатларнинг мохияти муайян шахсларни мулккий мақсадни кузлайдигон ва шу сабабдан шахсни бошқа шахснинг фойдасига муайян харакатни амалга оширишга еки маълум харакатдан узини тийишга мажбур этишдан иборат (масалан мол-мулкни бериш пул тулаш ишни бажариш ва х к)

Мажбурият иштирокчилари (томонлар); қарздор –бошқа шахс фойдасига муайян харакатлар (масалан пул тулаш ишни бажариш қабилар)ни амалга оширишга мажбур булган тараф; кредитор-юқорида келтирилган хатти-харакатларни бажаришни талаб этиш хукукига эга булган тараф

Мажбуриятда тарафларнинг хар бири айна вақтнинг узида ҳам кредитор ҳам қарздор булиши мумкин (масалан фуқаронинг буюртмасига кура уй-жой куриш)

бирок шундай мажбуриятлар борки бунда бир тараф доим кредитор иккинчиси эса қарздор булиб уларнинг уринлари ҳеч қачон алмашмайди (масалан бирор бир шахс бошқасига қарзга пул берган ҳолларда) ,

Мажбуриятнинг предметини мажбурият эғаси булган шахс (қарздор)нинг қарзини тулаш билан боғлиқ муайян харакатлари ташкил қилади мажбуриятлар турли асосларда юзага келади ;

1) иштирокчилар орасида тузилган шартномалар (ижара шартномаси , пудрат шартномаси)—энг куп учрайдигон асос ;

2) амалдаги қонунда назарда тутилган ҳамда назарда тутилмаган, бирок унинг мазмуни ҳамда умумий қоидаларига зид булмаган бир тарафлама қелишувлар орқали:

3) маъмурий ҳужжат – давлат бошқарув органларининг индивидуал (норматив) ҳужжати (масалан, фуқарога давлат еки муниципал уй жой бериш ҳақида маҳалий маъмурият қарорини ордер билан расмийлаштириш) орқали:

4) интеллектуал ижоднинг турли абектларини, масалан, санат асарлари ва ишлаб чиқариш намуналарини яратиш ёки улардан фойдаланиш вақтида:

5) инслнлар хошиш иродасига боғлиқ булмаган юридик хати харакат натижасида (хазина, ва х.к) ёки фавкулотда ходиса (ёнгин , табий офат ва х.к.)

Мажбуриятлар куйидаги асослар буйича хам вижудга келиши мумкун: шартномалар (олди-сотди, айри бошлаш, хадия, ташиш , пудрат ва бошқалар) , бир тарафлама битимлар (мукофатни ошқора ваъда килиш) , маъмурий хужжатлар (бинони ижарага бериш учун ордер бериш) , зарао етказиш, асосиз бойлик ортириш, юридик ва жисмоний шахсларнинг бошка харакатлари, ходисалар (табий офатлар).

6. Фукаролик хукукига оид шартнома. Икки ёки ундан ортик шахс (фукарлар ёки юридик шахслар) нинг фукаролик хукук ва мажбуриятларини белгилаш, узгартириш ёки бекор килиш, яни мол-мулкни кайтариб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар курсатиш буйича келишув шартнома деб хисобланади .

«Шартнома» тушунчаси билан бирга, «битим» тушунчаси хам куланади . Фукаро ва юридик шахсларнинг фукаролик хукук ва мажбуриятларни белгилаш, узгартириш ёки тугатишга каратилган хати –харакатлари битим дейилади. Битимлар икки тарафлама ёки куп тарафлама (шартнома) , шунингдек, бир тарафлама булиши мумкун (масалан , васият). Шундай килиб, «битим» «шартнома» га караганда кегрок тушунча булиб, шартнома битимнинг бир туридир .

Тарафлар конун ёки бошка хукукий хужжатларда назарда тутилган хамда назарда тутилмаган холатларга кура шартнома тузишлари мумкун. Бирок бунда асосий шартга риоя килиниши керак: шартнома фукаролик конунларининг асосий коидаларига зид булмаслиги лозим.

Шартнома тарафлар уртасида тулик ва аник муносабатларни таинлаш, хар бир тарафнинг манфатларини хисобга олишга имкон берувчи мухим юридик воситадир. Шартнома фукарлар иштирокидаги муносабатларда, айникса, уларнинг тадбиркорлик фаоляти сохасида кенг куланилади.

Шартнома тузишга мажбурлашга йул куйилмайди. Шартнома тузиш конунда ёки ихтиёрий кабул килинган мажбуриятда курсатилган холатлар бундан мустасно.

Томонлар тузган шартноманинг таркибида конун ҳамда бошка ҳукукий ҳужжатлар билан назарда тутилган турли шартномаларнинг унсурлари булиши мумкун (аралаш шартнома).

Шартномалар огзаки ёки ёзма шакилда тузилиб, куйидаги турларга булинади: кансесуал ва реал , ҳақ бараварига ва текинга , асосий ва дастлабки .

Шартнома, унинг барча муҳим шартлари буйича тарафлар уртасида узаро келишувга эришилган пайтдагина тулик тузилган деб тан олинади. Шартнома предмети ҳақидаги шартлар конун ёки бошка ҳукукий ҳужжатларда ёки бу турдаги шартномалар учун зарури деб белгиланган ҳоллардагина муҳим деб тан олинади. Шартнома тарафлари даъоסי билан келишувга келинган шартлар шулар жумласидандир. Масалан, олди-сотди шартмаси учун муҳим шартлардан бири –нарих , ижара шартмаси учун эса – муддат ҳисобланади.

Фукаролик ҳукукига оид шартноманинг асосий коидалари куйидагилар ҳисобланади . Умумий коидалар билан бирга , фукаролик конунлари алоҳида турдаги шартномаларга талукли нормаларни уз ичига олади. Бунда олди-сотд, ижара, юк ташиш , пудрат каби шартномаларни алоҳида айтиб утиш зарур.

Ишончнома ва унинг бериш тартиби

Фукаролик ҳукуки ва мажбуриятларини амалга ошириш максадида вакиллик институтини куллаш бир катор сабабларга боғлиқ. Бази ҳолларда шахс (фукаро ёки юридик шахс) конунда белгиланган чеклашлар (масалан, вояга етмаганлиги) туфайли у ёки бу хати ҳаракатни амалга ошириш ҳукукига эга булмайти .

Бошка ҳолларда у ёки бу хати ҳаракатларни содир этиш имкониятини булмаслиги ифодаловчи фактик ҳолатларга боғлиқ булади . Масалан, шахснинг касалиги , узок мудатли хизмат сафарида булганлиги ва х.к.

Барча курсатиб утилган ҳолларда вакиллар мазкур шахслар манфатини кузлаб ҳукукий аҳамиятга эга хати ҳаракатларни содир этиш ҳукукига конун (масалан, ота оналар, хомийлар, корхона раҳбарлари ва х.к.), маъмурий ҳужжат (лавозимга тайинлаш) ёхуд шартнома ёки ишончнома туфайли эга буладилар .

Шундай килиб, ишончнома ёзма ваколатномадан иборат булиб, унинг бир шахс бошка шахсга учунчи шахс олдида вакилик килиш учун беради, унда вакилнинг алоҳида ваколатлари белгилаб куйилади .

Ишончнома бир тарафлама келишу булиб, уни амалга ошириш учун тарафлардан бирининг хохиш- иродаси булиши етарлидир.

Вакил ваколатларининг мазмуни хамда хажмига кура , ишончнома уч турга булинади : умумий (маълум давр мобайнида турли харакатларни амалга ошириш мумкунлиги назарда тутилади), махсус (маълум вақт ичида бир турдаги битимларни амалга ошириш учун берилади) хамда бирламчи , яни бита ва аник белгиланган харакатни амалга ошириш учун берилади .

Умумий коидага асосан , тузилган ишончнома оддий ёзма шаклда булиши назарда тутилади. Шу билан бирга, нотариал шаклни талаб этадиган битим тузиш учун ишончномаларга хам тегишли булиб, улар хам ФКга биноан нотариал тартибда тасдикланиши керак.

ФКга биноан, алохида шакилда расмифлаштирилган шартномалар нотариал тасдикланган мартномага тенглаштирилиши назарда ткилган. Масалан, харбий хизматчиларнинг ишончномаларини – мазкур муасасанинг бошлиги тасдиклаш керак.

Ишончномани уни берган шахс имзолайди. Башарти, уни юридик шахс берадиган булса, мазкур ташкилот рахбари ёки таъсис хужжатлари буйича бундан ваколат берилган шахс шартномани имзолайди хамда унга мазкур ташкилотнинг мухри босилади .

Давлат ва муниципал мулкка асосланган , пул хамда бошка мулккий киматликларни олиш ва беришга мулжаланган ишончномаларнинг мазкур ташкилотнинг бош хисобчиси имзолаши керак.

Ишончнома учун энг мухим шарт унинг амал килиш муддати хисобланади. У уч йилдан ошмаслиги керак. Мазкур норма императив булиб, мазкур ишончномани берган шахс уни узгартирмаслиги керак . Башарти ишончномада муддат курсатилмаган булса, у уз кучини бир йил давомида саклаб колди.

Тузилган санаси курсатилмаган ишончнома ноконуний хисобланади .

Чет элда харакатларни амалга ошириш учун берилган ва нотариал шакилда расмийлаштирилган ишончнома , амал килиш муддати курсатилмаган такдирда хам, то бекор килгунга кадар амал килади. Ишончнома берган шахс хохлаган вақтда уни бекор килиш ишончнома берилган шахс эса , хохлаган вақтда ундан воз кечиш мумкин. Узбекистон Республикаси ФК да ишончномадан воз кечиш холларида вакил хамда учинчи шахс учун малум кафолатлар мавжуд. Мазкур кафолатлар шундан иборатки , ишончномани олаётган шахс

бу ҳақда манфаатдор вакил ҳамда учинчи шахсларга хабар бериш керак. Вакилга ишончномани дарҳол қайтариш мажбурияти юкланади.

7. Фукаровий-хукукий жавобгарликнинг умумий тавсифи

Башарти фукаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари бузилса, яъни мажбуриятлар бажармаганлиги боис, мол-мулкка ва киши соғлигига зиён етказилса, қонунбузарга нисбатан фукаролик ҳуқуқида назарда тутилган чоралар қурсатилиши мумкин.

Фукаровий –хукукий жавобгарлик –фукаролик ҳуқуқларини бузган шахсларга мажбурий таъсир этиш чораси бўлиб, у жабрланувчига етказилган мулкӣ зарарни қоплаш билан боғлиқ мажбуриятдан иборат бўлади.

Мазкур мажбуриятларнинг икки тури мавжуд:

- 1) фукаролик ҳуқуқида оид у ёки бу шартномани бажармаслик ёки ундаги шартларга риоя этмаслик сабабли юзага келади (масалан, туловни кечиктириш ёки товарларга ҳақ туламаслик қаби шартномавий мажбурият):
- 2) Фукаронинг ҳаёти,соғлиги ёки мол-мулки ёхуд давлат мол-мулкига зарар етказиш (масалан, йул –транспорти ходисаси натижасида зарар етказиш қаби шартномадан ташқари мажбурият сабабли юзага келадиганлар.

Шартномада қурсатилган мажбуриятларни бажармаганлик учун фукаролик ҳуқуқида оид жавобгарлик қуйидагилардан иборат.

а) зиённи қоплаш: биринчидан, кредиторнинг бузилган ҳуқуқи, бузилган ёки йукотилган мулкни (бу ҳам уз навбатида, реал зиённи ташқил этади) тиклаш буйича ҳажатлар: иккинчидан башарти ҳуқуқлар бузилмаган бўлсада, кредитор олиш мумқун бўлган даромадни ололмаганлик (қулдан кетган фойда).

б) неустойка (айбона жарима, пеня) –шартнома аниқ қурсатилган пул миқдоридан иборат бўлиб, уни қарздор шартномани бажармаганлик ёки охиригача бажармаганлик учун қридиторга тулаши керак. Мазкур қарз қаттӣ пул суммасида ёки фойизларда ифодаланиши мумқун .

Шартномадан ташқари мажбуриятда, масалан, кишининг ҳаёти, соғилги ёки мол-мулкига зиён етказилганда, фукаролик ҳуқуқида оид жавобгарлик етказилган зарарни қоплаш тарзида амалга оширилади . Бундан ташқари, жабрланувчининг соғлигига зарар етказилиши боис юзага келган қушимча ҳаражатлар

(даволаниш , каров, бакувват овокatlаниш ва бошкалар) хам копланади . Бирок марзкур харажатларнинг зарурлиги конунга мувофик равишда исботланиши шарт.

Жисмоний ва маънавий жабр курган фукаро, мулкый зарарни коплаш билан бирга , манавий зарарнинг хам копланиши талаб килиш хукукига эга булиб , буни суд пул шаклида белгилайди .

Фукаровий-хукукий мажбуриятни тавсифлаш билан бир каторда уни куллашнинг куйидаги тартибини айтиб утиш керак. Чунончи, хукуки бузилган шахс суд, хужалик судига зарарнинг копланиши , неустойкани тулаш талаби билан мурожат этиш мумкун. Умумий даъво муддати уч йилга тенг булиб, шахс мажбуриятларининг бузилганлигини билган ёки билиши керак булган вақтдан бошлаб хисобланади.

Узбекистон Республикасининг фукаролик конунлари

Узбекистон Республикасида фукаролик муносабатларини тартибга солувчи конун Фукаролик кодекси булиб, унинг биринчи кисми 1995 йил 29 декабрда, иккинчи кисми 1996 йил 29 августда кабул килинган. Фукаролик кодексининг икала кисми 1997 йил 1 мартда кучга киради.

Узбекистон Республикасининг фукаролик кодекси мулкый ва у билан боғлиқ номулкый муносабатларнинг тартибга солади . Мазкур муносабаталарни тартибга солади. Мазкур муносабатлар томонларнинг тенглиги , хошиш- ироданинг дахлсизлигига ва иштирокчилигининг мулкый мустакиллигига асосланган.

Фукаролик кодекси куйидаги муносабатларни тартибга солади:

биринчидан, фукаролик муомаласи иштирокчиларнинг Хукукий Холатини белгилашга оид:

иккинчидан: мулк Хукуки ва бошқа ашёвий Хукукларнинг вужудга келиш асосларини амалга ошириш тартиби бўйича:

учинчидан: интеллектуал фаолият натижаларига Хукук белгилаш бўйича:

тўртинчидан: шартномавий ва шартномадан ташқари мажбуриятларни тартибга солиш бўйича:

бешинчидан: мулкый ва улар билан боғлиқ бошқа номулкый муносабатларни тартибга солиш бўйича ва Ҳ.

Фукаролик Хукуки маъмурий ва давлат иштирокчидаги-бошқа муносабатлар шунунигдек, соғлиққа оид ва бошқа молиявий муносабатларни тартибга солмайди.

Фуқаролик муносабатларини иштирокчилари – фуқаролар, юридик шахслар ва давлат .

Фуқаролик Ҳуқуқининг принциплари қуйидагилардан иборат:

- 1) тартибга солинаётган муносабатлар иштирокчиларнинг ўзаро тенглиги:
- 2) мулкнинг дахлсизлиги
- 3) шартнома тузиш эркинлиги:
- 4) Ҳар кимнинг хусусий ишларга аралашувнинг йўл қўйилмаслиги:
- 5) бузилган Ҳуқуқларнинг тикланишини таъминлаш:
- б) бузилган Ҳуқуқларни суд орқали Ҳимоялаш:

фуқаролик муносабатлари қуйидаги юридик фактлар натижасида юзага келди:

- шартнома ва бошқа давлат органлари келишув Ҳужжатларининг тузилиши:

- суд қарорларининг қабул қилиниши:

- мулкка эгаллик қилиш:

- интеллектуал фаолият ва санъат асарларининг яратилиши (фан, адабиёт, санъата сарлари ва бошқалар):

- бошқа шахсга зарар етказилиши:

- асоссиз бойиш:

- инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган Ҳодисанинг рўй бериши (масалан, табиий офатлар, бола туғилиши, ўлим ва бошқалар).

Фуқаро ўзининг бузилган ва даъволи Ҳуқуқларини судга мурожаат этиш орқали Ҳал қилиши, бузилган фуқаролик Ҳуқуқларини бир қатор усул ва воситалар ёрдамида Ҳимоялаш мумкин.

Мулкий муносабатларда иштирок этиш учун фуқаро қуйидаги хислатларга эга бўлиши керак, яъни унда Ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати бўлиши зарур.

Фуқаролик Ҳуқуқи субъектларига юридик шахслар ҳам тегишли бўлганлиги сабабли, уларнинг хусусиятлари, турлари, Ҳуқуқий мавқеи билан танишиш лозим. Фуқаролик Ҳуқуқи объектларига ашёлар, пул, қимматбаҳо қоғозлар, мулкий Ҳуқуқлар, иш ва хизматлар, тадқиқотлар, ишлаб чиқариш лойиҳалари, фан, адабиёт, санъат асарлари ҳамда интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари, шунингдек, шахсий номулкий ҳамда бошқа моддий ва маънавий неъматлар кирди.

5-Мавзу : Меҳнат Ҳуқуқи асослари.

Режа

1. МеҲнат Ҳуқуқи тушунчаси
2. МеҲнат Ҳуқуқининг манбалари
3. Иш билан таминлаш ва ишга жойлашиш
4. Меҳнат шартномаси (контракт)
5. Иш вақти ва дам олиш вақти
6. Давлат ижтимоий суғуртаси.
7. МеҲнат Ҳуқуқида жавобгарлик
9. МеҲнатни муҳофаза қилиш
10. МеҲнат низолари

1. МеҲнат Ҳуқуқи тушунчаси

МеҲнат Ҳуқуқи меҲнат шартномаси асосида вужудга келадиган Ҳамда ходимлар иш берувчилар Ўртасидаги муносабатларни, шунингдек, меҲнатдан фойдаланиш соҲаси билан чамбарчас боғлиқ бошқа муносабатларни тартибга соладиган кенг қамровли ва мураккаб Ҳуқуқ соҲасидир.

МеҲнат муносабатлари деб ходим Ўз меҲнат қобилиятига кўра бажарадиган, иш берувчи эса унинг меҲнатидан фойдаланиб, унга Ҳақ тўлайдиган Ҳамда меҲнатнинг хавфсиз шароитларини таъминлайдиган муносабатларга айтилади.

МеҲнат муносабатларининг иштирокчилари (субъектлари) Ўз меҲнат Ҳуқуқларини амалга оширувчи ходимлар ва уларни ишга қабул қилувчи иш берувчилар (мулкчиликнинг барча ташкилий-Ҳуқуқий шаклидаги юридик шахслар)дир.

Ҳар қандай меҲнат инсондан шахсий иродавий фаолиятни талиб қилади ва инсон томонидан шахсан амалга оширилади, шу сабабдан Ҳар қандай меҲнатга лаёқатли шах сбир вақтнинг Ўзида Ҳуқуқий лаёқатга ва муомала лаёқатига эга бўлиши мумкин.

Шу туфайли меҲнат Ҳуқуқида фақат бита тушунча бўлиши мумкин, яъни меҲнат муносабатларининг субъектлари бўлиб 16 ёшга тўлган фуқаролар Ҳисобланади, 15 ёшдан ёки 14 ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг ёки улар Ўрнини босувчи шахснинг ёзма розилиги билан болаларнинг соғлиғи ва камол топишига зиён утказмайдиган ва таълим олиш жараёнини издан чиқармайдиган енгил ишларни Ўқишдан бў швақтларида бажариш учун ишга қабул қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Меҳнат кодексига кўра, меҳнат муносабатларида шахсни камситиш тақиқланади.

Ҳар қандай хўжалик фаолиятини юритувчи, уларга меҳнати учун ҳақ тўловчи ва меҳнатини муҳофаза қилувчи ташкилот (юримдик шахс) иш берувчи ҳисобланади. Мазкур ташкилотнинг юримдик шахс сифатидаги Ҳуқуқий лаёқати, давлат уни расмий рўйхатга олган вақтдан бошланади (шу вақтдан бошлаб у иш берувчи сифатида Ҳуқуқий лаёқатга эга бўлади).

Меҳнатга оид Ҳуқуқий муносабатлар меҳнат Ҳуқуқлари ва юримдик мажбуриятлар мажмуидан иборат бўлиб, мураккаб ва узок давом этиш хусусиятига эга.

Ходимлар ва иш берувчилар ўзларининг меҳнатга оид Ҳуқуқий муносабатларини, яъни Ҳуқуқ ва бурчларини меҳнат шартномаси амал қилган вақтгача бажарадилар. Бунда меҳнат шартномаси (контракт) асосида юзага келадиган меҳнат муносабатларини фуқаровий-Ҳуқуқий муносабатларга тааллуқли бўлган пудрат шартномасидан, эвазига хизмат кўрсатиш шартномаларидан фарқлаш керак. Мазкур фарқлаш катта амалий аҳамиятига эга, чунки шифокор, ўқитувчи ва бошқа мутахассисликка эга фуқаро (жисмоний шахс)нинг юқорида айтиб ўтилган фуқаролик Ҳуқуқига оид шартномаларни бажариши уларнинг меҳнат стажига қўшилмайди ва меҳнат дафтчасига ёзилмайди. Шунингдек, мазкур фуқарога меҳнат шартномаси (контракт) тузиш ҳамда меҳнат муносабатларига киришган ходимга йиллик таътил, меҳнат шароитлари ва имтиёзлар яратиб бериш шарт эмас. Ва ниҳоят, унга жамоа шартномасининг қоидалари тегишли бўлмайди ҳамда у меҳнат низолари бўйича комиссияга мурожаат этишга ҳам ҳақли эмас.

Меҳнат Ҳуқуқи катта аҳамиятга эга. Чунки у ходимларни ишга қабул қилиш, бошқа ишга ўтказиш ва меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларини, меҳнат ҳақ тўлаш тизими ва шаклларини, ишдаги муваффақиятлари учун рағбатлантириш ва меҳнат интизомини бузганлик учун қўлланиладиган интизомий жазо чораларини, меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини, якка тартибдаги ва жамоага оид меҳнат низоларини кўриб чиқиш тартибини, меҳнат шартномаси тарафларининг моддий жавобгарлигини, меҳнат тўғрисидаги қонун Ҳужжатларига риоя этилишини текшириш ва назорат қилиш қоидаларини белгилайди. Меҳнат тўғрисидаги қонун Ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ва қонунлари, Олий

Мажлис қаролари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари ва Жўқорғи Кенгес қаролари, Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Ҳукуматининг қаролари, давлат Ҳокимияти бошқа вакиллик ва ижроия органларининг қарорлари ҳамда меҳнатга оид бошқа норматив ҳужжатлардан иборат.

Бозор иқтисодиётига ўтиш ва меҳнат (иш кучи) бозорининг шаклланиши жараёнида локал норматив ҳужжат ҳисобланган (жамоа шартномалари каби) ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солишда жамоа келишувларининг ҳам аҳамияти ортиб бормоқда.

Меҳнат кодекси, жамоа шартномалари ва келишувлари ходимлар билан иш берувчиларнинг меҳнат муносабатларини шартнома асосида тартибга солувчи ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришга ёрдам беришга, ходимлар ҳақ тўлаш, уларнинг кафолатли компенсацион тўловлари, бошқа имтиёз, ижтимоий ва меҳнат ҳуқуқларига оид нормаларни ўз ичига олувчи норматив ҳужжат ҳисобланади.

Фаолияти муайян ташкилот доираси билан чекланган жамоа шартномасидан фарқли ўлароқ, жамоа келишувлари кенг доирадаги шахсларни қамраб олади, чунки жамоа келишувларини тузишда муайян касб гуруҳлари каби Ўзбекистондаги марказлашган тармоқ ва ҳудуд манфаатлари ҳам ҳисобга олинади.

2. Меҳнат ҳуқуқининг манбалари

Меҳнат ҳуқуқининг манбаларини меҳнат ва у билан бевосита боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи хилма-хил шаклдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (қонунлар, фармонлар, қарорлар ва ҳоказо) ташкил этади.

Меҳнат ҳуқуқининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

-Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (у меҳнат ҳуқуқининг бош манбаи бўлиб, унда, жумладан 37-моддада меҳнатни ҳуқуқий тартибга солишнинг энг асосий принциплари белгиланган):

-Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 1 апрелдан эътиборан кучга кирган Меҳнат кодекси:

-Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисида қабул қилинган ва меҳнат ҳуқуқига алоқадор бўлган қонунлар:

-Ўзбекистон Республикаси Президентининг меҳнат муносабатларини энг муҳим жиҳатларини тартибга соладиган умуммажбурий аҳамиятига эга бўлган фармонлари :

Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг меҳнат ҳуқуқининг муҳим масалалари бўйича Канституция, қонунлари Президент фармонларини ижросини таъминлашга қаратилган қарор ва фармоишлари:

Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳокимият органларининг уз ваколатлари доирасида қабул қилинган меҳнатга оид қарорлари .

Бозор иқтисодиетига ўтиш даврида иқтисодиётни бошқариш соҳасида меҳнат ҳуқуқининг сифат жиҳатидан янги манбалари вижудга келди , буларга жамоа шартномалари жамоа келишувлари , бошқа маҳаллий норматив жиҳатлар қиради .

3. Иш билан таъминлаш ва ишга жойлашиш

Қонун фуқаронинг меҳнат қилиши ҳуқуқининг қафолатлайди жумладан Ўзбекистон Республикаси «аҳолини иш билан таъминлаш тугрисида»ги қонунинг 6 моддасига биноан давлат қуйидагиларни қафолатлайди:

- иш билан таъминлаш турини, шу жумладан меҳнат режимидаги ишни танлаш эканлигини:

- ишга қабул қилишни қонунга ҳилоф равишда рад этишдан ва меҳнат шартномасини гайриқонуний равишда бекор қилишдан ҳимояланиш:

- мақбул келадиган ишни танлаш ва ишга жойлашига бепул ёрдам беришини:

- ҳар қимга касбга ва ишга эга бўлишда, меҳнат қилиш ва иш билан таъминлаш шарт шароитларида, меҳнатга ҳақ тулашда ҳизмат поғонасидан юқорилаб боришда тенг имқониятлар яратишни:

-янги касбга (мутахасисликка) бепул ўқитишни , маҳаллий меҳнат органларида ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларда стипендия тулаб , малақасини оширишни :

- бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда сарф қилинган моддий ҳаражатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ қомпенсация тулашни:

-ҳақ туланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муқдатли шартномалари тузиш имқониятлари ни.

Булардан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексида иш жойларининг тугатилиги муносабати билан ҳодимларга ишга жойлашгунга қадар бериладиган имтиёз ва қомпенсациялар ҳамда уртача ойлик иш ҳақидан қам бўлмаган миқдорда ишдан бўшатиш нақфати туланиши назарда тутилган.

4. Меҳнат шартномаси (контракт)

Узбекистон Республикасининг Конституцияга кура , хар ким уз кобиятига кура мехнат килиш учун иш берувчи билан мехнат шартномасини тузган холда у ёки бу холда турини эркин танлаш хукукига эга эканлиги белгиланган . Мехнат шартномаси , Мехнат кодексига асосан , иш берувчи уртасида муаян мутахасислик , малака, лавозим буйича ишни ички мехнат тартибига буйсинган холда тарафлар келишувчи , шунингдек , мехнат тугрисидаги конунлар ва бошка норматив хужжатлар шу жумладан жамоа шартномалари ва келишувлари билан белгиланган шартлар асосида хак эвазига бажариш хакидаги келишувдир.

Мехнат шартномаси (контракт)нинг тарафларини бир томонидан ходим, иккинчи томонидан эса иш берувчи ташкил этади .

Уларнинг хусусиятлари куп жихатдан хужалик фаолияти сохасига хамда бир катор бошка холатларга боглик булади. Иш берувчи , мцлкчилик шаклидан катъи назар, юридик шахс макомига эга булган барча ташкилотлар ва 18 ёшга тулган айрим шахслардир.

Конунда мехнат шартномасининг ёзма шаклда тузилиши белгаиланг Мехнат шартномасини ёзма равишда тузиш заруратини ишга кабул килиш тартибиданфарклаш лозим.

Ишга кабул килиш иш берувчининг буйруги билан расмилаштирилади.

Мехнат кодексига биноан ишга кабул килиш тугишлича расмийлаштирилган

Ёки рамийлаштирилмаганлигидан катъи назар иш бошлаган кунлан этиборан мехнат шартномаси тузилган деб хисобланади

Мехнат шартномасининг мазмунини тарфларнинг хукук ва бурчларининг белгиловчи шартлар ташкил килади. Бу шартлар тарафларнинг бевосита келишуви , шунингдек , мехнат тугрисидаги конунлар билан белгиланади .

Мехнат шартномасининг шартлари икки хил булади : булмаслиги мехнат шартномасининг тузилмаган деб хисоблашига олиб келадиган мажбурий (зарурий) шартлар (иш жойи, мехнат вазифаси, мехнатга хак тулад тартиби ва хокозолар)

Хамда булиши мажбурий булмаган факультатив (кушимча) шартлар (бу хакда тарафлар узаро келишадилар)- бунга синов муддати, тижорат сирларини ошкор этмаслик, ижтимоий таъминот буйича имтиёзлар ва бошқалар киради.

Факультатив (қўшимча) шартлар меҳнат шартномаси (контракт)га киритилган бўлса, тарафларнинг уларни бажариши мажбурий ҳисобланади (агар шартнома шартларини тарафлардан бири бузса, у муддатидан олдин бекор қилиниши мумкин).

Меҳнат кодексига кўра, меҳнат шартномаси куйидаги муддатларга тузилади:

1) номуайян муддатга;

2) беш йилдан ортиқ бўлмаган муайян муддатга;

3) муайян ишни бажариш муддатига.

Ишга қабул қилишда тарафларнинг келишувига кўра ходимнинг топширилаётган ишга лаёқатлилигини текшириб кўриш мақсадида дастлабки синов муддати белгиланади. Дастлабки синов муддати уч ойдан ошиб кетиши мумкин эмас.

Дастлабки синов муддати тугагунига қадар ҳар бир тараф иккинчи тарафни уч кун олдин ёзма равишда огоҳлантириб, меҳнат шартномасини бекор қилишга ҳақлидир.

Агар дастлабки синов муддати тугаб, ходим ишни давом эттираётган бўлса, у синовдан ўтган ҳисобланади.

Ходимнинг меҳнат фаолиятини тасдиқловчи асосий ҳужжат меҳнат дафтарчасидир.

Амалдаги Меҳнат кодексига биноан, иш берувчи корхона беш кундан ортиқ ишлаган барча ходимларга меҳнат дафтарчасини юритиши шарт (ўриндошлик асосида ишловчилар бундан мустасно). Меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари (сабаблари) меҳнат дафтарчасига ёзилмайди. Бошқа доимий ишга ўтказишга (ходимнинг меҳнат вазифаларини ўзгартиришга), унга бошқа мутахассислик, малака, лавозимга оид ишни топширишга фақат унинг розилиги билан йўл қўйилиши мумкин.

Иш берувчининг ташаббуси билан вақтинча бошқа ишга ўтказишга ишлаб чиқариш зарурати ёки бекор туриб қолиниши муносабати билан йўл қўйилади.

Ходимнинг ташаббуси билан бошқа ишга ўтказиш ҳам Меҳнат кодексига назарда тутилган бўлиб, агар бу ходимнинг соғлиғи ёмонлашганлиги билан боғлиқ бўлса, унинг илтимосига кўра енгилроқ иш берилиши лозим.

Меҳнат шартномасининг бекор қилиниши деганда, ходимни корхона, муассаса ва ташкилотдаги меҳнат вазифаларидан меҳнат қонунларида назарда тутилган асослар ва сабабларга кўра озод қилиш тушунилади.

Меҳнат кодексининг 97-моддасига асосан, меҳнат шартномаси қуйидаги асосларга кўра бекор қилиниши мумкин:

1) тарафларнинг келишувига кўра (ушбу асосга биноан меҳнат шартномасининг барча турлари исталган вақтда бекор қилиниш мумкин):

2) тарафлардан бирининг ташаббуси билан:

3) муддатнинг тугаши билан:

4) тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра:

5) меҳнат шартномасида назарда тутилган асосларга кўра:

6) меҳнат муддатга сайланмаганлиги (танлов бўйича ўлмаганлиги) ёхуд сайланишда (танловда) қатнашишни рад этганлиги муносабати билан.

Меҳнат кодексига кўра, меҳнат шартномасини бекор қилиш учун Яна бир асос бўлиши мумкин. Чунончи, дастлабки синов натижаси қониқарсиз бўлса (ишга қабул қилишда дастлабки синов муддати белгиланган ҳолларда), иш берувчи ходим билан тузилган меҳнат шартномасини ходимларнинг корхонадаги вакиллик органларининг розилигини олмасдан ва ишдан бўшатиш нафақасини тўламасдан туриб ҳам бекор қилишга ҳақли бўлади.

5. Иш вақти ва дам олиш вақти

Ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган вақт и швақти ҳисобланади.

Локал норматив ҳужжатлар ва яқка тартибдаги меҳнат шартномалари и швақтин иҳуқуқий тартибга солишда катта аҳамиятга эга бўлмоқда. И ш вақтининг энг кўп муддати марказлаштирилган тартибда белгиланади ва сутка давомидаги ҳафталик, календарь ҳисобидаги вақтнинг муддатлари ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан локал норматив ҳужжатларда баён этилади.

Муддатларга асосланган ҳолда иш вақти уч турга бўлинади: нормал муддати, қисқартирилган муддат ва тўлиқсиз иш муддати.

Иш вақтининг нормал муддати ҳафтасига 40 соатдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Иш вақтининг қисқартирилган муддати қуйидагилар учун белгиланади:

-ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар (16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ходимларга ҳафтасига 36 соатдан, 14 дан 16 ёшгача бўлган шахсларга эса ҳафтасига 24 соатдан ошмайдиган қилиб белгиланади).

-I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимлар (Ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган қилиб белгиланади).

-ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар:

-алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар.

-уч ёшга тўлмаган болалари бор Ҳамда бюджет Ҳисобидан молиявий таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёллар (Ҳафтасига 35 соатдан ошмайдиган қилиб белгиланади).

5. Давлат ижтимоий суғуртаси

Ижтимоий суғурта иш берувчи ва суғурта қилинган ходимларнинг ижтимоий суғурта маблағларига бадал тўлашларидан ташкил топади.

Бу бадал Ҳисобидан вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик ва пенсия тўланадиган, суғурта қилинган ходимлар, тегишли Ҳолларда эса, уларнинг оилалари Ҳам даволаш ижтимоий суғуртаси маблағлари Ҳисобидан вақтинчалик меҳнатга қобилиятсизлик нафақалари, Ҳомиладорлик ва туғиш нафақалари, бола туғилганда бериладиган нафақалар Ҳамда ёшга доир, ногиронлик ва боқувчисни йўқотганлик пенсиялари, шунингдек, қонун Ҳужжатларида назарда тутилган бошқа тўловлар билан таъминланадилар. Ёшга доир пенсия олиш Ҳуқуқига бугунги кунда 60 ёшга тўлган ва умумий иш стажи 25 йил бўлган эркаклар Ҳамда 55 ёшга тўлган ва умумий иш стажи 20 йил бўлган аёллар эгадирлар. Ҳар бир қўшимча иш йили учун 1% миқдорида пенсия қўшилади. Пенсия суғурта қилинган ходимларнинг айрим тоифаларига пенсия ёши кам бўлганда, қонунда назарда тутилган Ҳолларда эса, меҳнат стажи кам бўлганда Ҳам тайинланади.

Ходим (Ҳомиладор аёл, 14 ёшга тўлмаган боласи, 16 ёшга тўлмаган ногирон боласи бор аёл ёки оиланинг бетоб аъзосини парварш қилиш билан банд бўлган шахс)нинг илтимосига кўра, иш берувчи тиббий хулосага мувофиқ уларга тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш Ҳафтаси белгилашга мажбурдир. Тўлиқсиз иш швақти тайинланган ходимга ишлаган вақти ёки ишлаб чиқарган маҳсулотига мутаносиб равишда Ҳақ тўланади.

Дам олиш вақти ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан холи бўлган ва ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган вақтдир.

Дам олиш вақти қуйидаги турларга бўлинади:

1)ходимга иш куни давомида дам олиш ва овқатланиш учун бериладиган танаффус (унинг аниқ муддати ички меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувда белгилаб қўйилади: бу танаффус иш швақтига киритилмайди):

2) иш тугаши билан кейинги куни (сменада) иш бошланиши Ўртасидаги кундалик дам олиш вақти (унинг муддати 12 соатдан кам бўлиши мумкин эмас):

3) дам олиш кунлари (беш кунлик иш Ҳафтасида ходимларга Ҳафтада икки дам олиш куни, олти кунлик иш Ҳафтасида эса бир дам олиш куни берилади: умумий дам олиш куни-якшанба):

4) байрам (ишланмайдиган) кунлар. Ўзбекистон Республикасида қуйидаги кунлар байрам кунларидир?

-1 январь – Янги йил байрами:

-8 март – Халқаро Хотин-қизлар куни:

-21 март – Наврўз байрами:

-9 май – Хотирлаш ва қадрият куни:

-1 сентябрь – Мустақиллик куни

-1 октябрь – Ўқитувчилар ва мураббийлар куни:

-8 декабрь – Конституция куни:

-Рамазон Ҳайит (Ийд-ал-Фитр) диний байрамининг биринчи куни:

-Қурбон Ҳайит (Ийд-ал-АдҲа) диний байрамининг биринчи куни:

5) таътиллار. Барча ходимларга дам олиш ва иш қобилиятини тиклаш учун иш жойи ва Ўртача иш Ҳақи сақланган Ҳолда йиллик меҲнат таътиллари берилади. Муддати олти кунлик иш Ҳафтаси Ҳисобидан Ўн беш иш кунидан кам бўлмаган муддати билан йиллик асосий таътил берилади. 18 ёшга тўлмаган шахсларга Ҳамда ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига Ўттиз календарь кундан иборат йиллик узайтирилган асосий таътил берилади.

6) йиллик қўшимча таътиллари:

-меҲнат шароити ноқулай ва алоҲида тусга эга бўлган ишларда банд бўлган ходимларга:

-оғир ва ноқулай табиий иқлим шароитларида иш бажараётган ходимларга:

-меҲнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив Ҳужжатларда, меҲнат шартномасининг шартларида назарда тутилган ва бошқа Ҳолларда берилади.

Ходимга оилавий шароитига кўра ва бошқа узрли сабабларга кўра унинг аризасига биноан иш Ҳақи сақланмаган Ҳолда таътил берилиши мумкин.

7. МеҲнат Ҳуқуқида жавобгарлик

Юридик жавобгарликнинг бошқа турлари билан бир қаторда меҲнат Ҳуқуқига интизомий ва моддий жавобгарлик хосдир.

Интизомий жавобгарлик-меҳнатга оид қонунлар доирасида меҳнат интизомини бузганларга нисбатан қўлланиладиган жазонинг ҳуқуқий шаклларидан бири.

Меҳнат ҳуқуқида умумий ва махсус интизомий жазолар алоҳида ўрин эгаллайди.

Интизомий жазолар меҳнат ҳақидаги қонунларда қатъий белгиланган бўлиб, узайтирилиши ёки ўзгартирилишига йўл қўйилмайди, уларни кенгайтириб талқин этиш мумкин эмас.

Меҳнат кодексига биноан, интизомий жазоларнинг қуйидаги турлари мавжуд: Ҳайфсан, ўртача ойлик иш ҳақининг 30% дан ортиқ бўлмаган миқдордаги жарима (ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 50% дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин), меҳнат шартномасини бекор қилиш (МК 2-боб, 3 ва 4-бандлар, 100-модда).

Махсус интизомий жазо баъзи ходимлар (прокуратура ходимлари, судьялар, давлат ҳокимияти вакиллик ва бошқарув органларидаги лавозимга сайланадиган, тасдиқланадиган ёки тайинланадиган раҳбар ходимлар ва к х)нинг узига хос меҳнат шароитидан келиб чиқади. Халқ хужалигининг баъзи тармоқларида ходимларнинг айрим тоифалари учун интизом тугрисидаги устав ва низомлар амал қилади.

Интизомий жазо кулланганда содир этилган ноҳуя хатти-ҳаракатнинг хусусияти, у содир этилган ҳолнинг оғирлиги, ходимнинг аввалги иши ва феъл-атвори ҳисобга олинади. Меҳнат интизомининг ҳар бир бузилишида фақат бита интизомий жазо чораси қўрилиши мумкин. Интизомий жазо ноҳуя хатти-ҳаракат аён бўлган вақтдан бошлаб бир ой муддатдан кечиктирмай қўлланилиши лозим. Ҳуқуқбузардан ёзма равишда тушунтириш хати олиш, ходимни буйруқ (фармойиш) билан таништириш ва имзосини олиш, яққа меҳнат низоларини ҳал қилиш буйича тегишли органларга мурожат этиш интизомий жазонинг асоссиз қўлланилишидан ҳуқуқий қафолат ҳисобланади.

Меҳнат низосини қуриб чиқаётган орган содир этилган ноҳуя хатти-ҳаракатнинг тури, уни содир этиш ҳолларининг оғирлиги, ходимнинг аввалги феъл атвори, меҳнатга муносабати, шунингдек, интизомий жазонинг содир этилган ноҳуя хатти –ҳаракат оғирлигига мувофиқлигини ҳисобга олиш шарт.

Башарти интизомий жазо қўлланмаган бўлса, у интизомий жазога тортилмаган ҳисобланади.

Интизомий жазога тортилган ходим бир йиллик муддат ичида такроран ножуя хатти-харакат содир этмаган ва узини халол ходим сифатида кўрсатган бўлса, интизомий жазо, мазкур интизомий жазони қўллаган орган ёки мансабдор шахснинг ташаббуси, бевосита рахбари ёки меҳнат жамоасининг расмий илтимосига кўра олиб ташланиши мумкин.

Интизомий жазо амалда булган муддат давомида ходим рағбатлантирилмайди.

Меҳнат ҳукуки буйича, моддий жавобгарлик шартноманинг айбдор тарафи (ходим ёки иш берувчи)нинг гайриконуний ҳолда уз меҳнат мажбуриятларини бажармаганлиги натижасида бошқа тарафга етказган зарарини қоплаш мажбуриятидан иборат. Тегишлича, моддий жавобгарлик ходимларнинг иш берувчи олдидаги жавобгарлиги ва иш берувчининг ходимлар олдидаги жавобгарлигига булинади.

Ходимлар фақат куйидаги ҳоллардагина моддий жавобгарликка тортилиши мумкин: у қонунга хилоф хатти-харакат содир этганда, бевосита зарар етказганда, ходимни айби аниқланганда, шунингдек, унинг қилмиши ва қилиб чиққан бевосита ҳақиқий зарар уртасида узвий боғланиш булганда. Бевосита ҳақиқий зарар деганда, мол-мулкни йук қилиш, унинг сифатини ёмонлаштириш ёки қийматини пасайтириш, уни қайта тиклашга харажатлар қилиш заруратининг юзага қилиши, сотиб олиш ёки ортиқча туловлар тулаш тушунилади.

Агар зарар енгиб булмаса қуч, нормалар ишлаб чиқариш (ҳужалик таваққалчилиги, охириги зарурат) натижасида юзага келган булса, ходим жавобгарликка тортилмайди.

Иш берувчи ходимга нормал ишлаши ва ишониб топширилган мулкнинг бутунлигини Тула таъминлаши учун шароит яратиш бериши керак.

Меҳнат қонунларида қопланаётган зарарнинг ҳажмидан қилиб қилиб моддий жавобгарликнинг чекланган ва тулик моддий жавобгарлик турлари ажартилади.

Бунда тулик моддий жавобгарлик етказилган зарар ҳажмидаги мажбуриятни уташ ҳисобланади, лекин бу зарар уртача ойлик иш ҳақи ёки лавозими буйича туланадиган уч ойлик иш ҳақидан ошмаслиги керак. Ходимлар уз хизмат мажбуриятларини бажаришлари пайтида қорхона, муассаса, ташкилотга етказган зарарлари учун моддий жавобгар буладилар. Бу жавобгарлик воситасига ҳақиқий зарар

хажмида булади, лекин у уртача ойлик иш хакидан ошмаслиги ва конунларда белгиланган холлардагина юзага келиши мумкин.

Лавозим буйича иш хакининг уч бараваридан куп булмаган моддий жавобгарлик факат мансабдор шахсларга нисбатангина юзага келади.

Ходимни коунний равишда ишдан бушатган ёки бошка ишга утказишда айбдор булган мансабдор шахсга, суд ходимининг мажбурий прогул вакти учун ёки кам хак туланадиган иш билан банд булган вакти учун етказилган зарарни коплаш мажбуриятини юклашди. Бундай мажбурият ишдан бушатиш ёки бошка ишга утказиш конуни бузган холда амалга оширилса ёки иш берувчи ходимни уз ишига тиклаш тугрисидаги суд карорини бажаришни чузган булса хам юкланади.

Тула моддий жавобгарликда ходим, зарар хажми ва олаётган иш хакидан катъи назар, иш берувчига етказилган зарарнинг бутун суммасини тулайди.

Бундай моддий жавобгарлик ходимга факат конунда бевосита курсатилган холлардагина юкланади (масалан, махсус ёзма шартнома асосида унга топширилган: бир марталик хужжат буйича олинган киматликлар етишмаганлиги учун; ходим маст холда зарар етказганда; ходимнинг жиноий харакатлари натижасида зара етказилганда; ходим тижорат сирларини ошкор этганда ва бошка баъзи холларда).

Меҳнат кодексига мувофиқ, угрилик, мулк ва бошка кимматликларнинг етишмаганлиги ёки йукотилиши натижасида корхона, муассаса, ташкилотга зарар етказилганда, шунингдек, зарарнинг хакикий хажми мулкнинг таннаридан ошиб кетган холларда моддий жавобгарлик чегараси конун билан белгиланади. Масалан, кимматбахо тошларни ва валюта кимматликларини сотиб олиш, сотиш, алмаштириш, ташиш, етказиб бериш, жунатиш ва саклаш буйича корхоналарнинг ушбу кимматликларининг угриланиши ва етишмаганлиги айибдор ходимлари, жиноий жавобгарлика тортилган-тортилмаганлигидан катъи назар моддий жавобгарликка тортиладилар.

Меҳнат Ҳукукида ходимлардан зарарни ундиришнинг қуйидаги тартиби назарда тутилади: ихтиёрий, иш берувчининг буйруғига биноан ва суд тартибида. Ходим ихтиёрий равишда зарарни коплашдан бош тортган тақдирда, у зарарни иш берувчининг фармойишига биноан, иш Ҳакидан ушлаб қолиш йўли билан, агар ходимдан ушлаб қолинадиган зарар суммаси унинг ўртача иш Ҳакидан ошиб кетмаса,

тўлайди (чекланган моддий жавобгарликда ҳам, тўла моддий жавобгарликда ҳам). Иш берувчи, ходимнинг рози ёки рози эмаслигидан қатъи назар, буйруқ (фармойиш) бериши мумкин. Лекин бу буйруқ зарар аниқланганидан кейин бир ойдан кечиктирилмай чиқарилиши ва бу ҳақда ходимга эълон қилинган кундан бошлаб камида етти кундан кейин ижро этилиши мумкин.

Етказилган зарарнинг ходимдан ундирилиши лозим бўлган суммаси унинг ўртача ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлса ёки зарар аниқланган кундан кейин бир ойлик муддат ўтган бўлса, зарар суд тартибида ундирилади.

Иш берувчининг судга мурожаат қилиши учун зарар аниқланган кундан бошлаб бир ойлик муддат белгиланган. Зарарни ундириш ходимнинг зарарни келтириб чиқарган ҳаракати (ҳаракатсизлиги) учун интизомий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилган-тортилмаганлигидан қатъи назар амалга оширилади.

Иш берувчи зарарни ушбу шикаст натижасида касбий ярқилигини йўқотганлиги даражасидан келиб чиқиб жабрланувчига иш ҳақи (ёки унинг тегишли қисми) ҳажмида тўлаш: қўшимча ҳаражатларни компенсация қилиш: белгиланган ҳолларда бир йўла бериладиган нафақа тўлаш: маънавий зарарни тўлаш шаклида қоплайди. Зарарни тўлаш тўғрисидаги аризани ходим иш берувчига беради. Иш берувчи эса аризани кўриб чиқиши ва ходимнинг аризаси келиб тушган кундан бошлаб ўн кун ичида тегишли қарор қабул қилиши шарт. Ходим иш берувчининг қароридан норози бўлган ёки белгиланган вақтда жавоб олинмаган тақдирда низо ариза берувчининг хоҳишига кўра унинг яшаш жойида ёки зарар етказилган жойда туманлараро фуқаролик судларида кўриб чиқилади. Бундай ҳолларга даъво муддати татбиқ этилмайди.

8 . Меҳнатни муҳофаза қилиш

Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш меҳнат фаолияти жараёнида ходимлар ҳаёти ва соғлиғининг хавфсизлигини таъминлаш тизимидан иборатдир. Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун Ҳужжатлари Конституциянинг тегишли моддалари, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун, Меҳнат кодекс ива бошқа норматив Ҳужжатлардан иборат. Халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун ягона бўлган, меҳнат муҳофазасига оид махсус нормалар, шунингдек, тармоқлараро нормаларни Ҳукумат, меҳнат ва ижтимоий таъминот вазирлиги тасдиқлайди.

Тармоқлараро қоидалар ва нормаларни МеҲнат ва ижтимоий таъминот вазирлиги, тегишли вазирликлар, давлат назорат идоралари ва бошқа ваколатли идоралар тасдиқлайди.

МеҲнат фаолияти жараёнида ишлаб чиқариш жароҳатланиши ва касбий касалликларга йўл қўймаслик учун ходимларга хавфсиз ва соғлом меҲнат шароитлари яратиб берилиши керак.

Бу мажбуриятлар корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг маъмуриятига юкланган. МеҲнат кодексига мувофиқ, иш берувчи барча ишчи ўринларини техник жиҳозлар билан таъминлаши ва уларда меҲнатни муҳофаза қилиш бўйича ягона (тармоқ, тармоқлараро, санитария ва бошқа) қоидаларга мос келадиган меҲнат шароитларини яратиб бериши шарт.

Ходимлар меҲнат фаолияти давомида меҲнатни муҳофаза қилишнинг тегишли шартлари билан танишиш Ҳуқуқига эгадирлар.

Иш берувчининг ходимларни техника хавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси, ёнғин чиқишдан сақланиш ва меҲнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидалари Ҳақида йўл-йўриқлар бериш мажбурияти бу Ҳуқуққа тегишлидир.

Бундан ташқари, қонунда меҲнатни муҳофаза қилиш соҳасида ходимлар учун кафолатлар белгиланган. Бу кафолатлар ходимларни ишлаб чиқариш ёки бошқа омилларнинг зарарли таъсиридан яқка тартибда, шунингдек, жамоа бўлиб муҳофаза қилиш масалаларига тегишли бўлиб, улар МеҲнат кодексига мустаҳкамланган. Масалан, ифлосланиш билан боғлиқ ишларда ходимларга белгиланган нормадаги совун берилади. Терига зарарли таъсир кўрсатувчи моддалар билан боғлиқ ишларда белгиланган нормада ювувчи ва зарарсизлантирувчи моддалар берилади. МеҲнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунларда аёллар ва болаларни онасиз тарбиялаётган шахслар, ёшлар ва меҲнатга лаёқати кам бўлган шахслар учун алоҳида кафолатлар белгиланган. Ушбу тоифадаги ходимларнинг меҲнатини муҳофаза қилиш борасидаги қўшимча тадбирлар уларнинг бошқа ходимлар билан Ҳаққий тенг маъқеини таъминлашга хизмат қилади.

МеҲнат кодексига биноан, меҲнат тўғрисидаги қонунларни, меҲнатни муҳофаза қилиш бўйича қоидаларни Ҳамда жамоа шартномалари ва меҲнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги битимларни бузишда ёки касба уюшмаларининг фаолиятига тўсқинлик қилишда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда интизомий, маъмурий, жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Меҳнат, меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлиги учун жавобгар мансабдор шахслар тоифасига қоидалар ва нормаларга риоя қилинишига масъул бўлган хусусий мулкдорлар, корхона, муассаса, ташкилот раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари ҳамда таркибий тузилмаларнинг раҳбарлари кирадилар.

Алоҳида саноат тармоқлари ва баъзи объектларда ишларни олиб боришнинг хавфсизлик қоидаларига риоя қилиниши устидан давлат назорати билан бир қаторда махсус низомларга кўра ихтисослашган ваколатли идоралар (Давлат техника назорати қўмитаси, Давлат санитария-эпидемиология назорати қўмитаси ва бошқалар) юритадилар.

Меҳнат ва меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларга риоя қилинишини жамоатчилик томондан касаба уюшмалари тасдиқлаган қоидалар асосида меҳнат инспекциялари ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ваколатли (ишонч билдирилган) шахслар назорат этадилар.

Прокуратура идораси Ўзбекистон Республикаси Худудида амал қилаётган меҳнат тўғрисидаги қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилишини назорат қилади, ушбу қонунбузарликларни бартараф этиш ва айбдорларни жавобгарликка тортиш чораларини кўради.

Меҳнат тўғрисидаги қонунларни бузганлик юзасидан ишларни кўриб чиқишда судьяларга ушбу қонунбузарликларга олиб келувчи сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлаш ҳамда бартараф қилишга қаратилган чора-тадбирларни кўришга алоҳида эътибор беришлари тавсия қилинган.

10. Меҳнат низолари

Меҳнат низолари деганда, меҳнат шартларини белгилаш ёки ўзгартириш, меҳнат қонунчилигини қўллаш борасида келиб чиқадиган келишмовчиликлар тушунилади. Меҳнат низолари якка ва жамоага доир қисмларга бўлинади. Якка меҳнат низолари иш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларнинг, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шартларининг қўлланиши юзасидан келиб чиқади (жумладан, иш Ҳақини, мукофотларни нотўғри ҳисоблаш: таътилнинг давомийлигини нотўғри белгилаш ва Ҳоказо). Бундай низоларни ҳал этиш учун меҳнат жамоаси меҳнат низолари бўйича комиссия тузади. Бундай комиссия кўплаб меҳнат низоларининг ҳал этилишида биринчи инстанция ҳисобланади.

Меҳнат низолари комиссияларини иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари тенглик асосида тузадилар. Комиссиянинг қарори далиллар билан исботланган ҳамда меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга, меҳнат шартномасига асосланган бўлиши керак. Иш берувчи ушбу қарорни бу қарор устидан шикоят қилиш учун белгиланган 10 кунлик муддат ўтганидан кейин 3 кун ичида бажариши керак.

Башарти меҳнат низолари комиссияси 10 кунлик муддат ичида меҳнат низосини кўриб чиқмаса ёки ҳал этмаса, манфаатдор ходим ушбу низони кўришни туман (шаҳар) судига ўтказишни талаб этишга ҳақли бўлади.

Иш берувчи меҳнат низосини кўриш ҳақидаги ариза билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Башарти у меҳнат низолари комиссиясининг қарорига рози бўлмаган тақдирда, шунингдек, унга ходим етказган зарарни қоплаш ҳақидаги низолар бўйича ҳам суд амалиёти фуқаролик қонунлари асосида меҳнат шартномаси қонуний асоссиз ёки белгиланган тартиб бузилган ҳолда бекор қилинган ёхуд ходим ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилганда нафақат моддий, балки маънавий зарарнинг ўрнини қоплаш мумкин эканлигини тан олади.

Жамоаларга доир меҳнат низолари-бу иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) ва ходимлар жамоалари (ходимларнинг вакиллик органлари) ўртасида меҳнатнинг янги шартларини белгилаш ва мавжуд шартларини ўзгартириш, жамоа шартномалари ва келишувларини тузиш, ўзгартириш ва бажариш юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлардир (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси 281-моддасининг 1-қисми).

қонун бўйича иш берувчиларнинг ҳар қандай ҳуқуқ ва манфаатлари жамоага доир меҳнат низоларининг предметини ташкил этмайди ва шундай низолар белгиланган суд тартибида кўриб чиқилади. Жамоаларга доир низоларнинг тарафлари ўз ваколатларини вакиллари орқали амалга оширадилар. Судлар иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинган жамоа шартномалари, келишувлари ва бошқа локал ҳужжатларни қўллаш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини тарафлардан бирининг аризаси асосида кўриб чиқадилар.

6-мавзу: Оила Ҳуқуқи асослари

Режа:

- 1.Оила, унинг жамият ва давлат Ҳаётидаги аҲамияти
- 2.Никоҳ.Никоҳ тузиш тартиби ва шартлари. Никоҳнинг тугатилиши
- 3.Эр ва хотиннинг мулкӣ Ҳуқуқ ва мажбуриятлари
- 4.Ота-оналар Ҳамда болаларнинг Ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Оила жамият ва давлат билан Ўзаро боғлиқ бўлади ва улар билан бир замонда ривожланади. У қатор демографик, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқа муҳим функцияларни бажаради. Шунинг учун жамият ва давлат оиланинг фаровон бўлишидан манфаатдор бўлади.

Оила юридик тушунча сифатида-шунчаки одамларнинг Ўзаро эр-хотин ёки қариндошлик ришталари билан мустаҳкамланган гуруҳи эмас, балки қонунда белгиланган Ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган шахслар гуруҳидир. Бинобарин, оила аъзолари Ўртасидаги муносабатлар оила Ҳуқуқи нормалари билан белгиланган бўлиб, улар оилавий-Ҳуқуқий муносабатлар деб аталади.

Оилавий муносабатларни тартибга солувчи асосий қонуний Ҳужжатлар қуйидагилардир. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Фуқаролик кодекси, Оила кодекс ва оилавий муносабатларни тартибга солувчи бошқа норматив Ҳужжатлар. Ўзбекистон Республикасининг янги Оила кодекси 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган.

Оила Ҳуқуқи соҳасидаги халқаро шартномалар ва халқаро Ҳуқуқ нормалари Ҳам оила қонунчилигининг манбаи бўлиб Ҳисобланади.

Фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасининг оила қонунчилигида назарда тутилган Ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаатлари ва, албатта, мажбуриятлари таркибига қуйидагилар киради:

- эр-хотиннинг (шахсий ва мулкӣ) Ҳуқуқлари ва мажбуриятлари:
- ота-онанинг (шахсий ва мулкӣ) Ҳуқуқлари ва мажбуриятлари:
- никоҳ тузишга тенг Ҳуқуқлари:
- вояга етмаган болаларнинг (шахсий ва мулкӣ) Ҳуқуқ ва мажбуриятлари:
- ота-оналар ва болалар, эр-хотин ва собиқ эр-хотин, қариндошлар ва бошқа шахсларнинг алимент мажбуриятлари:

-Никоҳнинг тугатилиш асослари (ОК 37-м.):

-эр-хотиннинг умумий мол-мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш, ва уни тасарруф этиш Ҳуқуқлари:

-Никоҳ шартномасини тузишда эр-хотиннинг Ҳуқуқлари ва мажбуриятлари:

фарзандликка олиш тартиби:

-боланинг Ҳуқуқи ва манфаатини Ҳимоя қилиш бўйича ота-онанинг Ҳуқуқ ва мажбуриятлари:

-ота-онанинг болани тарбиялаш ҳамда унга таълим беришга доир Ҳуқуқ ва мажбуриятлари:

-ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилиш асослари ва тартиби (ОК 79, 80-м.):

-васийлик ва Ҳомийликка мурожаат этиш Ҳуқуқи.

Юқорида санаб ўтилган оила Ҳуқуқлари, манфаатлари ва мажбуриятлари шулар билан чекланмайди.

Ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилиш институти оилавий Ҳуқуқий муносабатларда алоҳида ўрин тутади.

Шундай қилиб, оилавий Ҳуқуқий муносабатлар деганда, фуқаролар ўртасида бўладиган ва оилавий Ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Ҳар қандай бошқа муносабатларда бўлганидек, оилавий Ҳуқуқий муносабатларда қуйидаги уч элемент мавжуд:

-субъект:

-субъектив Ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

Оилавий Ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти бўлиб эр-хотин, ота-она, болалар, васийлар ва Ҳомийлар, бошқа қариндош Уруғлар ҳамда оила қонунчилиги соҳасида у ёки бу муносабатларни ҳал этишда иштирок этувчи юридик шахслар, фуқаролар уюшмаси, муассасалар, органлар, ижтимоий бирлашмалар ҳисобланади.

Оила аъзоларига ёки оиланинг собиқ аъзоларига тегишли, қонун билан Ҳимоя қилинадиган ахлоқий ва моддий қадриятлар юзасидан оила Ҳуқуқи субъектлари қабул қиладиган ҳаракат ва қарорлар оилавий Ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари бўлиши мумкин.

Бир-бирларига нисбатан юзага келган муаммоларни ҳал қилиш жараёнида оилавий Ҳуқуқий муносабатларнинг субъектларига эга бўлган Ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг йиғиндиси Ҳуқуқий субъектлардир.

Никоҳ. Никоҳ тузиш тартиби ва шартлари. Никоҳнинг тугатилиши

Никоҳ-эркак билан аёлнинг тенг Ҳуқуқли, эркин ва ихтиёрий иттифоқи бўлиб, у фуқаролик Ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФҲДЁ) органларида тузилади ва оила тузиш мақсадига хизмат қилади.

Никоҳ тузиш-шунчаки расмиятчилик эмас. Давлатнинг никоҳни қайд этиши юридик фактдир. Айнан рўйхатга олинган (қайд этилган) никоҳ юридик никоҳ деб Ҳисобланади ва фақат угина эр-хотинлик Ҳуқуқлари ва мажбуриятларини юзага келтиради, рўйхатсиз (қайдсиз) никоҳ Ҳақиқий эмас. Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ Ҳуқуқий аҲамиятга эга эмас.

Эркак ва аёлнинг Ҳақиқатда бирга яшаши («фуқаролик никоҳи» дейилади) натижасида улар ўртасида Ҳуқуқий муносабатлар юзага келмайди, улар бир-бирларининг олдида юридик Ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлмайдилар (масалан, бирга яшовчи (аёл) ўзи билан бирга яшовчи (эркак)дан таъминот олишга Ҳақли бўлмайди).

Никоҳ тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик Ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берганларидан кейин бир ой муддат ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширилади. Узрли сабаблар бўлганда фуқаролик Ҳолати далолатномаларини қайд этиш орқали бир ой ўтгунга қадар никоҳ тузишга рухсат берилиши мумкин. Никоҳ ёши республикамизда эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 17 ёш этиб белгиланган. Тегишли туман, шаҳар Ҳокимлиги никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтириши мумкин. Шу билан боғлиқ қуйидаги Ҳолатга эътиборни қаратиш лозим, яъни эр-хотинлар 18 ва 17 ёшдан эмас, балки никоҳ тузилган вақтдан бошлаб тўлиқ Ҳуқуқий лаёқатга эга Ҳисобланади.

Никоҳ тузиш натижасида вужудга келган муомала лаёқати 18 ёшга тўлгунча никоҳ тузилган тақдирда Ҳам тўлиқ Ҳажмда тасдиқланади.

Никоҳ тузишни хоҳловчиларнинг ёши қонунда чекланмайди. Баъзида вояга етмаганларнинг хоҳиши бўлса Ҳам, никоҳни тузиб бўлмайди. Қуйидаги Ҳолларда никоҳ тузилмайди:

1)лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида (фақат ФҲДЁ органларида рўйхатга олинган никоҳ назарда тутилади. Ҳақиқатда бирга яшаш эътиборга олинмайди. Никоҳ тузишга суд қарори билан ажратилган ва Ҳақиқий эмас деб топилган никоҳлар тўсиқ бўлмайди):

2)лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида спиртли ичимликлар ёки наркотик моддалар истеъмол қилиши билан боғлиқ Ҳолатларда фуқаронинг муомала

лаёқати чекланиши никоҳ тузишга монелик қилиш учун асос бўла олмайди).

3) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғилган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида.

Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан никоҳланувчи шахсларнинг розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари ўтказди.

Никоҳланувчи шахсни кўрикдан ўтказиш натижалари шифокор сири ҳисобланади ва у никоҳланувчи шахсга фақат кўрикдан ўтган шахснинг розилиги билан билдирилиши мумкин. Башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитетни тақчилиги вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса, ушбу шахс никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб судга мурожаат этишга ҳақли бўлади. Юқоридаги касалликларга чалинган ҳолатлар никоҳ тузишга монелик қилади.

Бундан ташқари, эр-хотин ёки улардан бири оила қхуриш мақсадини кўзламай тузган сохта никоҳлари ҳам ҳақиқий эмас деб топилади (ОК 49-м).

Никоҳни фақат суд ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилиши шу никоҳда ёки уни ҳақиқий эмас деб топилган кундан бошлаб 300 кун ичида туғилган болалар ҳуқуқига таъсир қилмайди. Бундай болалар ҳақиқий никоҳда туғилган болалардек ҳуқуққа эга бўладилар.

Турли ҳаётий сабабларга кўра баъзи никоҳлар бузилади, эр-хотинлик муносабатлари тўхтайтиди (суд томонидан эълон қилинган эр-хотиндан бирининг ўлими туфайли никоҳнинг тугатилиши).

Эр-хотин ҳаётлигида никоҳ фақат ажратиш йўли билан бузилиши мумкин. Ажратишни суд ёки ФХДЁ органлари расмий тартибда амалга оширади. Хотиннинг ҳомиладорлиги вақтида ва бола туғилганидан кейин бир йил мобайнида эр-хотиннинг розилигисиз никоҳдан ажратиш тўғрисида иш қўзғатилиши мумкин эмас.

Эр-хотинлар ФХДЁ органларидан никоҳ тугатилиши ҳақида гувоҳнома олмагунларича янги никоҳ тузишга ҳақлари бўлмайди.

Эр ва хотиннинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига биноан, эр ва хотиннинг мулкӣ Ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонуний ва шартномавий тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида шундай дейилган: «Эр ва хотиннинг никоҳ давомида ортирган мол-мулклари, . . . агар қонун ёки никоҳ шартномасида бошқача Ҳол кўрсатилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумий мулки Ҳисобланади» (23-модда).

Оила кодексига шартноманинг бу тури батафсил тартибга солинган. Унда «никоҳ шартномаси» тушунчаси, уни тузиш шартлари ва тартиби, мазмуни ва рўйхатга олиш механизми, шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш, уни тўла ёки қисман Ҳақиқий эмас деб топиш кабилар белгиланган.

қонунга биноан, никоҳланувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида Ҳамда эр-хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкӣ Ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи келишув никоҳ шартномаси деб Ҳисобланади. Эр ва хотиннинг шахсий Ҳуқуқ ва мажбуриятлари никоҳ шартномасининг предмети бўла олмайди. Масалан, шартномада бир-бирини севиш мажбуриятини мустаҲкамлаш мумкин эмас.

Никоҳ шартномаси никоҳ ФҲДЁ органларида рўйхатга олинганидан кейин, шунингдек, никоҳ даврида ҳам фақат эр ва Хотин уртасида тузилиши мумкин (никоҳ давлат руйхатига олингунга қадар тузилган никоҳ шартномаси никоҳ давлат руйхатига олинган кундан бошлаб кучга киради). Никоҳ шартномаси ёзма шаклда тузилади ва нотариал тартибда тасдикланиши лозим . Эр-хотин никоҳ шартномасига кура ,биргаликдаги умумий мулкнинг қонунда белгиланган тартибини ўзгартириши мумкин. Никоҳ шартномаси эр-хотиннинг келишуви билан исталган вақитда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортишга йул қуйилмайди). Никоҳ тугатилиши пайтидан бошлаб никоҳ шартномасининг амал қилиши ҳам тугайди (никоҳ шартномасида никоҳ тугатилганидан кейинги давр учун назарда тутилган мажбуриятлар бундан мустасно). Қонунга биноан , суд никоҳ шартномасини тула ёки қисман ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Бундан ташқари ,қонун никоҳ шартномасида эр-хотиннинг биргаликда яшаш ҳуқуқлари, узаро таъминот каби ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланишига йул қуяди.

Эр-хотинлар узаро бошка хил шартномалар тузишга хам хаклидилар (масалан ,хадя этиш , олди-сотди).

Узаро моддий таъминот эр-хотинлар бир-бирларини моддий таъминлашга мажбур эканликларини англатади . Агар бундай ердам беришдан бош тортилса ёки шартномавий келишув булмаса, хотин (эр) алимент олиш учун судга мурожаат килиш хукуидан фойдаланиш мумкин.

Бундай талаб билан судга мурожаат этиш хукукига хомиладор Хотин ёки мехнатга лаёкатсиз ва мухтож эр (Хотин) эга булади.

Мухтож ва мехнатга лаёкатсиз эр (Хотин)нинг Хотин (эр)идан таъминот олиши хукуки конунда белгиланган холларда никох ткгатилганидан кейин хам тугатилмайди. Эр (хотин)ни таъминлаш учун ундириладиган алиментнинг микдори хар доим пул билан туланадиган катъий суммада белгиланади.

Эр ва хотиннинг умумий мол-мулкини бўлиш Ҳолларида, агар эр ва хотин Ўртасидаги никоҳ шартномасида бошқача Ҳол назарда тутилмаган бўлса, эр ва хотиннинг улушлари тенг Ҳисобланади. Суд вояга етмаган болалар манфаатларини ва (ёки) эр-хотиндан бирининг эътиборга лойиқ манфаатини Ҳисобга олиб, эр ва хотиннинг умумий мол-мулкидаги улушлар тенглиги принциpidан чекинишга Ҳақлидир. Умумий мол-мулкни бўлишда суд эр ва хотиннинг Ҳар бирига мулкнинг қайси қисми берилиши лозимлигини аниқлайди. Эр (Хотин)га унга қарашли улушдан аниқ қийматга эга бўлган мол-мулк бериладиган Ҳолларда, Хотин (эр)га тегишли пул ёки Ўзга компенсация белгиланиши мумкин.

Никоҳдан ажралган эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни бўлиш тўғрисидаги талабларига нисбатан уч йиллик даъво муддати қўлланилади. Эр ва хотиннинг Ҳар бирининг шахсий мулкига қуйидагилар киритилади:

-эр ва хотиннинг никоҳга қадар Ўзига тегишли бўлган мол-мулки:

-Ҳар бирининг никоҳ давомида Ҳадя, мерос тариқасида ёки бошқа бепул битимлар асосида олган мол-мулки:

-якка тартибда фойдаланиладиган буюмлар (кийим-кечак, пойафзал, косметика ва Ҳ.к.), қимматбаҳо буюмлар ва зеб-зийнатлардан ташқари:

-эр-хотин Ўртасида тузилган шартнома асосида никоҳ давомида олинган ва эр-хотинга тегишли бўлган мулк.

Эр-хотиннинг умумий мол-мулкини бўлиш эр-хотиндан бирининг талабига кўра,, улар никоҳда бўлган даврда Ҳам, никоҳдан

ажралишгандан кейин ҳам, шунингдек, кредитор эр ва хотиндан бирининг умумий мол-мулкдаги улушига ундирувни қаратиш учун умумий мол-мулкни бўлиш талаби билан арз қилган ҳолларда амалга оширилиши мумкин.

Эр-хотиннинг биргаликда ортирган мулкни бўлиш ҳақидаги даъволар никоҳни тугатиш тўғрисидаги даъволар бир бир вақтда ёки никоҳ ФХДЁ органларида тугатилганидан кейин тақдим этилиши мумкин.

Ота-оналар ҳамда болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ота-она ва болаларнинг ўзаро муносабатлари оилада алоҳида ўрин тутади. Булар шахсий (номулкий) ва мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлардир.

Шахсий ҳуқуқлар борасида бола исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқига эгадир.

Болага исм-ота-онанинг келишувига биноан, ота исми-отасининг исмига кўра берилади.

Боланинг фамилияси ота-онанинг фамилиясига қараб белгиланади. Эгар бола ўзаро никоҳда бўлмаган шахслардан туғилган ва оталик қонуний тартибда белгиланмаган бўлса, оталик ихтиёрий равишда суд томонидан белгиланади (боланинг ота-онаси биргаликда ёки фақат отасининг ўзи ФХДЁ органларига ариза билан мурожаат қилса). Ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган бола ота-онаси қонуний никоҳда бўлган болаларники каби ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

қонун оталик (оналик)ни даъво қилишга ҳам йўл қўяди, лекин бу фақат суд тартибида бўлиши мумкин).

Ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан бола туғилган тақдирда, бола ота-онасининг биргаликдаги ёки отасининг шахсий аризасига кўра, оталик суд тартибида белгиланиши мумкин.

Бола 18 ёшга тўлмаган (вояга етмаган) шахсдир. У нафақат шахсий, балки мулкий ҳуқуққа ҳам эга, унга ҳадя этилган ёки мерос қилиб берилган, буюмаларга эгалик қилиш ҳуқуқига, ўз ота-онасидан таъминот олиш ҳуқуқига эгадир, аммо бола ота-онасининг мулкига эгалик қилиш ҳуқуқига эга эмас ва, ўз навбатида, ота-она ҳам боланинг мулкига эгалик қилишга ҳақли эмас.

Ота-она ва болаларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розилиги билан бундай мулкка эгалик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин.

Ота-она вояга етмаган фарзандларининг қонуний вакили Ҳисобланади, чунки улар Ўз Ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустақил Ҳимоя қила олмайдилар.

Ота-она нафақат тенг Ҳуқуқлидир, балки болаларни моддий жиҳатдан таъминлаш, жисмонан, руҳан ва ахлоқан соғлом қилиб тарбиялаш, уларни мустақил Ҳаётга тайёрлаш борасида бир хил мажбуриятга Ҳам эгадирлар. Ота-онанинг Ҳуқуқи боланинг манфаатига хизмат қилиши керак. Бола Ўз Ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини Ҳимоя қилиш Ҳуқуқига эга.

Афсуски, баъзида ота-оналар Ўз мажбуриятларини бажаришдан бош тортадилар, ота-она Ҳуқуқини суистеъмол қиладилар, болалар билан шафқатсиз муносабатда бўладилар, уларни таҳқирлайдилар, сурункали ичкиликбоз ёки гиёҳванд бўладилар. Бундай Ҳолларда ота-оналар суд қарорига асосан ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум этиладилар.

Ота-она Ҳуқуқидан маҳрум қилишга доир ишлар прокурор Ҳамда васийлик ва Ҳомийлик органи иштирокида кўриб чиқилади.

Суд ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишда боланинг таъминоти учун ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-онадан (уларнинг биридан) алимент ундириш масаласини Ҳал қилади.

Ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-она қайси болага нисбатан ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилинган бўлса, шу болага нисбатан бўлган қариндошлик фактига асосланган барча Ҳуқуқлардан, шу жумладан ундан таъминот олиш, шунингдек, боланинг фуқаролар учун қонун Ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш Ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилиш ота-онани Ўз боласини таъминлаш мажбуриятидан озод қилмайди.

қонун ота-оналик Ҳуқуқини тиклашга Ҳам йўл қўяди, лекин бу фақат суд тартибида амалга оширилади.

Суд боланинг манфаатларини Ҳисобга олган Ҳолда ота-онани ота-оналик Ҳуқуқидан маҳрум қилмай туриб болани ота-онадан (уларнинг биридан) олиш тўғрисида Ҳал қилув қарори чиқариши (ота-оналик Ҳуқуқини чеклаши) мумкин. Ота-она Ҳуқуқининг чекланиши ота-онани болани шахсан тарбиялаш Ҳуқуқидан маҳрум қилади, лекин ота-онани болани моддий жиҳатдан таъминлаш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ота-она Ҳамда болалар мулкӣ Ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мазмуни шундан иборатки, ота-она вояга етмаган Ҳамда вояга етган-у, лекин меҳнатга лаёқатсиз ва муҳтож болаларни таъминлашга

мажбурдирлар. Ота-она вояга етмаган Ўз болаларини таъминлаш тўғрисида келишув тузишга Ҳақлидирлар. Алимент тўлаш Ҳақидаги келишув алимент тўлашга мажбур шахс билан алимент олувчи шахс ўртасида ёзма шаклда ва нотариал тартибда тасдиқланиб тузилади.

Бунда алимент тўлаш тартиби ва шакли томонлар ўртасида келишилган ҳолда белгиланади. Бироқ алиментнинг миқдори алимент суд тартибида ундирилганда болалар олиши мумкин бўлган миқдордан кам бўлмаслиги керак.

Меҳнатга лаёқатли вояга етган болалар, Ўз навбатида, меҳнат лаёқатсиз ва ёрдамга муҳтож ота-оналарини таъминлашга мажбурдирлар. Агар вояга етган болалар Ўз ота-онасига ихтиёрий равишда моддий ёрдам беришдан бўйин товласалар, ота-она судга Ўз таъминотлар учун болалардан алимент ундириб берилш учун мурожаат қилишга Ҳақлидирлар. Алиментларни суд қатъий пул суммасида белгилайди. Қонун алиментларнинг индексация қилинишини назарда тутди.

Ота-она қарамоғидан маҳум бўлган болаларни давлат алоҳида Ҳимояга олади. Қонунда бундай болаларни тегишли муассасаларга тарбиялаш учун жойлаштириш тартиби махсус белгилаб қўйилган бўлиб, уларга оилага тарбиялаш учун бериш (фарзандликка олиш) Ҳомийликка олиш ёки меҳрибонлик уйларига бериш кабилар киради.

Фарзандликка олиш-юридик Ҳаракат. Чунки ота-она билан фарзанд ўртасида қандай Ҳуқуқий муносабатлар бўлса, фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинаётганлар ўртасида ҳам шундай муносабатлар ўрнатилади. Фарзандликка олинган болалар барча шахсий ва мулкӣ Ҳуқуқларда фарзандликка олувчининг Ўз болаларига тенглаштирилади.

Фарзандликка олишга фақат вояга етмаган болаларга нисбатан ва уларнинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда йул куйилади.

Қонун фарзандликка олинаётган боланинг саломатлиги ҳолатига қараб фарзандликка олиш имкониятини чеклашни назарда тутмайди.

Ага ота-она фарзандликка олувчилар, боланинг касаликги ҳақида огоҳлантирилган бўлса, лекин, шунга қарамай, улар айна шу болани фарзандликка оламиз деб туриб олсалар, бундай ҳолда фарзандликка олишга руҳсат берилади.

Фарзандликка олишда бола ва фарзандликка олувчи (фарзандликка олувчининг қариндошлари) ўртасида муносабатлар ҳомийликка ухшаб маълум муддатга эмас, балки бир умрга

урнатилади. Фарзандликка олиш фақат суд тартибида бекор қилиниши ёки ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Фарзандликка олиш- ута жиддий ва ихтиёрий ҳуқуқий ҳаракат. У фақат фарзандликка олувчининг илтимосига биноан, ёзма ариза бериш йули билан амалга оширилади. Аризага тавсифнома, қиска таржимаий ҳол, соғлиги ҳақида малумотнома ҳамда васийлик ва хомийлик органлари талаб қилган бошқа ҳужжатлар илова қилинади.

Фарзандликка олишдан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар туман (шаҳар) ҳокими фарзандликка олиш ҳақида қарор чиқарган кундан пайдо бўлади.

Боланинг бир вақитнинг узида икки шахс фарзандликка олиши мумкин. Бундан ташқари, бир шахс ва эр Хотин ҳам фарзандликка олиши мумкин.

Конунда узаро никоҳда бўлмаган икки шахснинг болани фарзандликка олиши тақиқланмайди.

Қуйидагилар фарзандликка олувчи бўлолмайдилар:

- вояга етмаган фуқаролар;
- ота оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ёки ота оналик ҳуқуқи чекланганлар;

- конун билан белгиланган тартибда (суд қарори билан) муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилганлар;

- асаб касалликлари ёки нарқалогия муассасаларида руйхатда турувчилар;

- Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси 169 –моддасининг 1 қисмида қурбатилган асослар бўйича фарзандликка олганлиги бекор қилинган соғиб фарзандликка олувчилар;

- қасдан садир этган жиноятлари учун ҳуқуқ қилинганлар.

Фарзандликка олиш учун ота оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлмаган бола ота онасининг розилиги керак.

Васийлар хомийлигида бўлган ва ота онаси йуқ болани фарзандликка олиш учун васининг розилиги ёзма шаклда ифодаланган бўлиши, давлат болалар муассасаларнинг тарбияси ва таъминотдаги болаларнинг фарзандликка олиш учун шу муассаса маъмуриятининг розилиги билан амалга оширилади.

Агар бола 10 ёшга тулган бўлса, фарзандликка олиш учун боланинг розилиги таълаб қилинади. Фарзандликка олиш учун боланинг розилигини васийлик ва хомийлик органи аниқлайди.

Фарзандликка олувчилар фарзандликка олинаётган боланинг тугилиши қайт этилган дафтарга унинг ота онаси деб ёзилиши керак.

Фарзандликка олувчи боланинг фамилияси, отасининг исми ва исмини узгартириш учун, аган у 10 ёшга тулган булса, боланинг розилиги талаб қилинади.

Фарзандликка олиш, албатта, фарзандликка олиш қарори чиққан жойдаги ФХДЁ органларида руйхатга утказилиши шарт.

Фарзандликка олинганлар ва уларнинг ота-онаси (ота-она томонидан қариндошлари) бир-бирларига нисбатан шахсий ва мулкӣ Хуқуқларини йЎқотадилар Ҳамда Ўзаро мажбуриятлардан озод бўладилар.

Фарзандликка олиниш вақтида боқувчисини йЎқотганлик учун пенсия ёки нафақа олиш Хуқуқига эга бўлган вояга етмаганлар фарзандликка олинган тақдирда Ҳам ана шу Хуқуқни сақлаб қоладилар.

Фарзандликка олишни сир сақлаш қонун билан Ҳимоя қилинади.

Васийлик ва Ҳомийлик ота-онасининг қарамоғидан маҲрум бўлган болаларга таъминот бериш, уларни тарбиялаш ва таълим бериш, шунингдек, бундай болаларнинг шахсий Ҳамда мулкӣ Хуқуқ ва мажбуриятларини Ҳимоя қилиш учун белгиланади. Васийлик 14 ёшгача бўлган болаларга белгиланади. Ҳомийлик 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганларга нисбатан белгиланади. Васийлик ва Ҳомийлик органлари жойлардаги Ўзини Ўзи бошқариш органларидир.

Васийлик ва Ҳомийлик васий ёки Ҳомий тайинланишга муҲтож бўлган шахс яшаётган жойда, агар шахснинг муайян яшаш жойи бўлмаसा, васий ёки Ҳомий яшаётган жойда белгиланади.

Васий ва Ҳомий тайинланишидан манфаатдор шахслар судга мурожаат қилишлари мумкин.

қуйидаги шахслар васий ва Ҳомий этиб тайинланишлари мумкин эмас:

-вояга етмаган фуқаролар:

-вояга етган, аммо қонунда белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилганлар:

-ота-оналик Хуқуқидан маҲрум қилинганлар ёки ушбу Хуқуқлари чекланганлар:

-қасддан содир этган жиноятлари учун илгари жазога Ҳукм қилинганлар.

Фуқаролар уларнинг розилиги билангина васий ва Ҳомий этиб тайинланиши мумкин.

Васийга (Ҳомийга) боланинг таъминоти учун Ҳар ойда Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумати белгилаган миқдорда пул тўлаб турилади.

Васий ва Ҳомийлар Ўз қарамоғидаги вояга етмаган шахслар билан бирга яшаши шарт. Агар тарбиясига ҳамда ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишига салбий таъсир қилмаса, васийлик ва Ҳомийлик органининг розилиги билан 16 ёшга тўлган Ҳомийликдаги боланинг алоҳида яшашига йўл қўйилади.

Васийлик ва Ҳомийлик, фарзандликка олишдан фарқли равишда, қуйидаги муддатларга тайинланади:

-васийлик ва Ҳомийликдаги шахс вояга етгунча:

-васийлик ва Ҳомийликдаги шахс никоҳша киргунча:

-суднинг фуқаронинг муомалага лаёқатини чеклаш ҳақидаги ҳал қилувчи қарори бекор қилингунча:

-вояга етмаган шахслар ота-онаси тарбиясига қайтарилганда.

Васий ва Ҳомийларнинг васийлик ёки Ҳомийликдаги шахсларнинг мол-мулкни бошқариш, уларга тегишли мол-мулкни бошқариш, уларга тегишли мол-мулкни бошқаларга ўтказиш, васийлик ва Ҳомийликдаги шахсларга тегишли пул ва бошқа қимматли буюмларни сақлаш билан боғлиқ бошқа ҳаракатларни бажариш тартиби ва шартлари, шунингдек, васийлик ва Ҳомийликдаги шахсларнинг мол-мулкни бошқариш ва сақлаш бўйича ҳисобот бериш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

қонунда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болани тарбиялаш учун уни тутинган оилага бериш ҳам назарда тутилади. Бу васийлик ва Ҳомийлик органлари билан тутилган ота-она ўртасидаги ўзаро тузилган келишув асосида амалга оширилади. Вояга етмаган бола тутинган оилага келишувда белгиланган муддатга тарбиялаш учун берилади.

Тутинган ота-она тарбиялашга олинган болага нисбатан васий (Ҳомий) каби ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Тутинган ота-онани васийлик ва Ҳомийлик органлари танлайди. Оилага тарбияга олинган боланинг таъминоти учун Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати белгилаган миқдорда ҳар ойда нафақа тўлаб турилади. Бундан ташқари, қонунда тутинган ота-она меҳнат ҳақининг миқдори белгиланади ҳамда бундай оилага муайян имтиёзлар берилади. Узрли сабаблар (касаллиги, оилавий ёки мулкий мавқеининг ўзгариши) мавжуд бўлса, болаларни тарбияга олиш тўғрисидаги келишув муддатидан илгари бекор қилиниши мумкин.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатлар

Ўзбекистон фуқароларининг чет эл фуқаролари билан никоҳлари Ўзбекистонда умумий асосларда тузилади. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси билан фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича Ҳуқуқий ёрдам бериш келишувига имзо чеккан мамлакатларнинг фуқаролари никоҳ тузишга Ҳуқуқий лаёқати борлигини тасдиқловчи Ҳужжатни (албатта, бу Ҳужжатни Ўша чет эл давлатининг тегишли органи берган бўлиши керак) тақдим этишлари керак.

Ўзбекистон фуқаролари ва Ўзбекистон Худудидан ташқарида яшовчилар ўртасидаги никоҳ Ўзбекистон Республикасининг дипломатик ваколатхоналарида ёки консуллик муассасаларида тузилади.

Ўзбекистон фуқаролари билан чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ўртасидаги ҳамда Ўзбекистон Худудидаги чет эл фуқаролари ўртасидаги никоҳ Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан тугатилади. Ўзбекистон Худудидан ташқарида тугатилган никоҳ никоҳни тугатиш ҳақидаги қарорни қабул қилувчи органларнинг ваколоти тегишли чет давлатнинг қонунчилигига риоя этилган ҳолда расмийлаштирилган бўлсагина ҳақиқий деб тан олинади.

Эр-хотиннинг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ота-она ва боланинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, вояга етмаган болалар ва оиланинг бошқа аъзоларининг алимент мажбуриятлари, улар биргаликда яшаётган давлат Худудида амалда бўлган қонунларда белгиланади.

Бола туғилишига кўра қайси давлатнинг фуқароси бўлса, ўша давлатнинг қонунлари оталикни белгилайди. Фарзандликка олиш ҳамда фарзандликка олишни бекор қилиш фарзандликка олинаётган бола фуқароси бўлган давлатнинг қонунларига биноан амалга оширилади.

Хорижий давлат оила ҳуқуқининг нормалари Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизими асосларига зид келувчи ҳолларда қўлланилмайди. Бу ҳолларда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг оила қонунчилиги

Оила қонунчилигининг асосий вазифаси оила, оналик, оталик ва болаликни ҳимоя қилишдир.

Оила ҳуқуқининг нормалари оилани мустаҳкамлашга, ўзаро муҳаббат туйғуларига асосланган оилавий муносабатларни қуриш,

ишонч ва ЎХаро Хурмат, Ҳамдардик, Ҳамкорлик ва оила олдида унинг Ҳар бир аъзосининг масъуллигини оширишига йЎналтирилган.

Оила қонунчилиги бирон бир шахсинг оила масалаларига Ўзбошимчалик билан аралашшига йЎл қўймайди Ҳамда оила аъзолари Ўз Ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга оширишини ва уларнинг Ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Оилавий муносабатларни тартибга солиш қуйидаги принципларга асосланади:

1) давлатнинг фақат ФҲДЁ органларида тузилган никоҳни тан олиши:

2) эркак ва аёл никоҳ иттифоқининг ихтиёрийлиги:

3) эр ва хотиннинг оилада тенг Ҳуқуқлиги:

4) оилавий муаммоларнинг Ўзаро розилик асосида Ҳал этилиши:

5) болаларни оилада тарбиялашнинг устунлиги:

6) болаларнинг камол топиши ва фаровонлиги Ҳақида ота-она ва давлатнинг ғамхўрлик қилиши:

7) оиланинг вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз аъзолари Ҳуқуқ ва манфаатларининг Ҳимоя қилинишини таъминлаш:

8) никоҳ тузаётганда ва оилавий муносабатларда ижтимоий, ирқий, миллий, тил ва диний мансублик белгиларига фуқаролар Ҳуқуқларининг Ҳар қандай шаклдаги чекланишини манн этиш:

9) фуқароларнинг оиладаги Ҳуқуқини фақат қонунда назарда тутилган ва нормадан чиқиб кетмаган Ҳолда Ҳамда оиланинг бошқа аъзолари ва бошқа фуқароларнинг қонуний Ҳуқуқлари ва манфаатлари, аҲлоқи, соғлиғини Ҳимоя қилиш мақсадидагина чеклаш.

Оила қонунчилиги қуйидаги муносабатларни тартибга солади:

- никоҳ тузиш тартиби ва шарти:

- никоҳни тугатиш ва уни Ҳақиқий эмас деб топиш:

- оила аъзолари Ўртасидаги мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни (эр-хотин, ота-она ва болалар, фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинганлар Ўртасида):

- қариндош-уруғ ва бошқа шахслар Ўртасида:

- ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни оилада тарбиялаш тартиби ва шакллари белгилаш.

Ўзбекистон Конституциясининг 63,64,65 ва 66-моддалари оилавий муносабатларни тартибга солиш хусусиятларини акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йили 30 апрелда қабул қилинган Оила кодекс иҲуқуқнинг бу соҳасидаги асосий Ҳужжат Ҳисобланади.

Никоҳ-аёл ва эркакнинг эркин, тенг Ҳуқуқли иттифоқи. Бунда улар никоҳ ёшига етган бўлиши ва бошқа никоҳжа бўлмаслиги керак. Бундан ташқари, никоҳ қонун белгилаган шарт ва тартибга риоя қилган ҳолда ва, албатта, оила тузиш мақсадида тузилган бўлиши керак.

Никоҳнинг Ҳақиқий эмаслиги шартларини ҳамда никоҳнинг Ҳақиқий эмас деб топилганлигини тан олишнинг Ҳуқуқий оқибатларини аниқлаш муҳимдир. Никоҳни Ҳақиқий эмас деб топишнинг асосий шартларидан бири унинг сохталиги, яъни никоҳ оила қуриш мақсадисиз рўйхатдан ўтказилганлигидир).

Никоҳ тугатилишининг қуйидаги сабаблари мавжуд: эр-хотиндан бирининг вафоти ёки суднинг улардан бирини вафот этган деб эълон қилиши: эр-хотиндан бири ёки Ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ никоҳдан ажратиш йўли билан, шунингдек, суд муомала лаёқатсиз деб топган эр ёки хотиннинг васийси берган ариза мувофиқ.

Никоҳни тугатишнинг икки тартиби белгиланган: суд орқали ва ФҲДЁ органлари орқали.

Оилавий муносабатлар эр ва Хотин тенгдирлар. Улар касб, яшаш жойини танлашда эркин Ҳуқуққа эгадирлар, болаларни туғиш, тарбиялаш, таълим бериш ва оиланинг бошқа муаммоларини Ҳал этадилар. Эр-хотиннинг никоҳ даврида ортирган мулки уларнинг умумий мулки Ҳисобланади. Умумий мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни бошқариш ўзаро розилик асосида амалга оширилади.

Сўнги йилларда никоҳланувчи шахсларнинг никоҳ шартномаларини тузишга боғлиқ масалалар умумий қизиқиш уйғотмоқда.

7-мавзу: Жиноят Ҳуқуқи ва жиноий жавобгарлик

Режа:

- 1.Жиноят Ҳуқуқи тушунчаси
- 2.Жиноят тушунчаси
- 3.Жиноятнинг таркиби
- 4.Қасддан жиноят содир этиш босқичлари
- 5.Жиноятда иштирокчилик
- 6.Бир қанча жиноят содир этиш
- 7.Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган Ҳолатлар
- 8.Жиноят Ҳуқуқида жазо

жиноят ҳукуки-қилмишнинг ижтимоий хавфли ва жиноят эканлигини аниқловчи, уни содир этганлик учун жазо тури ва миқдорини белгиловчи Ҳуқуқий нормалар мажмуидан иборат мустақил Ҳуқуқ тармоғи.

жиноят Ҳуқуқининг вазифалари шахс, унинг Ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатлари, мулк, табиий муҳит, тинчлик ва инсоният хавфсизлигини жиноий тажовузлардан муҳофаза қилишдан: жиноятларнинг олдини олишдан: фуқароларни Республика Конституцияси ва қонунларига риоя этиш руҳида тарбиялашдан иборат.

Жиноят Ҳуқуқининг ягона манбаини Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган ва 1995 йил 1 апрелда амалга киритилган Жиноят кодекси ташкил қилади.

Жиноят кодекси Ўзбекистон Республикасининг барча жиноят қонунлари мажмуидан иборат бўлиб, унда ички умумийлиги ва Ўзаро алоқадорлиги билан ажралиб турадиган, жиноят Ҳуқуқининг принциплари ва умумий қоидаларини белгилаб берадиган ҳамда қайси ижтимоий хавфли қилмиш жиноят деб ҳисобланиши, ушбу жиноятларни содир этишда айбдор бўлган шахсларга қайси жазо тури ва бошқа жиноий-Ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Жиноят-содир этилиши жиноят кодексида жазо қўллаш таҳдиди билан тақиқланган айбли ижтимоий хавфли қилмиш (Ҳаракат ёки Ҳаракатсизлик).

Жиноят қонунида жиноятларнинг тўртта белгиси ажратилган

1. ижтимоий хавф
2. ғайриқонунийлик
3. айблилик
4. жазога лойиклилик

жиноятлар уз хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига кура турт тоифага булинади

1. ижтимоий хавфи катта булмаган жиноятлар
2. унча оғир булмаган жиноятлар
3. оғир жиноятлар
4. ута оғир жиноятлар

Жиноят содир этгунга кадар 16 ёшга тулган шахс жиноий жавобгарликка тортилади 13 ёшдан бошлаб айбни оғирлаштирувчи холатларда касдан одам улдирганлиак учун шунингдек 14 ёшдан бошлаб ЖК 17-моддасининг 3-кисмида назарда тутилган айрим

жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортиш белгиланган булиб, булар умумий коидадан истисно ҳисобланади. Уларга куйдагилар киради касддан одам улдириш ЖК 97-моддасининг 1 қисми кучли рухий хаяжонланиш холида касддан одам улдириш ЖК 98-модда касддан баданга огир шикаст етказиш ЖК 104-моддаси касддан баданга уртача огир шикаст етказиш ЖК 105-моддаси кучли рухий хаяжонланиш холатида касддан баданга огир еки уртача огир шикаст етказиш ЖК 106-моддаси ва баъзи бир бошка жиноятлар киради.

Айрим ҳолларда ЖК Умумий қисми моддаларнинг тузилишига кура жиноий жавобгарлик анча каттарок ёшда бошланиши ҳам мумкин масалан харбий жиноят учун жиноий жавобгарлик 18 ёшдан бошланади.

Жиноий жавобгарлик жиноят содир этган шахс билан давлат уртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи жиноий-хукукий муносабатлар доирасида амалга оширилади. Жиноий-хукукий муносабатлар жиноят содир этилган пайтдан бошлаб юзага келади.

Жиноятнинг таркиби

Жиноятнинг таркиби-жиноят қонуни билан белгиланган ҳамда муаян ижтимоий-хавфи қилмишни жиноят сифатида ифодалайдиган объектив белгилар йиғиндиси. «Жиноят таркиби» тушунчасини жиноят Ҳуқуқида жиноят таркибининг элементлари деб номланадиган тўрт гуруҳ аломатлар йиғиндиси ташкил қилади. Булар жиноят объекти, жиноятнинг объектив томони, жиноят субъект ива жиноятнинг субъектив томонидир.

Жиноят объекти жиноят қонуни билан қўриқланадиган ва жиноят содир этиш натижасида зарар етказиладиган ёки етказиш хавфи остида қўйиладиган ижтимоий муносабатлардир. Жиноят объектив томонга қилмиш ҳаракат еки ҳаракатсизликнинг хусусиятлари ва жиноят содир этиш натижасида келиб чиққан оқибат ва қилмиш билан жиноий оқибат уртасидаги сабабий боғланиш шунингдек жиноят содир этилган жой вақт уни содир этиш усули воситалари ва бошқалар киради

Жиноят субъекти фақат қонунда белгиланган ешга етган ақли расо яъни уз ҳаракатлари учун жавоб бера оладиган ва уларни бошқара оладиган жисмоний шахс инсон булиши мумкин.

Жиноятнинг субъектив томони шахснинг узи содир этган жтимоий хавф қилмиш ва оқбатга рухий муносабати ақли родаси ва мотивнинг узвий бирлигидан бортдир Субъектив томон белгилари айб мотив мақсад ваҳисси ҳолат киради

Қасддан жиноят содир этиш босқич

Қасддан содир этиладиган ижтимоий хавфли Ҳаракатларнинг амалга ошиш даражаси ва хусусияти билан бир-биридан тубдан фарқ қиладиган, айбдор қасдини амалга оширишини акс эттирадиган босқичлар ёки жиноий фаолиятнинг ривожланиш даврлари қасддан жиноят содир этиш босқичлари деб аталади.

қасддан жиноят содир этиш босқичларининг турлари:

- 1) жиноятга тайёргарлик кўриш (ЖК 25-модда 1-қисм);
- 2) жиноят содир этишга суиқасд қилиш (ЖК 25-моддасининг 2-қисми);
- 3) тамомланган жиноят (ЖК Махсус қисмининг моддалари)

Жиноятда иштирокчилик

ЖКнинг 27-моддасига биноан, икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади. Иштирокчилик жиноий қилмишнинг алоҳида шакли сифатида мавжуд бўлиши шарт бўлган объектив ва субъектив аломатлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Объектив томондан, иштирокчилик 1) икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг бўлиши ҳамда 2) биргаликда иштирок этиш билан ажралиб туради. Субъектив томондан, иштирокчиликка 1) айбнинг қасдли шакли мавжудлиги ва 2) ўзаро хабардорлик хос.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 28-моддасида жиноят иштирокчиларининг тўрт тури кўрсатилган: бажарувчи, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчи. Ҳар бирининг жиноятда иштирок этиш даражаси ва хусусиятидан иборат объектив мезон уларни ажратиш учун асос қилиб олинган.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 29-моддасида иштирокчиликнинг тўрт шакли ажратилган: 1) оддий иштирокчилик; 2) мураккаб иштирокчилик; 3) уюшган гуруҳ; 4) жиноий уюшма.

Бир қанча жиноят содир этиш

«Бир қанча жиноят содир этиш» бйитта шахснинг, содир этган қилмишлари учун илгари жиноий жавобгарликка ёки жазога тортилган ёхуд тортилмаганлигидан қатъи назар, бир қанча жиноятлар содир этишидан иборат ижтимоий Ҳодисани ифодаловчи умумлаштирувчи жиноий-Ҳуқуқий тушунчадир.

Бир қанча жиноят содир этиш жиноий-Ҳуқуқи Ҳодиса сифатида уни ифодаловчи бир қатор юридик аломатларга эга. Уларга

қуйидагилар киради: 1)бир шахснинг икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этиши; 2)турли вақтларда жиноятлар содир этиш; 3)содир этилган қилмишларнинг Ҳар бири жиноий-Ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқариши.

Жиноят қонунида бир қанча жиноят содир этишнинг учта шакли ажратилган:

- 1)такроран жиноят содир этиш (ЖК 32-моддаси);
- 2)жиноятлар мажмуи (ЖК 33-моддаси);
- 3)рецидив жиноят (ЖК 34-моддаси).

Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган Ҳолатлар

Жиноят қонунида ташқаридан қараганда жиноятга Ўхшаш, аммо содир этилганлиги учун жавобгарликка тортиш мумкин бўлмаган қилмишлар ҳам белгиланган. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган Ҳолатларга қуйидагилар киради:

- 1)кам аҲамиятли қилмиш;
- 2)зарурий муҳофаа;
- 3)охирги зарурат;
- 4)ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушла швақтида зарар етказиш;
- 5)буйруқни ёки бошқа вазифани ижро этиш;
- 6)касб Ки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккаллилик.

Ушбу Ҳолатларни қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган Ҳолатлар деб таърифлаш уларнинг жамият учун хавфли эмаслиги, қонунга хилоф ёки айбли эмаслигига асосланади.

Жиноят Ҳуқуқида жазо

Жазо-суд Ҳукми билан тайинланадиган давлат мажбурлов чораси. Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан қўлланилади ҳамда маҳкумни Жиноят кодексида назарда тутилган тартибда Ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этиш ёки уларни чеклашда намоён бўлади.

Жазо маҳкумни аҲлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек, бошқа шахслар томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Жазодан жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш мақсади кўзланмайди.

Жиноий жазолар тизими судлар учун аниқ қилиб белгилаб қўйилган ва нисбий оғирлигини инобатга олган ҳолда муайян тартибда қўйиб чиқилган ҳамда жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан тайинланиши мумкин бўлган жазо турларининг рўйхатидан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жазонинг қуйидаги асосий турлари белгиланган:

- а) жарима;
- б) муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- в) ахлоқ тузатиш ишлари;
- г) хизмат бўйича чеклаш;
- д) қамоқ;
- е) интизомий қисмга жўнатиш;
- ж) озошлиқдан маҳрум қилиш;
- з) ўлим жазоси.

Маҳкумларга, асосий жазолардан ташқари, Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш қўшимча жазоси ҳам қўлланилиши мумкин.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш нафақат асосий жазо сифатида, балки қўшимча жазо тариқасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Суд жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга одил жазо тайинлайди.

Суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти ва даражасини, қилмишнинг мотивларини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни инобатга олади.

Жазо Жиноят кодексининг Умумий қисмида кўрсатилган жиноятларнинг турлари ва уларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиши лозим бўлган жазо чораси ҳақидаги моддаларнинг тегишли санкциялари доирасида тайинланади.

Жиноят кодексининг Махсус қисми 8 бўлимдан иборат бўлиб, қуйидагиларни назарда тутди:

- 1) шахсга қарши жиноятлар;
- 2) тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар;
- 3) иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар;
- 4) экология соҳасидаги жиноятлар;
- 5) ҳоқимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар;
- 6) жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар;

7) Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар.

Жиноят кодекси унинг-атамаларнинг Ҳуқуқий маъноси номли 8-бўлим билан яқунланади.

8-мавзу: Экология Ҳуқуқи асослари

Режа:

1. «Экология Ҳуқуқи» тушунчаси, унинг предмети ва объектлари
2. «Экологик тизим» тушунчаси
- 3.

экология Ҳуқуқи-Ўзбекистон Ҳуқуқ тизимининг яхлит тармоғи ҳамда ҳозирги ва келажак авлод манфаатлари йўлида жамият, табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири соҳасидаги ижтимоий (экологик) муносабатларни Ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солувчи фан.

«экология» сўзи (грекча «oikos»-уй, тура ржой ҳамда «logos» - таълимот) инсон яшайдиган уй, жой тўғрисидаги таълимотни билдиради. «Экология» сўзини бىринчи бўлиб немис олими Эрнест Геккель 1866 йилда илмий муомалага киритган ва ушбу термин узок вақт тор доирада, яъни биология фанида қўлланиб келган, XX асрнинг иккинчи рмидагина бошқа мамлакатларда ҳам оммалаганган. Умумий экология таркибида унинг энг муҳим қисми бўлмиш жамиятнинг уни ўраб турган табиий муҳит билан ўзаро таъсири ҳақидаги таълимот-ижтимоий экология ажралиб чиққанг.

Ижтимоий экологиянинг таркибий қисмини жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар мажмуи бўлган Ҳуқуқий экологик ташкил этади.

Экологик муносабатларни тартибга солувчи Ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олган норматив-Ҳуқуқий Ҳужжатлар экологик Ҳуқуқ манбалари сифатида тан олинади. Экология Ҳуқуқи манбаларига қонунлар, фармонлар, қарорлар ва фармойишлар, вазирлик ва идораларнинг норматив Ҳужжатлари киради.

«атроф табиий муҳит» тушунчаси «табиат» ва «инсонни ўраб турган муҳит» тушунчаларидан ташкил топган. Амалдаги (миллий ва халқаро) қонунларда «табиий муҳит» моддий дунё тадрижий ривожланишининг оқибати ва табиий экологик тизимлардан ташкил топган объектив воқелик сифатида тушунилади. Тор маънода бу-инсон

яшайдиган, кам тегилган ва инсоннинг хўжалик фаолияти билан амалда ўзгармаган табиий яшаш муҳити. Инсонни ўраб турган муҳт деганда, табиий муҳитнинг инсон фаолияти жараёнида ўзгартирилган қисми тушунилади.

«Экологик тизим» тушунчаси

ижтимоий муносабатларни экологик-ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари ҳар бирига айрим умумий белгилар хос бўлган махсус экологик тизимларнинг мавжудлиги билан боғлиқ.

Экосистеманинг таркибий қисмларини табиий равишда келиб чиққан объектлар ташкил этади.

Ҳар қандай экосистемага ёпиқлик, яъни мустақил, ўзга таъсир ёрдамсиз амал қилиш хос (масалан, яйловларда, баҳор ва ёзда ўтлар ўз-ўзидан ўсиб чиқади, ҳайдаладиган ерларни эса инсон аралашуви, яъни экиш, ер ҳайдаш, парваришlash, бегона ўтларга қарши кураш бўлмаса, бегона ўт босиб кетади).

Барча экосистемалар бир-бири билан боғлиқ. Ушбу ўзаро алоқадорликни унитиш салбий оқибатларга олиб келади. Масалан, бегона ўтларга қарши кимёви воситалар билан кураш-тупрокдаги ва бошқа фаунанинг ҳалокатига, ўрмондаги дарахтларни кесиб ташлаш-дарё ва кўллар сатҳининг камайишига олиб келади.

Ҳар бир экосистема биомассамулдорлиги билан ажралиб туради: тупроқ-маҳсулдорлиги билан: фауна-мавжудотларнинг кўпайиши билан; дарахтлар – мевалари, Уруғлари билан ва ҳ.к.

Экологияга оид қонунлар табиий муҳит, яъни экосистемаларнинг ўзаро боғлиқ тизими эканлигини ва шу боис яхлит ва муайян тартибга солинган бўлиши кераклигини инобатга олиши зарур. Ҳозирча бунга эришилгани йўқ ва экологик ҳуқуқ нормалари кўплаб ҳуқуқ манбаларида, жумладан қонунчиликнинг бошқа тармоқларига кирадиган манбаларда жойлашган.

Шундай қилиб, табиий объект-атроф табиий муҳитнинг амалдаги қонунлар билан муҳофаза этиладиган, табиий келиб чиқиш аломатларига эга бўлган, экологик, иқтисодий, маданий ва соғломлаштириш функцияларини бажаришга ҳамда инсонни ўраб турган муҳитнинг сифатини таъминлашга қодир бўлган таркибий қисми.

Экологик жавобгарлик тушунчаси

Экология соҳасидаги жавобгарлик давлат, жамият ва инсоннинг жамият олдидаги, Ҳозирги яшаётган ва келгуси авлод олдидаги, муайян

инсон ва табиатдан фойдаланувчи шахс олдидаги жавобгарлигидир. Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик эса – умумҳуқуқий жавобгарлик турларидан бири. У содир этилган экологик ҳуқуқбузарлар учун ҳуқуқнинг бузилган нормасида белгиланган санкцияга мувофиқ ноҳуш оқибатларга дучор бўлиш мажбуриятини билдиради.

Экологик жавобгарлик табиий муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш ва зарар етказилган тақдирда уни қоплаш борасидаги муносабатларни ифодаловчи нормалардан иборат иқтисодий-комплексдир.

Экологик жавобгарлик учта функцияни бажаради.

1) рағбатлантириш, 2) қоплаш, 3) преваденив олдини олиш.

Рағбатлантириш функцияси экологик муҳофаза қилишга мажбур этувчи иқтисодий ва ҳуқуқий рағбатлар мавжудлигида намоён бўлади. Қоплаш функцияси табиий муҳитга етказилган йўқотишларни натура ёки пул шаклида қоплашга қаратилган превентив функцияси эса жазо чораларини қўллаш ва зарарни ундириш орқали муносабат иштирокчиларнинг хулқ-атворида мажбуран таъсир қурсатади.

Экологик иқтисодий ва ҳуқуқий шаклда намоён бўлади.

Иқтисодий шакл ҳуқуққа мос фаолиятга асосланади ва атроф-муҳитни ифлослантирувчи шахсни чикитларни камайтирувчи камайтиришга иқтисодий усуллар аввало моддий манфаатдорлик билан кизиктириш орқали тартибга соланади. У жамият ва табиат уртасидаги узаро муносабатнинг ифлослантирувчи тўлайди деган умумий принциpidан келиб чиқади.

Ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуққа хилоф қилмишлар натижасида юзага келади. Ҳамда маъмурий-Ҳуқуқий усуллар билан тартибга солинади. Умуман олганда, ушбу шакллар экологик Ҳуқуқий жавобгарлик институтини ташкил этади ва мустақамлайди.

Экологик-иқтисодий жавобгарлик, Ҳуқуқбузарлик Ҳолати бўйича келиб чиқадиган Ҳуқуқий жавобгарликдан фарқли равишда, зарар етказиш Ҳолати бўйича юзага келади.

Экологик Ҳуқуқбузарлик Ўзбекистонда ўрнатилган экологик-Ҳуқуқий тартибга тажовуз қилувчи Ҳамда табиий муҳитга зарар етказувчи ёки шундай зарар етказишнинг реал хавфини яратувчи, айбли, ғайриқонуний қилмиш (Ҳаракат ёки Ҳаракатсизлик)дир. Унинг таркибига Ҳуқуқбузарликнинг субъект(лар)и, субъектив томони, объекти, объектив томони, оқибатлари Ҳамда қонун бузилиши билан юз берган натижа ўртасидаги сабабий алоқадорлик киради.

Экология жинойт Ўзбекистонда ўрнатилган экологик-Ҳуқуқий тартибга, жамиятнинг экологик хавфсизлигига тажовуз қилувчи Ҳамда

атроф табиий муҳитга ва инсон саломатлигига зарар етказувчи айбли ижтимоий хавфли қилмишдир. «Экологик жиноят» тушунчасининг мазмунини ташкил этувчи асосий жиҳатлар экологик-Ҳуқуқий тартиб ҳамда атроф табиий муҳит ва инсон саломатлигига ҳамда уни генофондига етказиладиган экологик зарардир.

Экологик-Ҳуқуқий тартиб-табиатни муҳофаза қилишга қаратилган қонунларнинг экологик талабларини амалга ошириш бўйича экологик Ҳуқуқбузарликлар тизими. Бошқача айтганда, бу экологик-Ҳуқуқий нормалар амал қилишининг натижасидир.

Экологик-Ҳуқуқий тартибнинг таркибий қисмини экологик хавфсизлик ташкил этади. Экологик хавфсизлик инсоннинг ҳаёти учун муҳим бўлган экологик манфаатлари, аввало, унинг тоза, соғлом яшаши учун қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш Ҳуқуқидан келиб чиқувчи ҳимояланганлик ҳолатидир.

Экологик жиноятларда экологик-Ҳуқуқий тартиб, экологик хавфсизлик жинойий тажовуз предметига киради. Экологик жиноятларнинг объекти табиатдаги моддий неъматлар, яъни қонун билан муҳофаза қилинадиган табиий объектлари ва, умуман, атроф табиий муҳитдир. Бундай муҳофаза этиладиган табиий объектларнинг рўйхати «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда кўрсатилган. Буларга ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ўсимликлар дунёси, Ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавоси, атмосферанинг озон қатлами, табиий ландшафтлар, табиий қўриқхоналар ва бошқалар киради.

Экологик жиноятлар туфайли етказиладиган зарар иқтисодий ва экологик шаклларда намоён бўлиши мумкин.

Иқтисодий зарар табиатдан фойдаланувчиларга, уларнинг мулки ва даромадларига етказилади.

Экологик зарар атроф табиий муҳит, унинг айрим табиий объектлари, умуман, табиий экологик тизимнинг ифлосланиши, ноқиллона фойдаланилиши, камайиши ва бузилишида намоён бўлади.

Экологик жиноятдан жинойий жавобшгарликка олиб келмайдиган маъмурий Ҳуқуқбузарликни фарқлаш лозим. Экологик Ҳуқуқбузарликда жиноят таркибига хос аломатлар бўлмайди. Экологик Ҳуқуқбузарликларга нисбатан қонунда қуйидаги таъсир чоралари назарда тутилган: огоҳлантириш, жарима, Ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроллари ва воситаларини олиб қўйиш, ғайриқонуний тарзда топилгана маҳсулотни мусодара этиш, фуқарони муайян

фаолият билан шуғулланишдан иборат махсус Ҳуқуқидан маҳрум этиш.

Экологик Ҳуқуқбузарликлар учун қўлланиладиган маъмурий жавобгарликнинг кенг тарқалган турларидан бири-жарима. Жаримадан қўзланган мақсад-тарбиялаш, огоҳлантиришдир. У етказилган зарарни қоплаш чораси эмас, шу боис жарима миқдори етказилган зарардан ортиқ бўлиши ёки, аксинча, ундан кам бўлиши ёхуд Ҳеч қандай зарар бўлмаган тақдирда ҳам тайинланиши мумкин. Жарима тўлаш айбдорни етказган зарарини қоплаш мажбуриятдан халос этмайди.

Атроф муҳитни халқаро Ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Ернинг табиати ягона, унинг қонунлари эса умумийдир. Табиат давлат ва маъмурий чегараларни билмайди. Оламшумул иқтисодий вазифаларни бажариш учун бутун дунё жамаотчилигининг кучини бирлаштиришдан иборат объектив заруратни англаш бутун сайёрамиз миқёсида экологик инқироз хавфи кучайиб борган сари аста-секин юзага келди.

Атроф муҳитни халқаро Ҳуқуқий муҳофаза қилиш-давлатлараро ҳамкорликнинг функцияларидана бири. Мавжуд халқаро экологик қонунчилик асосида янги Ҳуқуқий тузилма-халқаро экологик Ҳуқуқи шаклланди. Бу умум эътироф этган принциплар ва халқаро Ҳуқуқ нормалари асосида халқаро экологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни сақлаб қолиш ҳамда инсоннинг қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш Ҳуқуқини Ҳимоя қилиш борасидаги давлатлараро ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи Ҳуқуқ нормаларининг мажмуидир.

Атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг халқаро Ҳуқуқий принциплари халқаро жамаотчилик аъзолари бўлган давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг биргаликдаги Ҳаракатлари натижасида ишлаб чиқилган. Улар БМТ Бош Ассамблеясининг алоҳида қаролида, Атроф муҳит бўйича БМТ Стокгольм конференциясининг, Европада Хавфсизлик бўйича кенгашнинг Якуний Ҳужжатларида (Хельсинки, 1975 й.), Бутун жаҳон табиат хартиясининг қаролида, БМТ Атроф муҳит ва тараққиёт бўйича халқаро конференциясининг қарорларида (Рио-де-Жанейро, 1992 й) ва бошқа Ҳужжатларда баён этилган. Ушбу принциплар умумлаштирилган ҳолда қуйидагича ифодаланади:

1) инсон экологик ҳуқуқларнинг устунлиги

2) давлатнинг Ўз худудидаги табиий ресурсларга нисбатан суверенитети

3) бир давлат экологик фаровонлигига бошқасининг экологик зарари ҳисобидан эришишга йўл қўйиб бўлмаслик

4) барча даражалар экологик назоратни амалга ошириш

5) халқаро экологик ахборот билан эркин алмашиш

6) давлатнинг фақулотда ҳолатларда бир-бирларига ёрдам бериш

7) экологик-Ҳукукий низоларни тинч йўллар билан ҳал этиш

Давлатлар атроф табиий муҳитни ифлослантиришдан кўрилган зарарни қоплаш ҳамда экологик зарарнинг салбий оқибатлари учун халқаро жавобгарлик чораларини ишлаб чиқиш мақсадида ҳамкорликни ривожлантириш мажбуриятларни оладилар

9-Мавзу: Ўзбекистон Республикаси Конституциясини урганиш укув курси, унинг мақсад ва вазифалари.

РЕЖА:

1. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини урганиш” укув курсининг предмети ва вазифалари.
2. Конституцияни урганиш укув курсининг юридик фанлар тизимидаги урни.
3. Конституцияни урганиш укув курсининг манбалари.

Конституциявий ҳуқуқ фани ҳуқуқшуносликнинг муҳим тармоғи бўлиб, унинг асосий вазифаси конституциявий ҳуқуқ соҳасини урганишдан иборат. Конституциявий ҳуқуқ фани ҳуқуқнинг шу тармоғига ҳос ривожланиш қонуниятларини, унинг хусусиятлари, белгилари, нормалари ва институт (тартиб-қоида)ларини, уларнинг амал қилиш механизми, ҳуқуқнинг бошқа тармоқларидаги нормалар ва институтлар билан муносабатини урганади. Бу фан ҳуқуқнинг шу тармоғи предметини очиқ беришга қаратилган назарий масалалар билан шугулланади, конституциявий ҳуқуқнинг давлатимиз ва жамиятимиз ривожланишидаги урни ва аҳамиятини қурсатиб беради.

Конституциявий ҳуқуқ фани конституциявий ҳуқуқ институтларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини ривожлантиришдаги, ижтимоий қафолатланган бозор иқтисодиётига утишдаги амалий вазифаларини, ҳуқуқнинг бу тармоғига қирадиган ҳуқуқий нормалар ва институтларнинг фаолият самарадорлигини оширишга доир муаммоларни тадқиқ этади. Бу фан конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқий нормалари ва институтларининг урганиб қолмасдан, ушбу конституциявий ҳуқуқ нормалари тартибга соладиган ижтимоий муносабатларнинг, яъни конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг моҳияти ва хусусиятини ҳам урганади.

Конституциявий ҳуқуқ фанининг тадқиқот доираси (объекти) бошқа юридик фанларникига нисбатан кенг бўлиб, ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларнинг муайян бир томонига эмас, балки ҳамма асосий томонларини ўз ичига олади. Бу фаннинг тадқиқот доирасига жамиятнинг муҳим соҳаларидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар ҳам қиради. Ушбу нормалар конституциявий тузумнинг асосий принципларини: давлат ва жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий принципларини; инсон ва фуқороларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини; давлатнинг тузилиши, маъмурий-ҳудудий бўлиниши; давлат ҳокимиятининг тизимини, давлат органларини ташкил этиш, уларнинг ваколатлари, иш тартибини ақс эттиради.

Конституциявий ҳуқуқ фанининг предмети ўзи урганадиган жамиятнинг тузилишига доир сиёсий ва ҳуқуқий қарашларни ҳам қамраб олади.

Конституциявий ҳуқуқ фани ҳуқуқшунослик фанлари ичида марказий уринни эгаллайди. Чунки конституциявий ҳуқуқ фани

республикаларнинг конституциявий тузумнинг асосий принципларини, ижтимоий тузумнинг конституциявий асосларини, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини, Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши ва давлат тизимларини белгилайдиган энг муҳим ҳуқуқий институтларни урганади. Бу ҳуқуқий фан бошқа юридик умумназарий, тарихий тармоқ фанлари билан узвий боғлиқдир.

Конституциявий ҳуқуқ фани умумий ҳуқуқий тушунчаларга асосланиб Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқнинг нормаларини, ҳуқуқий институтларини, халқ ҳокимиятчилиги, давлатнинг шакли, Ўзбекистон Республикаси давлат органларининг тизими, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига оид тушунчаларнинг хусусиятларини очиқ беради. Шундай қилиб, давлат ва ҳуқуқ назарияси умумий қонуниятларини урганса, конституциявий ҳуқуқ фани бу умумий қонуниятларнинг ҳулосаларига асосланган ҳолда конституциявий ҳуқуқ нормаларини урганади.

Конституциявий ҳуқуқ ҳамда давлат ва ҳуқуқ тарихи фанлари уртасида узвий алоқадорлик бор, чунки конституциявий ҳуқуқ фани уз ҳуқуқий нормалари ва ҳуқуқий институтларининг тарихий ривожланиш босқичлари ва жараёнларини ҳам урганади.

Давлат органлари тизимини, айниқса, давлат бошқарув органларини урганишда конституциявий ҳуқуқ фани маъмурий ҳуқуқ фани билан узвий алоқада бўлади, чунки конституциявий ҳуқуқ фани давлат ижроия ҳокимияти органларининг давлат органлари тизимидаги урни, уларнинг ташкил этилиш шаклларини ҳам урганади.

Конституциявий ҳуқуқ фани меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, фуқаро ҳуқуқи фанлари билан ҳам узвий боғлиқдир. Конституциявий ҳуқуқ фани инсон ва фуқароларнинг шу соҳадаги ҳуқуқларини ва уларнинг қафолатланганлигини урганади.

Мустиқил Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли, фуқаролик жамияти қураётган ҳозирги шароитда барча юридик фанларни ривожлантириш, давлатчилик ва қонуности мустақамлашда уларнинг ҳиссасини ошириш зарур.

Конституциявий ҳуқуқ фанининг вазифаси Ўзбекистон Республикасининг мустиқиллигини ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, давлатчиликни ривожлантириш, адолатли ташқи сиёсат олиб бориш, Ўзбекистонни дунёда буюқ давлат даражасига қутариш, республикада ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, адолатли жамият қуриш, конституциявий ҳуқуқ нормалари ва

хукукий институтларни такомиллаштиришга доир муаммоларни тадқиқ этиш, жамиятда юзага келадиган хукукий муносабатларни урганиш ва бунинг натижасида республика конунларини ривожлантириш учун зарур таклифларни тайёрлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий вазифаларни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни ривожлантиришга, давлат мустақиллигини хукукий таъминлашга, ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишга фаол таъсир курсатиш конституциявий конунчилик ва конституциявий ҳуқуқ фанининг муҳим вазифасидир.

Конституциявий ҳуқуқ фанининг тизими қуйидагилардан иборат:

1. Фаннинг умумий масалалари. Уларга ҳуқуқ тармоғи сифатида конституциявий ҳуқуқнинг тушунчаси, предмети, бу ҳукукий тармок нормаларининг моҳияти ва хусусиятлари; конституциявий-ҳукукий муносабатлар ва уларнинг турлари; конституциявий ҳуқуқнинг республикадаги ҳукукий тизимидаги ўрни каби масалалар қиради.

2. Ўзбекистон Республикасида конституциявий ривожланишнинг асосий босқичлари. Бу бўлим конституциявий ҳуқуқнинг бош манбаи ва давлатнинг асосий қонуни бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг жамиятдаги ўрни ва хусусиятларини, конституциявий ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш механизми ва шаклларини, Ўзбекистонда конституциявий ривожланишнинг асосий босқичларини ўз ичига олади.

3. Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумнинг асосий принциплари бўлимида республикада давлат мустақиллиги, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги принциплари, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг конституциявий асослари урганилади.

4. Инсон ва фуқороларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари. Бу бўлимда шахс ҳукукий ҳолатининг асослари, Ўзбекистон Республикасининг фуқоролиги, инсон ва фуқороларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари, уларни амалга ошириш қафолатлари урганилади.

5. Жамият ва шахс муносабатларининг асослари. Бу бўлимда Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг иқтисодий негизлари, жамиятдаги мулкӣ муносабатлар, фуқоролик жамиятининг конституциявий асослари, жамоат бирлашмалари, оиланинг жамиятдаги роли, оммавий ахборот воситаларининг жамият сиёсий тизимида тутган ўрни урганилади.

6. Узбекистон Республикасининг маъмурий-худудий ва давлат тузилиши. Бу булимда Узбекистоннинг миллий-давлат тузилиши, маъмурий-худудий булиниши, Қорақалпоғистон Республикасининг конституциявий мақоми урганилади.

7. Узбекистон Республикаси давлат ҳокимияти органларининг тизими. Бу булимда давлат ҳокимиятининг булиниш принципи, давлат ҳокимияти органларининг тизими ва турлари, улар фаолиятини ташкил этиш принциплари ва шакллари; Узбекистон Республикасининг Олий Мажлиси, унинг ваколати ва фаолиятининг шакллари; Узбекистон Республикаси Президентининг конституциявий мақоми, ваколатлари, давлатни ва хужалиқни бошқариш органлари, маҳаллий ҳокимият органларининг тизими, суд ҳокимияти ва прокуратура органлари тизими урганилади.

Республика Президенти И.А.Каримовнинг конституциявий ҳуқуқ фанининг ривожланишига асос бўлган янгича фикр, унинг Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақириқ биринчи сессиясидаги маърузасида баён қилинган. Президентнинг фикрича **“Адолат ва ҳақиқат гоёси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи дарқор. Адолат ва ҳақиқат гоёси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йуналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқоролик муносабатлари ... ана шу заминга таяниши зарур”**.

Республика Президенти Ислам Каримовнинг асарлари конституциявий ҳуқуқ фанининг назарий асоси ва манбаи сифатида хизмат қилмоқда, чунки Республикаимизнинг мустақиллиги шароитда давлатчилигимиз шаклланишининг асосий йуналишлари ҳамда ҳуқуқий тизимининг ривожланишига асос бўладиган муҳим гоё ва қоидалар биринчи мартаба ана шу асарларда назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган бўлиб, улар эндиликда ҳаётда тадбиқ қилинмоқда.

10-Мавзу: Узбекистоннинг 1992 йилги Конституциясининг вужудга келиши.

РЕЖА:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини тайёрлаш, муҳокама қилиш ва қабул қилиниши.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг олдинги конституциядан фарқи ва унда демократик принципларнинг илгари сурилиши.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига узгартиришлар ва қушимчалар киритиш тартиби.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сунг, унинг моҳияти - халқ манфаатини ифода этувчи демократик давлат деб эълон қилинганлиги, янги вазифаларни ижтимоий таъминланган бозор иқтисодиётига утиш, қўп партиявийлик, фикрлар ва мулк шаклларининг хилма-хиллиги қаби сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётдаги узгаришлар республика учун шу шароитга мос янги конституцияни қабул қилишни тақозо этди. Янги қабул қилинадиган конституцияда мустақил Ўзбекистон табиати, ички ва ташқи сиёсатининг принциплари, инсон ҳуқуқларига, давлат суверенитетига, демократия ва ижтимоий адолатнинг олий мақсадларига содиқлиги мустаҳкамлаб қўйилмоғи лозим эди. Конституция ўзбек давлатчилиги ривожланишидаги тарихий тажрибани ҳисобга олиши, халқаро ҳуқуқнинг умумий томони эътироф этилган нормаларнинг устунлиги қондасига таяниш, қўқоролар учун муносиб ҳаётни таъминлашга асос бўлиши, барқарор, маданий бозор иқтисодига асосланган демократик ҳуқуқий давлат ва қўқоролик жамияти бунёд этиш керак эди.

Республика Конституциясининг лойиҳасини тайёрлаш, муҳокама қилиш ва уни қабул қилишга Республика Президенти И.А.Каримов раислигидаги Конституциявий комиссия раҳбарлик қилди. Конституциявий комиссия ишчи гуруҳи Конституция лойиҳасини тайёрлаб, 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилди. Лойиҳа 2 ярим ой мобайнида матбуотда бошқа оммавий ахборот воситаларида, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар фаоллар йиғилишларида ва бошқа жойларда муҳокама қилинди. Бу муҳокама даврида лойиҳани яхшилашган доир қўп таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг узига 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза тушди. Тушган таклиф ва мулоҳазалар урганилиб, 60 дан ортиқ моддаган аниқлик ва тузатишлар киритилди. 1992 йил 21 ноябрда яна бир бор эълон қилинди. Яна узгартиришлар киритилди.

Хаммаси булиб 80 га якин узгартириш ва кушимчалар киритилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституциясини тайёрлаш, уни қабул қилиш алоҳида шароитда утди ва 1992 йил 8 декабрда қабул қилинди. Умуман олганда конституцияни тайёрлаш ва уни қабул қилиш бошқа оддий қонунларни қабул қилишдан фарқ қилади. Масалан:

1. Оддий қонунлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунийлик ва суд-ҳуқуқ масалалари қумитасида ишлаб чиқилди ва муҳокама қилиниб, Олий Мажлиснинг навбатдаги сессиясида қабул қилинди. Конституция лойиҳаси эса Олий Мажлис томонидан махсус тарзда тузилган Конституциявий комиссия томонидан ишлаб чиқилади.

2. Конституция лойиҳасини тайёрлаш учун тажрибали сиёсатчи-арбоблар, жамият турмушининг турли жабҳаларида қузга қурилган мутахассислар ва таниқли ҳуқуқшунос олимлар жалб қилинадилар. Мазкур шахслар Олий вакиллик органи депутаты бўлмасалар ҳам конституциявий комиссияга жалб этилади.

3. Конституцияни қабул қилиш алоҳида тартиби, яна қуйидагиларда намоён бўлади:

а) Конституция қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг навбатдаги сессиясидагина эмас, балки иш мақсадни қузлаб махсус чақирилган навбатдан ташқари сессиясида ҳам қабул қилиш мумкин.

б) Конституция лойиҳасини қабул қилиш тартиби унинг ҳар бир моддаси бўйича алоҳида овоз берилиши билан фарқланади. Қабул қилинган конституцияни қучга киритиш тартиби ҳам турли мамлакатларда ҳар хил белгиланади. Қупчилик мамлакатларда конституцияни қучна киритиш алоҳида ҳал қилинади. Баъзи давлатларда бу уни матбуотда эълон қилиш билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси у қабул қилинган қуни умумхалқ байрами қуни деб эълон қилинган ҳамда қонун билан қучга киритилган. Конституция қабул қилинганда қонун, давлатнинг бутун янги органилари тизими ҳамда конституцияда қурсатилган қонунлар вужудга келади.

Конституцияни узгартириш тартиби.

Конституциявий ҳуқуқ фанида конституциялар, уларга узгартиришлар киритишнинг оддийлиги ёки мураккаблигига қараб, барқарор ва узағрувчан конституцияларга бўлинади. Агарда конституцияни узгартириш осонроқ бўлса у узғарувчан конституция деб юритилади ва аксинча мураккаб бўлса, у барқарор конституция деб юритилади. Конституциянинг тузилиш бутун матнини узгартиришга

олиб келадиган объектив сабаблардан бири мамлакатда юз берадиган жиддий ислохотлар ва давлат ривожланишига доир дастурнинг узгаришидир. Жахоннинг илгор мамлакатларида доимо конституциянинг ихчам ва барқарор булишига катта эътибор бериб келинган. Масалан: 1787 йилда қабул қилинган жахондаги биринчи конституция ҳисобланган АКШ конституцияси, мана 200 йилдан кўпроқ вақт ўтибдики ҳамон барқарор тарзда амал қилиб келмоқда. Унга шу вақт ичида 27 та узгартириш ва қўшимча қиритилган ҳолос. Умуман конституцияни узгартириш, янгилаш оддий қонунларни узгартириш ёки янгилашдан фарқ қилади. Масалан: Россия Федерацияси конституциясига тузатиш ва янгилик қиритиладиган бўлса, бу ҳақидаги таклифни фақат Президент, Федерация кенгаши, қонун чиқарувчи (ваколатли) органлари ва Федерация кенгаши ёки давлат думаси депутатлари қаида бешдан бир қисми қиритилиши мумкин. Испания Конституцияси бўйича Бош Қортеснинг иккала палатасида ҳам депутатларнинг бешдан уч қисмидан кўпроги овоз бера Конституцияни узгартириш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 127-128 моддаларида унга узгартиришлар қиритиш тартиби мустаҳкамлаб қўйилган. Бу Олий Мажлис Депутатларининг учдан икки қисмдан иборат қўчилиги томонидан қабул қилинган қонун билан амалга оширилади. Олий Мажлис тегишли таклиф қиритилгандан қонун 6 ой мобайнида Конституцияга узгартиришлар ҳамда қўшимчалар қиритиши тугрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиш мумкин.

2. Конституцияни амалга ошириш деганда, унинг нормаларида қўрсатилган ҳуқуқ, бўрч ва қўрсатмаларни ҳар хил шаклларда амалга ошириш, яъни конституция нормаларида ифодаланган талабларнинг амалда бажарилишини таъминлаб бериш тушунилади.

Конституция нормаларини қайси шаклларда амалга ошириш мумкин? Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ривожланишининг янги босқичи Ўзбекистон Олий кенгаши томонидан 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган конституция тарихи билан бошланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида илгари қабул қилинган барча конституциялар, Россия империяси таъйиқи остида, уларнинг мақомида тузилган, қабул қилинган эди. Ҳар бир халқ, ҳар бир миллат уз давлатининг тарихини билиши шарт. Қелгуси конституциявий ривожимизда ҳулоса чиқармоқлик учун ҳам унинг яхши ёмон, қалтис ва мустаҳкам томонларини пухта урганиб чиқмоғимиз зарур. Ўзбекистон конституциявий ривожланишининг тарихи уни узок вақт

давомида (70 йилдан ортик) мустамлака килиб турган Совет Иттифокининг конституциявий ривожланиши билан боғлиқ ва уша конституциявий ривожланишга мос келади. Чунки Туркистон Автоном Республикаси 1917 йилги Октябрь инқилоби натижасида Россия Федерацияси тузилиши билан таркибига кирган эди. Уша даврда Урта Осиёда вужудга келган Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикалари ҳам Россия Федерациясига қарам бўлган ва 1920 йиллардаги сохта инқилоб натижасида Совет Республикалари деб эълон қилинган эди. Лекин аслида, улар Россиянинг босиб олинishi натижасида тузилган ва унга бутунлай тобе бўлган. 1924 йилда Урта Осиёда утқазилган миллий давлат чегараланиши натижасида бу уч республика (Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм ХДС) дан, Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР ва Тожикистон АССР тузилиб, уларнинг ҳаммаси собик Совет Иттифоки таркибига киритилган. Иттифокдаги республикалар Иттифок конституцияси тааллуқли бўлиб, республикалар ўз конституцияси ва қонунларини Совет Иттифоки конституцияси ва қонунлари асосида ҳамда унга тула мос келадиган ҳолда қабул қилишлари шарт эди. Агар Республикада чиқадиган ҳуқуқий ҳужжатлар Совет Иттифоки қонунларига мос келмаса, бекор қилиниши керак эди. Иттифок таркибига қирадиган барча республикалар жумладан, Ўзбекистон Республикаси конституциявий ривожланишининг босқичлари собик Иттифок конституциявий ривожланишининг босқичларига бутунлай мос келади.

1-Босқич. Ҳисобланган капитализмга утиш деб номланган ва 1917 йилдан 30- йилларнинг урталаригача давом этган даврга РСФСРнинг 1918 йилги конституцияси ва бошқа республикалар, РСФСР таркибига қирувчи Туркистон Автоном Республикасининг 1918 йилги конституцияси, Бухоро ХДСР, Хоразм ХДСРнинг шу даврда қабул қилган конституциялари қиради. Бу давр конституцияларига, шунингдек Ўзбекистон ССРнинг Собик Совет Иттифокининг 1924 йилги конституцияси асосида қабул қилинган 1927 йилги конституцияси қиради.

1-Босқич социализмни қуриш ва унинг галабасини мустаҳкамлаш деб номланган ва 30-йилларнинг урталаридан 80-йилларнинг урталаригача давом этган давр конституцияларига Собик Совет Иттифокининг 1936 йилги конституцияси асосида қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг 1937 йилги конституцияси, Ўзбекистон таркибига қирувчи Қорақалпоғистон АССРнинг 1937 йилда қабул қилинган конституцияси қиради.

3-Боскич бу социализмнинг узил-кесил галабаси ва уни кайта куриш деб номланган ва 80 йилларнинг урталаридан Собик Иттифокнинг парчаланишигача булган давр конституцияларига — Собик Совет Иттифокининг 1977 йилги конституцияси асосида қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг 1978 йилги Конституцияси ва Қорақалпоғистон АССРнинг уша йилги конституцияси қиради. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ривожланишнинг қискача тарихи ана шундан иборат.

3. Туркистон АССРнинг биринчи конституцияси Урка советларининг 6 қурултойида 1918 йил 15 октябрда қабул қилинган эди. Бу даврда фуқороларнинг уруши туфайли Туркистон вақтинча РСФСРдан ажралиб қолган эди. Туркистон Республикаси Конституцияси РСФСРнинг 1918 йил 10 июлда қабул қилинган конституцияси ҳамда “Мехнатқаш ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари декларацияси” асосида тузилган эди. Лекин бу қаонституцияни Бутун Россия МИКи тасдиқланади...

Туркистон АССРнинг янги конституцияси 1920 йил 24 сентябрда ТАССР советлари IX сьездида қабул қилинган бўлиб, бу конституция батамом Бутун Россия МИК томонидан қабул қилинган “Туркистон ССР РСФСРнинг Автоном қисми” деган қарорига асосланган эди. Туркистон Автоном Республикасининг 1920 йилги Конституцияси 20 боб, 109 моддани ўз ичига олувчи 6 бўлимдан иборат эди. Унинг икки бўлими — 1) Эксплуатация қилинувчи мехнатқаш халқларнинг ҳуқуқлари декларацияси ва “2) РСФСР Конституциясининг асосий қоидалари — РСФСРнинг 1918 йилги Конституциясидан қучириб олинган эди. Қолган 4 бўлими Туркистоннинг ижтимоий ва давлат тузилишига, Туркистон Автоном Республикаси РСФСРнинг ўзаро муносабатларига олий маҳаллий ҳокимият ҳамда ижроия органлари (IY бўлим 9-боб) бағишланган эди. Охириги, яқунловчи бўлимда шап Туркистон Республикасининг молия ва бюджети масаласи тугрисида боради.

Хоразм халқ Совет Республикасининг Конституцияси.

1920 йил февраль ойидаги революция натижасида Хива хонлиги ағдарилиб, унинг урнига халқ демократик давлати — Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилди. 1920 йил 27-30 апрелда Бутун Хоразм Халқ вакиллари биринч қурултойи бўлиб ўтди, уни Хоразм ХСР олий ҳокимият органларини тузди ва тарихда биринчи Хоразм Конституциясини қабул қилди. Ушбу конституция 13 боб, 37 моддадан

иборат булиб, унда давлат ва ижтимоий тузум асослари, фуқороларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, сайлов сессияси ҳамда олий ва маҳаллий ҳокимият органларини сайлаш тартиби курсатилган.

Хоразм ХСРнинг Конституцияси хон ва унинг оиласига тегишли мулкни, давлат мулки деб эълон қилиб, Хоразмда демократик революция галаба қозонганлигини, давлат ҳокимияти меҳнаткаш халқ қулига утганлигини эълон қилди. Шу билан бирга конституцияда Хоразмнинг иқтисодий хусусиятлари инобатга олиниб, асосий ишлаб чиқариш қуроллари, хусусий мулкчилик саклаб қолинди. Савдода хусусий ташаббуснинг озод эканлиги тан олинди, чекланмаган миқдордаги пул билан муомала қилиш ҳуқуқи берилди. Унда республикада ишлаб чиқариш қучларини ривожланиш мақсадида миллий буржуа вакилларига завод фабрикаларга эга бўлиш, ташқи давлатлар билан қўшма корхоналар тузиш ҳуқуқлари берилиши курсатилган эди. Демак, ХХСР Конституцияси уша даврдаги Хоразм Республикасининг ва давлат тузилиши, ҳокимияти ва ижроия оргналари тузилиши, тартиби, ваколати, сайлов сессияси, молия ва бюджет, давлатнинг рамзларига доир масалаларни уз ичига олган эди. ХХСР Россия билан Иттифок шартномаси тузиб (1920 йил 13 сентябрь) асосий ишларни шу шартнома асосида олиб борди. Ушбу иттифок шартномасига биноан, РСФСР Хоразм Суверен Совет Республикасининг тан олди; узининг Хоразм хони ҳудудидаги эски мол-мулкни ХХСР га топширди; иқтисодий томондан ёрдам берадиган бўлди; мудофаа, ташқи савдо, темир йул, почта ва шунга ухшаган бошқа масалалар бўйича вазифаларни олдиндан маслаҳатлашиб олиб борди. Кейинчалик бу вазифалар бутунлай Россия Халқ комиссариатлари орқали амалга ошириш бўлди.

1923 йил октябрь ойида Бутун Хоразм Советларининг IV қурултойи булиб, унда ХХСРнинг 4 йиллик иқтисодий-сиёсий ва маданий ривожланишига яқун ясалди, ҳамда Хоразм ишчи ва деҳқонларнинг социалистик давлати деб эълон қилинди. Мана шу пайтда янги конституцияни қуриб чиқиш таклифи киритилди. ХХСРнинг 2-конституцияси 1923 йил 20 октябрда Бутун Хоразм Советлари IV қурултойида қабул қилинди. Янги конституцияда Хоразмда социалистик жамиятнинг пойдевори қуйилган эди. Хоразмнинг ушбу конституцияси 44-моддасини уз ичига олувчи 12 бобдан иборат 5 бўлимдан ташкил топган эди. ХХСР Янги Конституциясининг Хоразмда “меҳнаткаш халқ қандай ҳуқуқлардан фойдаланади” деган 1-бобида Хоразм ишчи, қизил аскар ва деҳқон депутатлари Совети

Республикаси эканлиги, марказда ва жойларда бубун хокимият Советларга тегишли эканлиги, бировнинг хисобига яшовчи фуқоролар Советларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги акс эттирилган эди. Ушбу бобда фуқороларнинг, эркаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги бериилган. Конституция ерга хусусий мулкчиликни бекол қилди. Ва уни давлат мулки деб эълон қилди, виждон эркинлиги, диний ташкилотларнинг давлатдан ажратилганлиги ва унинг ишга аралашмаслигини белгилаб қуйди. Давлатга барча фуқоролар учун зарур мажбурий меҳнатга жалб қилиш ҳуқуқи, фуқороларга эса сиёсий ташкилотларга эъзо бўлиши, бепул уқиш ҳуқуқи берилди; ватанни ҳимоя қилиш барчанинг бурчи деб белгиланди.

1924 йил 29 октябрда ХССР Советларининг курултойи тақриблиб, унда ХССРнинг миллий ҳудудий чегараланиши декларацияси қабул қилинди. Бу декларацияга биноан, Хоразмда яшайдиган ўзбек аҳолиси тузилаётган Ўзбекистон ССРга қушилиши, туркман аҳолиси (ташовуз области) Туркменистон ССРга қушилиши, Қорақалпоқлар автоном области тузиб, Қозоғистон АССРга қириши мулжалланган эди.

11-МАВЗУ: Конституциянинг давлат ва жамият ҳаётида тутган урни ва аҳамияти.

РЕЖА:

1. Конституциянинг давлат ва жамият ривожигаги урни.
2. Конституциявий ҳуқуқий муносабатлар, уларнинг турлари, субъектлари.
3. Конституция фуқоралик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришнинг асоси.

Конституциявий ҳуқуқнинг юридик манбаларини амалда бўлган қуйидаги конституциявий норматив актлар ташкил этади:

1. Мазкур актлар ичида энг асосийси — Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. У конституциявий ҳуқуқнинг бош манбаидир. Унда Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамият тузилиши, давлат сиёсатининг йуналишлари, инсон ва фуқороларнинг ҳуқуқий ҳолати, республикамизнинг миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши, давлат органларининг ташкил топиши ва иш

фаолиятининг асосий принциплари юридик асосда мустахкамлаб куйилган. Давлатнинг барча ҳукукий нормалари конституция асосида яратилди. Конституция юридик кучи бўйича давлатнинг ҳамма ҳукукий нормаларидан юкори туради ва узининг баъзи нормалари билан ҳуқуқнинг бошка тармоклари учун манба вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳамма конституциявий нормалар давлат ва жамиятнинг бош мезонларини узида мужассамлаштиради ва бутун республика ҳуқуқий тизимининг негизи ва манбаи бўлиб хисобланади.

2. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси ҳам конституциявий ҳуқуқнинг манбаи бўлиб хисобланади. Мазкур конституциянинг барча нормалари конституциявий ҳуқуқнинг предметини ташкил қилади.

3. Конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси қонунларидир. Қонунлар давлатнинг қонун чиқарувчи олий органи — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ёки халқ референдуми орқали қабул қилинади. Қонунлар конституцияга мос тарзда қабул қилинади. Ўзбекистон Республикаси қонунлари икки турга бўлинади:

- 1) конституциявий қонунлар;
- 2) оддий ёки жорий қонунлар;

Уларнинг бир-биридан фарқи шундаки, конституциявий қонунлар конституция нормаларига аниқлик киритиш, уларни мустахкамлаш ва ривожлантиришга қаратилган. Улар муҳим давлат ва ҳужалиқ қурилишига, фуқороларга доир масалаларни ҳуқуқий тартибга солиди. Префессор А.Х.Саидовнинг фикрича, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бундай конституциявий қонунлар қаторига давлат рамзлари — герб, байроқ, мадхия тугрисидаги қонунларни (5-модда), референдум утқизиш тугрисидаги 99-модда), Олий Мажлис тугрисидаги (77-117-моддалар), Президентни сайлаш тугрисидаги (90-модда), Вазирлар Маҳкамаси тугрисидаги (98-модда), Конституциявий суд тугрисидаги (109-модда), судлар тугрисидаги (107-модда), прокуратура тугрисидаги (120-модда) ва бошқ қонунларни қўшди.

Конституциявий қонунларни қабул қилиш тартиби оддий қонунларни қабул қилишдан фарқ қилади. Масалан, конституциявий қонунларни қабул қилиш учун Олий Мажлис депутатларининг 2/3 қисми овоз бериши талаб қилинади, оддий қонунларни қабул қилиш учун эса қўшма депутатларнинг овоз бериши етарли бўлади. Шунинг таъкидлаш лозимки, ҳар қандай қонунлар ҳам конституциявий ҳуқуқнинг манбаи бўлиб хисобланавермайди. Узида конституциявий-

хукукий нормаларни намоёнэтган конунларгина конституциявий хукук манбаи булиб хисобланади. Ўзбекистон Республикаси фуқоралиги тугрисидаги, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси хақидаги, Ўзбекистон Республикаси Вазилар Маҳкамаси хақидаги конунлар конституциявий хуқуқнинг манбаи булиб хизмат қилади. Улар давлатнинг бошқа органлари, хусусан, Вазилар Маҳкамаси томонидан сикариладиган хуқуқий актларга нисбатан олий юридик қучи билан алоҳида ажралиб туради. Ўзбекистон ҳудудида мазкур манбаларнинг икки тури мавжуд: Ўзбекистон Республикаси конунлари ва Қорақалпоғистон Республикаси конунлари. Бу актлар бир-бирларидан юридик қучи ва амал қилиш доираси билан ажралиб туради. Ўзбекистон конунлари унинг бутун ҳудудида, Қорақалпоғистон Республикасининг конунлари фақат унинг ҳудудида амал қилади.

4. Конституциявий хуқуқ манбаларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ва Қорақалпоғистон Республикаси Жукорги Кенгесининг иш тартиби хақидаги конунлар (регламент) хисобланади. Мазкур актлар кодификация тартибида тузилган булиб, конун чиқарувчи олий ҳокимият органларининг фаолиятини тартибга солиб туради. Унда Олий Мажлис Кенгаши, Олий Мажлис раиси, кумита ва комиссияларининг хуқуқ ва бурчлари, конунларни тайёрлаш ва қабул қилиш шакллари, тартиблари ҳамда маърузачилар ва нотиклар чиқишларининг муддати каби масалалар конуний тартибда белгилаб қуйилади. Шунинг учун ҳам Олий Мажлис регламенти хақидаги конун унинг ишлаш тартибини белгилаб беради, Олий Мажлис иш тартибининг аниқ, тез ва самарали утишини таъминлайди.

5. Олий ваколатли органлар томонидан қабул қилинадиган низомлар ҳам конституциявий хуқуқнинг манбаи булиб хисобланади. Масалан, 1995 йил 5 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кумита ва комиссиялари тугрисидаги низом” шулар жумласидандир.

6. Олий Мажлис қарорлари ва Қорақалпоғистон Республикаси Жукорги Кенгеси қарорлари ҳам конституциявий хуқуқ манбаи булиб хизмат қилиши мумкин.

7. Конституциявий хуқуқ манбалари қаторига Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ҳам қиради. Мазкур фармонлардан конституциявий-хуқуқий аҳамиятга эга булган, хуқуқий нормалари мавжуд булганлари ушбу фан учун манба вазифасини бажаради.

Конституциявий ҳуқук манбалари тугрисидаги гап кетганда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларига алоҳида баҳо бериш керак.

Давлат қурилиши ва иқтисодий ислох қилиш соҳасидаги асосий ва гоят муҳим стратегик қоидалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан ишлаб чиқилди ва унинг фармонлари билан тасдиқланди. Айти шу фармонлар ислохотларнинг асосий йўналишини ва уларни амалга ошириш босқичларини узида акс эттиради. Қабул қилинаётган муҳим қарорларнинг қандай мақсадга қуратилганлиги, уларни амалга ошириш механизми фармонларда очиқ берилди.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши томонидан қабул қилинган, таркибида конституциявий-ҳуқуқий нормалар бўлган қарорлар ҳам конституциявий ҳуқуқи манбаи ҳисобланади. Бундай қарорларда республика Президентининг фармонларида белгиланган вазифалар ҳуқуқий асосда батафсил ёритиб берилди ва аниқ чоратadbирлар билан мустақамланади. Ундан ташқари, баъзи бир давлат бошқарув органларини ташкил этиш ва улар фаолиятини тартибга солиш қоидаларини белгилловчи низомлар ҳам бундай қарорлар билан тасдиқланди.

9. Маҳаллий ҳокимиятнинг баъзи бир қарорлари ҳам конституциявий ҳуқуқнинг манбаи бўлиши мумкин. Бундай қарорларга халқ депутатларининг Кенгашлари томонидан тасдиқланган, Кенгашларнинг қўмита ва комиссиялари, депутатлар гуруҳлари тугрисидаги низомлар, уларнинг иш тартибини тасдиқловчи қарорлар мисол бўлади.

10. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузган халқаро битим ва шартномалари ҳам конституциявий ҳуқуқнинг манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

II. Жамиятдаги муносабатларни конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиш натижасида келиб чиқадиган муносабатларга конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар дейлади. Маълумки, ҳуқуқий нормалар ҳуқуқий муносабатлар билан ҳамма вақт боғланган. Чунки ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий нормаларнинг амал қилиши натижасида пайдо бўлади.

Ҳуқуқий нормалар ҳуқуқий муносабат қатнашувчиларининг ҳуқуқи ва бурчларини белгилаб боради. Конституциявий-ҳуқуқий

муносабатлар фақат конституциявий ҳуқуқ нормалари асосида пайдо булади.

Уз навбатида, конституциявий ҳуқуқ нормалари конституциявий ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш орқали ҳуқуқ турмушга тадбиқ этилади, унда кузда тутилган мақсад амалга оширилади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларниг хусусиятларини яхши билиш учун уларнинг ижтимоий муносабатлар тизимида тутган урнини англаш лозим. Маълумки, ижтимоий муносабатлар кишиларнинг фаолиятижараёнида улар уртасида вужудга келадиган муносабатлардир. Ижтимоий муносабатларнинг турлари, нихоятда хилма хил. Улар кундалик иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳаётда учраб туради, моддий ва гоъвий, мафкуравий муносабатларга булинади. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар гоъвий, мафкуравий муносабатлар таркибига киради.

Моддий муносабатлар бу энг аввало, ишлаб чиқариш муносабатлари булиб, жамиятнинг базисини ташкил қилади. Маънавий, гоъвий муносабатлар эса унинг усткурмасини ташкил этади. Моддий-иқтисодий муносабатлар кишиларнинг хошиш-иродаси ва онгига боғлиқ булмаган ҳолда юзага келса, гоъвий, мафкуравий муносабатлар аввал одамлар онгида тугилиб, сунгра қарор топадиган муносабатлардир. Моддий муносабатлар жамиятдаги маълум маънавий муносабатларга асос булади.

Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳуқуқнинг турли соҳалари, масалан, конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, фукоролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқа соҳаларидаги нормалар билан тартибга солинади. Жамиятдаги ҳуқуқий муносабатларни, уларнинг қайси ҳуқуқий тармок нормаси томонидан тартибга солинишига қараб, конституциявий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва бошқа муносабатларга булиш мумкин.

Ҳуқуқий муносабатларнинг турлари. Ҳуқуқий муносабатларни, ҳуқуққа мувофиқ ва ҳуқуққа хилоф ҳаракатлар натижасида вужудга келишига қараб тартибга солувчи ва ҳуқуқни қуриқловчи муносабатларга булиш мумкин.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий муносабатларнинг биринчи турига, яъни тартибга солувчи муносабатларга киради.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни бошқа ҳуқуқий муносабатлардан фарқ қилдириб турадиган узига хос томонлари қуйидагилардан иборат:

1) уларнинг конституциявий ҳуқуқ предметининг хусусиятидан келиб чиқадиган алоҳида юридик мазмуни;

2) Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг умуман ҳуқуқий муносабат тизимидаги алоҳида урни ва вазифаси;

3) ушбу муносабатларнинг узига хос иштирокчиларининг мавжудлиги.

Маълумки, ҳуқуқий муносабатларнинг юридик мазмуни унинг иштирокчиларига тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни ташкил этади. Бинобарин, конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни унинг иштирокчиларига тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни конституциявий ҳуқуқ нормалариурнатган хусусиятидан кидириш лозим. Ушбу ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг асосий фаркли белгилари шундан иборатки, улар Ўзбекистон халқи ва миллатининг мустақиллигини узида акс эттиради. Фуқороларнинг жамият ва давлатдаги ҳуқуқи ҳолатини белгилайди, халқ ҳокимиятчилигининг амалга оширилиши билан боғлиқ бўлади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг купчилиги юридик ҳолат сифатидаги умумий характерга эга (масалан, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен республикаси эканлиги, Олий Мажлис депутатларининг беш йил давомида олий вакиллик органидаги депутатлик ҳолати, фуқороларнинг Ўзбекистон Республикасидаги фуқоралик ҳолати ва хоказо.)

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг учинчи хусусияти шундан иборатки, бу муносабатларнинг иштирокчиларининг купчилиги фақат шу Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларинигина субъекти бўла оладилар. Бунда конституциявий ҳуқуқнинг субъектлари қуйидагилардан иборат: 1. Давлат ҳокимиятининг бирдан-бир эгаси бўлган Ўзбекистон халқи; 2. Ўзбекистон давлатига номи берилган асосий миллат; 3. Қорақалпоғистон Республикаси суверен давлати; 4. Маъмурий-ҳудудий бўлинмалар; 5. Сайлов комиссиялари ва бошқалар.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар турли-туман бўлиб, жамият ва давлатнинг жуда кўп соҳаларидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туради. Юридик фанда бундай ҳуқуқий муносабатлар ҳар хил баҳоланади.

Лекин конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни, уларнинг объектлари ва субъектларидан келиб чиқиб, бир неча турларга бўлиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумига хос асосий принципларнинг ҳаётга тадбиқ этилиши натижасида пайдо бўладиган

хукукий муносабатлар. Бу гурухга мансуб хукукий муносабатлар Узбекистонда жамият ва давлатнинг бош принциплари ва асосларини характерлаб беради: уларнинг мохиятини, давлат суверенитети, давлат хокимиятининг халкка тегишли эканлиги, уни амалга ошириш механизми, давлат хокимиятининг конун чикарувчи, ижро этувчи ва суд хокимиятига булиниши оркали амалга оширилишини белгилаб беради; давлатнинг сиёсатини белгилашда сиёсий партияларва уюшмалар, оммавий харакат кучларининг иштирок этишини таъминлайди; иктисодий ва ижтимоий ривожланиш йулларини курсатиб беради.

Мазкур хукукий муносабатлар Узбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи булимида курсатилган хукукий нормалар ва асосий принципларнинг амалга ошиши натижасида вужудга келади.

Конституциявий-хукукий муносабатларнинг объектлари. Конституциявий-хукукий муносабатларнинг субъектлари, уларнинг субъектив хукук ва юридик бурчлари билан бир каторда ушбу муносабатларнинг объекти хам хукукий муносабатларнинг зарурий элементи хисобланади.

Конституциявий-хукукий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар конституциявий-хукукий муносабатларнинг объекти булади. Узбекистондаги хукукий муносабатларнинг объекти, уз мазмуни ва характерига кура, хукукий нормалара оркали тартибга солиниши лозим булган хамда кундалик хаётимизда тартибга солинаётган ижтимоий муносабатлардир. Хукукий муносабат иштирокчиларининг хулк-атвори шу муносабат объекти хисобланади.

Конституциявий-хукукий муносабатларнинг объектлари куйидаги гурухларга булинади.

1. Давлат худуди. Конституциявий-хукукий нормалар хукукий муносабат иштирокчиларининг субъектив хукук ва юридик мажбуриятларини Узбекистон, Коракалпогистон Республикаси ёки маъмурий-худудий булинмаларининг худудлари билан боглик килиб куяди. Масалан, Узбекистон Республикаси Конституциясининг 3-моддасига кура “Узбекистоннинг давлат чегараси ва худуди дахлсиз ва булинмасдир”, 73-моддада эса “Коракалпогистон Республикасининг худуди ва чегаралари унинг розилигисиз узгартирилиши мумкин эмас. Коракалпогистон Республикаси уз маъмурий-худудий тузилиши масалаларини мустакил хал килади”, — дейилган. Мазкур конституциявий-хукукий нормалар асосида Узбекистон ва

Коракалпогистон республикалари уртасида худудий масалалар буйича конституциявий-хукукий муносабатлар келиб чиқиши мумкин.

2. Моддий бойликлар. Моддий бойликлар конституциявий-хукукий муносабатларда бошқа объектларга нисбатан кам учрайдиган объект ҳисобланади. Лекин бу объектларнинг аҳамияти жуда катта, чунки мулк муносабатлар ижтимоий муносабатлар ичида салмокли урин эгаллайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини ҳилма-ҳил шакллардаги мулк ташкил этиши, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигининг, барча мулк шакллари тенг ҳуқуқлигининг ва ҳуқуқий жихатдан баб-баравар муҳофаза этилишининг қафолатланганлиги қурсатилган (53-модда). Ушбу конституциявий-хуқуқий нормаларнинг амалга оширилиши натижасида келиб чиқадиган муносабатларнинг объекти моддий манфаат, моддий бойлик ҳисобланади.

3. Конституциявий-хуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳаракати ҳам қупинча ҳуқуқий муносабатларнинг объекти бўлади. Масалан, Ўзбекистон Олий Мажлисига сайлов утқазиш тугрисидаги қонунда сиёсий партияларнинг уз вакиларини сайлов округларидан номзод сифатида қурсатиш ҳуқуқини амалга оширилиши ҳам сиёсий партиялар билан республика Марказий сайлов комиссияси уртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг объекти ҳисобланади. Ёки Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини амалга оширилиши натижасида Олий Мажлисга қонун лойиҳасини қиритиши ҳам Конституциявий суд билан Олий Маъжлис уртасида пайдо бўладиган ҳуқуқий муносабатларнинг объекти бўлади.

4. Моддий характерда бўлмаган шахсий манфаат — виждон, кадр-қиммат. Виждон баъзи бир конституциявий-хуқуқий муносабатларнинг объекти бўлиши мумкин. Масалан, депутатларнинг дахлсизлиги муносабати билан келиб чиқадиган конституциявий-хуқуқий муносабатларда депутатнинг халқ вакили сифатидаги шаъни, обриси, кадр-қиммати ва виждони шу муносабатларнинг объекти бўлади.

Ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи, узгартирувчи ёки барҳам топтирувчи фактлар юридик фактлар дейилади.

Юридик фактлар юридик ҳодиса, юридик ҳаракат ва юридик ҳолат каби шаклларга эга.

Узбекистон фуқоросининг тугилиши, юридик ходиса булиб, давлат билан тугилган боланинг ота-оналари уртасида конституция-ий-хукукий муносабатларни келтириб чиқаради.

Конституциявий-хукукий муносабатларни келтириб чиқаришга юридик ҳаракатлар ҳам сабаб булади. Юридик ҳаракатлар инсоннинг фаолияти, унинг иродаси ва хохиши натижасида пайдо булади.

Юридик актларга давлат органларининг хукукий муносабатларини келтириб чиқаришга сабаб буладиган актлари қиради. Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қенгашининг сессияси чақирилиши ёки сайлов утқизиш тугрисидаги қарори бунга мисол булади. Хуқуққа зид ҳаракатлар уз мазмуни ва характерига қура жиной, маъмурий, интизомий ва фуқоғровий хуқуқбузарлик ҳаракатларига булинади. Хуқуққа зид булган ҳаракат оқибат натижасида жавобгарликка тортилишига олиб келади.

Юридик ҳолатга мисол сифатида шахснинг маълум муддатга депутат қилиб сайланиши ва бунинг оқибатида унга маълум хуқуқларнинг берилганлиги ва бурчларнинг юқлатилганлигини келтириб чиқариш мумкин. Депутат шу муддат давомида халқнинг вақили сифатида давлат вақиллик органларида иш олиб боради ва вақти-вақти билан сайловчилар олдида ҳисобот бериб туради.

Шундай қилиб, юридик фактлар таъсирида конституциявий-хукукий муносабатлар пайдо булади, узгаради, айримлари барҳам топади. Бу жараён тухтовсиз булиб, жамият ривожланиши учун иқтисодий, сиёсий ва хукукий шароитлар яратиб беради.

Хуқуқ нормаларини амалга ошириш шаклларининг энг қуп тарқалганлари: **ижро этиш, фойдалани, риоя қилиш ва қулладан иборат.**

Хуқуқ нормаларига риоя қилиш субъектларининг юридик нормаларда таъқиқлаган ҳаракатларни қилмасликларда, узларига юқлатилган мажбуриятларни бажаришларида ақс этади. Ижро — хукукий нормани амалга ошириш шакли булиб, субъектларнинг мажбурловчи хукукий қурсатмаларни бажаришларида ифодаланади. У хуқуқ нормалари билан субъектлар зиммасига юқланган мажбуриятларни бажариш юзасидан фаол хатти-ҳаракатдир.

Конституцияни амалга ошириш уни бевосита ҳаракатга келтирувчи ёрдамчи қонунлар, жумладан Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси, Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳақидаги конституциявий қонун, Вазирлар Маҳкамаси, Олий Мажлисга сайлов тугрисидаги, прокуратура, маҳаллий ҳокимият

органлари тугрисидаги ва бошка бир канча конунларнинг кабул килинишини, яъни бутун конституциявий хуку тармогининг янгилашишини, бу эса уз навбатида бутун конунлар тизимининг кайта янгилашишини такозо этади.

Конституцияни амалга ошириш усуллари. Конституция нормалари мажбурлов, йул куйиш, такиклаш усуллари билан амалга ошади. Бу усулларни куллаш хукук субъектларининг хусусиятларига хам боглик. Масалан, халк конституциясини, унинг нормаларини давлатдан, жамоат бирлашмаларидан, меҳнат жамоаларидан, фуқоролардан бошқача тарзда ва усулда амалга оширади. Жамият ва давлат хаётининг энг муҳим масалалари халк муҳокамасига тақдим этиш, умумий овозга куйиш усуллари билан хал этилади. Давлат органлари, хусусан Олий Мажлис конун чиқариш, уни кучга киритиш усуллари билан, ижро этувчи органлар бошқарув, мажбурлов, рағбатлантириш, ишонтириш усуллари билан хукукий нормаларни амалга оширадilar. Хукук тартибот органлари эса, асосан, мажбурлов ва такиклаш усулини куллайдилар.

12-МАВЗУ: Мустақил Ўзбекистоннинг 1992 йилги Конституциясининг асосий тамойиллари.

РЕЖА:

1. Давлат суверенитети.
2. Ўзбекистон Республикасида Халқ ҳокимиятчилиги.
3. Ўзбекистонда ҳокимиятнинг булиниш принципи.
4. Конституция ва конунларнинг устунлиги.

“Суверенитет” термини ХҮІ асрда Францияда вужудга келган. Бу термин “*Suverenitet*” сузидан келиб чиқиб, аслида, олий ҳокимият эгаси деган маънони англатади. Суверенитет давлатнинг умумий ва ажралмас хусусияти булиб, унинг тула хукуклилигини, ички хамда ташқи функцияларини амалга оширишда бошқа давлатларга қарам эмаслигини ифодалайди.

Суверен давла ички ва ташқи функцияларини бошқа давлатларнинг хукукларини, шунингдек, халқаро, хукук принциплари ва нормаларини бузмаган ҳолда, узи хоҳлаган тарзда юзабаради. Суверен давлат билан бир вақтда вужудга келади. Давлатларнинг хусусияти булган суверенитет тарихий ходисадир. Суверенитет

тушунчаси доимий ривожланиш жараёнида булиб, доимо янги мазмун билан бойиб боради.

“Халк суветенитети” назарияси француз олими Жан Жак Руссо туфайли француз буржуа революцияси арафасида узининг классик киефасини топди. Руссонинг таъкидлашича, халк суверен хокимиятининг асосчиси хисобланади. Унинг фикрича, “умумий ирода” томонидан бошқариладиган хокимият — суверенитет деб аталади.

Ж.Ж.Руссо ижтимоий шартнома тугрисидаги абсолютизмга карши курашади. У француз буржуа революциясининг мафкурачиси сифатида халкни унинг манфаати учун курашга чакиради.

Конституциявий ҳуқуқ фанида **халк суверенитети** деганда, одатда халк тула хокимиятнинг эгаси эканлиги, унинг уз хокимиятини бошқа ижтимоий кучлардан мустакил равишда, ҳеч кимга буйсунмасдан амалга ошириши тушунилади.

Давлат хокимиятининг мустакиллиги деганда, давлатнинг бошқа давлатлар билан муносабатларида халқаро ҳуқуқ нормалари асосида мустакил равишда иш олиб бориши тушунилади.

Давлат суверенитети амалга ошириш ва уни химоя қилиш шаклларида яна бири республиканинг конун чиқарувчи органи булмиш Олий Мажлиснинг Конституция ва конунлар чиқариш, бошқа давлат органларини ҳуқуқий нормалар яратиш соҳасидаги фаолиятидир.

Давлат суверенитетини химоя қилиш функцияси республика Миллий хавфсизлик кумитаси, давлат солиқ кумитаси, суд ва прокуратура органларига топширилган.

Шундай қилиб, давлатнинг суверенитети уни ташкил этувчи хокимият органлари, яъни конун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд хокимияти органларининг ваколатлари ва уни бажариш соҳасидаги фаолияти орқали амалга оширилади.

Халқ хокимиятчилиги деганда, Ўзбекистон Республикасида хокимиятнинг фақат халққа тегишли эканлиги, давлат халқ иродасини ифодалаш ва унинг манфаатларига хизмат қилиш лозимлиги, давлатнинг олиб бораётган сиёсати фақат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган булиши кераклиги тушунилади.

Халқ хокимиятчилиги Ўзбекистон Республикасида хокимият фақат Конституция ва конунларда қўзда тутилган тартибда ва улар асосида тузилган идоралар орқалигина амалга оширилишини

билдиради. Давлат идоралари факат конунда курсатилган ваколатлари доирасидагина фаолият курсатади.

Халк тақдирининг эгасидир. У — бутун моддий бойликларнинг ва маънавий кадриятларнинг эгаси. Халк давлат ишларини уз вакиллари оркали амалга оширади.

Халк хокмиятчилиги Узбекистон Республикасида турли шаклларда амалга оширилади. Халк хокмиятчилигини амалга оширишнинг асосий шаклларида бири — бу вакиллик демократияси. Бунда Узбекистон халки уз хокимиятини вакиллик органларига, сайланган депутатлар оркали амалга оширади. Масалан, Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси, республика Президенти ва халк депутатлари, вилоят, туман, шаҳар Кенгашларини узини-узи бошқарувчи органларни халкнинг узи сайлайди ва улар халк номидан фаолият курсатадилар.

Шуни таъкидлаш керакки, Узбекистон Республикаси Конституциясининг 10-моддасига биноан, Узбекистон халки номидан давлатнинг факат икки органи иш олиб бориш ҳукукига эга: Олий Мажлис ва республика Президенти. Чунки Узбекистон Республикасининг Президенти ҳам халк томонидан умумий, тенг, тугридан-тугри, яширин овоз бериш йули билан сайланади. Халк худди шу йул билан Олий Мажлисга ва Президентга уз ваколатини беради. Конституцияда курсатилган мазкур икки давлат органидан бошқа ҳеч бир гуруҳ — сиёсий партия, жамоат бирлашмалари ёки алоҳида шахс Узбекистон халки номидан иш олиб боришга ҳақли эмас.

Узбекистон Республикасида давлат хокимиятининг тизими хокимиятнинг конун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд хокимиятига булиниш принципи демократик ҳукукий давлатнинг зарурий шартидир. Мазкур принципнинг кулланиши хокимиятнинг суистеъмол килинишига тусик куяди, давлат идоралари фаолиятининг самарали булишига шарт-шароит яратади. Бу принципнинг Конституцияда мустаҳкамланганлиги демократик ҳукукий давлат сари куйилган дастлабки муҳим кадамлардан биридир.

Хокмиятнинг булиниши принципининг талабларига биноан, давлат хокимиятида ваколатлар, турли давлат органларига, чунончи, конунчилик ваколатлари — республика Олий Мажлисига, ижроия ваколатлари — республика Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамасига, судлов ваколатлари эса — суд органлариаг тақсимлаб берилган.

Президент республикамизниг чет эллардаги дипломатик вакилларини тайинлайди, чет эл дипломатик вакилларини кабул килади.

Давлат рахбарлари тарикасида Президент хар йили Олий Мажлисга ички ва ташки халқаро ахвол хусусида маълумотнома такдим этади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустахкамланган хокмиятнинг таксимланиши принципи Ўзбекистонда ягона давлат хокимиятини ташкил килишга, учала хокимият органларининг узаро уйгунликдаги фаолият воситалари мазкур органларининг узаро бир-бирини тийиб туриш тизимини вужудга келтиришга каратилгандир.

Мустакил Ўзбекистон Республикаси ижтимоий хаёти ва сиёсий тизимлари мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Бир мафкуранинг, бир дунёкарашнинг яккахокимлигидан, катъиян воз кечиш, сиёсий партиялар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги конституциявий йул билан эътироф этилган.

Миллий истиклол мафкураси — жамиятдаги рухий вазиятнинг курсаткичи, ундаги хохиш-ироданинг намоён булишидир, айна замонда у жамиятдаги барча кишиларни — миллат ва элат вакилларини, ижтимоий-сиёсий куч ва гурухларни бирлаштирувчи омил хамдир.

Миллий истиклол мафкураси — бу мустакил миллий давлатчилик куриш учун амалга оширилаётган ва узок муддатга мулжалланган ислохотлар, буюк келажагимизга ишонч рухида сугориладиган такдириломон гоьлар хамда харакатлар мажмуидир.

Ўзбекистонда чинакам демократиянинг зарурий ва конуний таркиби сифатида куппартиявийлик принципи амалда шаклланмокда. Республика Олий Мажлисига ва вилоят, туман, шахар депутатлар Кенгашларига сайловлар хам, Президент сайлови хам куппартиявийлик асосида утказилди.

Ижтимоий адолат принциплари авваламбор оилада карор топиши керак. Чунки оила жамиятнинг негизидир. Бизнинг давлатимизни катта бир оила деб тушуниш мумкин. Бунда узаро хурмат ва каттик тартиб булмаса, оиланинг барча аъзолари уз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меър-окибат курсатмаса, яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас. Ўзбекистоннинг аксарият ахолиси узининг шахсий фаровонлиги тугрсида эмас, балки, оиласининг кариндош-уруглари ва якин одамларининг кушниларининг омон-эсонлиги тугрсидаги гамхурлик килишни биринчи уринга куяди. Бу эса олий даражадаги маънавий кадриятдир.

Давлат уз фаолятини инсонлар ва бутун жамиятнинг порлок келажагини кузлаб, ижтимоий адолат ва конунийлик принциплари асоисда амалга оширмоқда. Шу пойдевор устида республикамизда янги ҳукукий давлат курмоқда. Унда конунга буйсуниш ва барқарор тараккиётнинг асосий шарти булади.

13-Мавзу: Ўзбекистонда инсон ва фуқороларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари.

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасида шахснинг ҳукукий ҳолати тушунчаси. Ўзбекистон Республикасида фуқоролик.
2. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар.
3. Сиёсий ҳуқуқлар.
4. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар.

Конституциявий ҳуқуқ фанининг асосий муаммоларидан бири шахснинг муайян давлатдаги ҳукукий ҳолати масаласидир. Бу муаммо бир неча масалаларни уз ичига олиб, уларнинг ҳар бири фан учун ва ижтимоий амалиёт учун муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда гап жамиятимизда шахснинг ҳолати, унинг эркинликларини таъминлаб берувчи шарт-шароитлар тугрисида боради.

Инсон — ижтимоий мавжудот, у муайян ижтимоий муҳитда яшайди, оиланинг меҳнат жамоасининг аъзоси, маълум ижтимоий гуруҳ, миллатнинг вакили ҳисобланади. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг узгариши шахс ҳолатининг ҳам узгаришига олиб келади. Эркинлик шахсга хос хусусиятдир. Жамият канчалик юкори даражада ривожланган бўлса, шахснинг эркинлиги шунчалик тулик кенг булади. Собик Совет Иттифоқи даврида Ўзбекистонда шахснинг эркинлиги фақат Конституция ва конунларда расмий равишда ёзилган бўлиб, амалда эса шахс бундан эркинликдан фойдалана олмас эди.

Жамиятнинг, давлатнинг шахслар билан буладиган ва ҳукукий нормалар билан белгиланадиган узаро муносабатлари шахснинг ҳукукий ҳолати деб аталади.

Шахснинг жамиятдаги ҳолати унинг жамиятдаги ҳуқуқ ва бурчларини белгиладиган бутун ижтимоий нормалар билан белгиланади.

Жамият ва давлатнинг шахс билан муносабатлари ва алоқаси тугрисидаги ҳукукий нормалар оддий қонунда эмас, балки фақат Конституция нормаларида уз аксини топади.

Шахснинг Узбекистон Республикасидаги ҳукукий ҳолати — бу кишининг Узбекистон Республикаси ҳуқуқ нормалари билан белгиланган ҳолати, унинг жамиятдаги, давлатдаги урнидир. Бу нормалар Узбекистонда яшовчи шахснинг жамият билан муносабатини, давлат билан муносабатини, уларнинг асосий ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди.

Фукороларнинг ҳуқуқлари деганда, асосан, ҳар бир давлатнинг қонунларида уз аксини топган фукоролар ҳуқуқлари тугрисида гап боради. Лекин, фукоролар ҳуқуқларининг асосийлари конституцияда мустаҳкамланган булади. Бундан ташқари, фукороларнинг ҳуқуқлари бошқа ҳуқуқ тармоқлари нормаларида ҳам уз аксини топиши мумкин. Шу билан бир қаторда инсон ҳуқуқлари деган тушунча ҳам бор. Инсон ҳуқуқлари тугрисидаги нормалар, биринчи навбатда халқаро ҳуқуқ нормаларида уз аксини топади, сунг давлатлар уларни тан олган ҳолда уз конституцияларида мустаҳкамлашлари мумкин.

Бу ҳуқуқлари инсонга берилган табиий ҳуқуқлардир. Инсон қайси давлат фукороси булишидан қатъий назар, дунёга келиши билан табиий ҳуқуқларга эга булиши шарт. Давлат фақат уз фукороалрига қушимча равишда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳадаги айрим ҳуқуқларни беради. Бундай ҳуқуқларни давлатлар уз конституцияларида курсатиб қуядилар, керак булса узгартирадилар. Шунинг учун инсон ҳуқуқларини қенг маънода тушунмоқ лозим.

Узбекистон мустақилликка эришганидан сунг, инсон ҳуқуқи масалаларига оид 100 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Республика Президенти эса шу давр ичида инсон ҳуқуқи масалаларига бағишланган олтмишдан ортиқ фармон қабул қилди.

Республикада инсон ҳуқуқи билан шугулланадиган бир қанча давлат органлари ва институтлари фаолият қурсатмоқда. Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари буйича вақили, Инсон ҳуқуқлари буйича Узбекистон Республикаси Миллий маркази, Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг амалдаги қонунлар мониторинги институт ва инсон ҳуқуқи ҳимояси билан шугулланувчи бир қанча ҳуқуқатга қарашли булмаган жамоат ташкилотлари шулар жумласидандир.

Республикада кейинги йилларда БМТ ёки ЕХХТ ташаббуси билан инсон ҳуқуқларига бағишланган қуплаб анжуманлар булиб утди.

Фукороларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари масаласини урганишдан олдин давлат билан фукоролар уртасидаги ҳуқуқий муносабат шакллари, Конституцияда курсатилган асосий ҳуқуқлари, эркинликлардан фойдаланиш ва бурчларни бажаришнинг ҳуқуқий асосларини аниқлаш зарур.

Асосий ҳуқуқлар, эркинликлар ва бурчларни амалга оширишнинг ҳуқуқий шакли ва асоси фукоролик ҳисобланади.

Фукоролик — шахснинг муайян давлатга мансублиги бўлиб, давлат унга нисбатан уз ҳукмини утказди ва уни Конституцияда курсатилган фукоролик ҳуқуқлари ва бурчлари билан таъминлайди, унинг ҳуқуқини ушбу давлат ҳамда ташқарисида муҳофаза қилади.

Фукоролик шахснинг муайян давлат билан барқарор, доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасидир. Бу алоқа уларнинг узаро ҳуқуқ ва бурчларида ифодаланади.

Давлат фукоросига шу давлат ҳудудида яшаб турувчи хама шахслар ҳам қирадимми? Бу саволга ижобий жавоб бера олмаймиз. Чунки маълум давлат ҳудудида шу давлат фукороалридан ташқари чет эл фукоролари, фукоролиги йук шахслар ҳам шайди. Давлат чиқарган қонунлар ва шу давлат ҳудудида яшаб турган барча шахсларга тааллуқлидир.

Демак, давлат фукороси деганда, шахснинг фақат давлат ҳудудида яшаши ёки унинг ҳокимиятига бўйсунishi, ҳуқуқ ва бурчлар билан таъминланишигина эмас, балки шахс билан давлат уртасидаги доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқалар, муносабаталани тушуниш керак.

Фукоролик — ҳуқуқий ҳолатдир. Фукоролик муносабатлари бир томонлама, алоҳида давлат ёки шахснинг хоҳиши билан ва унинг тақлифига биноан, бундай ҳуқуқий алоқаларни узиши мумкин.

Шахснинг фукоролик ҳолати давлат томонидан алоҳида юридик ҳужжат билан белгилаб қуяди. Ўзбекистон Республикасида ҳар бир киши фукоро бўлиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким фукороликдан ёки фукорликни узгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фукоролик БМТ томонидан қабул қилинган ҳолда ва унга мувофиқ равишда дорий этилди. Барча фукоролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдирлар. Бу Ўзбекистон фукоролари тенг ҳуқуқдан фойдаланишни билдиради. Лекин баъзи бир давлатларда фукоролик қачон ва қандай асосларда қабул қилинганлигига қараб, уларнинг ҳуқуқлари ва имтиёзлари ҳар хил белгиланган.

Узбекистон Республикасининг фуқоролари ҳар қандай вазиятда ҳам қонун ва суд олдида тенгдирлар. Одил судлов давлатнинг алоҳида фаолияти сифатида, фуқоролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ута муҳим юридик қафолати ҳисобланади.

Фуқоролар уз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Узбекистон Республикаси уз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам уз фуқороларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик қурсатишни қафолатлайди (Конституциянинг 22-моддаси).

Фуқоролиги бўлмаган, Узбекистон Республикасида домий истикомат жойига эга бўлган шахсларнинг Узбекистон Республикаси ҳудудида тугилган боласи Узбекистон Республикасининг фуқороси ҳисобланади.

Турли давлатларнинг шу соҳадаги қонунларини урганиш шуни қурсатадики, тугилган боланинг фуқоролиги жой принципи ва қонига асосланган принцип асосида ҳал қилинади.

Биринчи принципга асосан, бола қаерда тугилган бўлса, уша давлатнинг фуқоролигини олади, иккинчисига қура, асосан ота-онаси қайси давлат фуқороси бўлса, қаерда тугилишидан қатъий назар, ота-онасининг фуқоролигини қабул қилади. Бунда ота билан онанинг тенг ҳуқуқлилиги сақланади. Баъзи бир давлатларда ҳар икки принцип ҳам бирдан ҳисобга олинади.

Узбекистон Республикасининг фуқоролиги тугрисидаги қонунга асосан, боланинг фуқоролигини аниқлашда иккинчи принцип, яъни ота-онасининг қонига асосланиш принципи асос қилиб олинган.

Агар онасининг фуқоролиги бўлмаган боланинг отаси аниқланиб, у Узбекистон фуқороси бўлса, 14 ёшга етмаган бола қаерда тугилган бўлишидан қатъий назар, Узбекистон Республикасининг фуқороси ҳисобланади.

Узбекистон Республикаси фуқоролигига мансуб бўлмаган шахсларни тавсифлаш учун ҳуқуқшуносликда “муҳожирлар”, “чет эллик фуқоролар”, “фуқоролиги бўлмаган шахслар” деган бир қатор иуоралар қулланилади.

Муҳожир деганда бошқа мамлакатдан қелган киши тушунилади. Бу тушунча “чет эллик фуқоро” иборасидан қенгрок бўлиб, уни ҳам қамраб олади. Юридик фанда Узбекистон Республикасининг фуқороси бўлмаган узининг чет давлат фуқоролигига мансублигини исботловчи

далиллари паспортми ёки уларнинг урнини босувчи бошка хужжати булган шахслар чет эллик фуқоролар деб тан олинадилар.

Фуқоролиги булмаган шахснинг ҳуқуқий таърифи Ўзбекистон Республикасининг фуқоролиги тугрисидаги қонуннинг 11-моддасида берилган: “Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида яшаб тургани ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқороси булмаган ва чет давлат фуқоролигига мансублигини исботлайдиган далиллари булмаган шахслар фуқоролиги булмаган шахслар деб ҳисобланади”. Чет эл фуқоролари икки тоифага булинадилар. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий истиқомат қилувчилар ва вақтинча яшаб турувчилар. Бу икки тоифага мансуб булган чет эллик фуқороларнинг ҳуқуқий ҳолатида айрим фарқлар бор.

Ўзбекистон Республикасидаги чет элликларнинг ҳуқуқий мақоми, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қулами, юқорида қурсатилганидек, ушбу шахсларнинг Республикамизда муқим ёки вақтли истиқомат қилишларига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат қилувчи чет эллик шахслар, Ўзбекистон фуқоролари сингари, қонунда қурсатилган ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланадилар. Масалан, улар ишчи ва хизматчи булиб ишлашлари ёки бошка фаолият билан шугулланишлари мумкин. Улар дам олиш, соғлиқни сақлаш, нафақа олиш, уй-жойдан фойдаланиш, шахсий мулк сифатида уй-жойли булиш, илм олиш ҳуқуқига эгадирлар. Улар Ўзбекистон Республикаси фуқоролари билан никоҳда булишлари ва уни бекор қилишлари мумкин.

Агар булар Ўзбекистон Республикаси қонунларида тақикланган ва жамоат уюшмалари низомларига қарши булмаса, бу тоифадаги чет эл фуқоролари қасаба уюшмаси, кооператив ташкилотлари, илмий, маданий, жисмоний тарбия ва жамоат уюшмаларининг аъзолари булишлари мумкин.

Қонунчиликда Ўзбекистондаги чет элликларнинг бундай фарқланиши амалий аҳамиятга эга. Ўзбекистонда доимий яшовчи чет элликлар тоифасига ички ишлар органлари томониан бериладиган махсус руҳсатнома ёки яшаш учун гувоҳнома олган шахслар қиради.

Ўзбекистондаги чет эллик фуқороларга, Ўзбекистон Республикаси фуқоролари билан бир қаторда, виждон эркинлиги, шахсий ва уй-жой дахлсизлиги ҳамда бошка шахсий ҳуқуқлар қафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган чет эл фуқоролари ва фуқоролиги булмаган шахсларга шундай қенг ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши ва қафолатланиши билан бир қаторда, улардан

Узбекистон конунларини хурмат килиш ва уларга амала килиш талаб килинади.

Узбекистон Республикасида яшовчи хорижий шахсларга, фуқоролиги булмаган шахсларга уларнинг шахсини ва яшаш ҳуқуқларини билдирадиган махсус ҳужжатлар — гувоҳномалар берилади. Бундай ҳужжатлар Узбекистон Республикаси Президенти 1994 йил 23 декабрда тасдиқлаган “Хорижий шахсларга, фуқоролиги булмаган шахсларга берилadиган Узбекистон Республикасида яшаш учун гувоҳнома ва фуқоролиги булмаган шахс гувоҳномаси тугрисидаги низом” асосида берилади.

14-Мавзу: Узбекистонда жамият ва шахс муносабатларининг конституциявий белгилари.

Режа:

1. Узбекистон Республикаси Конституциявий тузумининг иктисодий негизлари.
2. Узбекистон Республикасида мулк шакллари, уларнинг объектлари.
3. Узбекистонда молия, пул-кредит, солиқ ва банк тизими.
4. Узбекистонда оиланинг ҳуқуқий муҳофазаси.

Жамиятнинг иктисодий негизлари деганда, жамиятдаги мавжуд иктисодий ҳаёт, ишлаб чиқариш васиталарига нисбатан мулкчилик шакллари, ижтимоий йуналишига қаратилган ишлаб чиқариш мақсади, жамиятда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг адолат принципи асосида тақсимланиш, ҳужалиқни бошқаришда бозор иктисодий принципларига асосланган лик тушунилади.

Узбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сунг, униг иктисодий негизида аста-секин ишлаб чиқариш қуролларига ҳар хил мулкчилик шакллана бошлади. Шунинг учун ҳам, Узбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Узбекистон иктисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этишини мустаҳкамлайди. Давлат истеъмолчилар ҳуқуқининг устунлигини ҳисобга олиб, иктисодий фаолият тадбиркорлик ва меҳнат килиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жихатдан баб-баравар муҳофаза этилишини қафолатлайди.

Маълумки, иктисодий ҳаётнинг асосини ташкил этувчи мулкрий муносабатлар ишлаб чиқариш воситаларини ва меҳнатнинг барча маҳсулотларини узлаштириш бўйича кишилар уртасида юзага келадиган муносабатлардир. Бу муносабатлар маълум ижтимоий гуруҳларнинг ишлаб чиқаришда тутган урнини, моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш усулини белгилаб беради. Мулкрий муносабатлар ашёвий муносабатлар тарзида юридик жихатдан бошқарилгач ёки расмийлаштирилгандан кейин, улар мулк ҳуқуқи шаклини олади. Бу эса мулкдор шахсга уз мулкни уз хоҳишига қура эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ваколати беради.

Хусусийлаштириш жисмоний шахсларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектларини ёки давлат хужалик жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишларидир. (Конуннинг 1-моддаси).

Ушбу хусусийлаштириш тугрисидаги конунда давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш шакллари ва шартлари, бу тугрида қарор қбул қилиш, нархни белгилаш тартиби ва давлат мулкни хусусийлаштириш билан боғлиқ шунга ухшаш масалалар ҳал этилган.

Ўзбекистоннинг иктисодий негизини ташкид этувчи барча мулк шаклларига тенг ҳуқуқ берилишидан қузланган асосий мақсад ва вазифалар фуқороларнинг ва юридик шахсларнинг моддий ҳамда маънавий талаб ва эҳтиёжларини тобора қупроқ, тулароқ қондириб бориш учун ҳуқуқий асос яратиш ҳамда уларни иктисодий фаолиятининг тадбирқорлик ва меҳнат қилишининг давлат томонидан қафолатланган эркинлиги, мустақиллигини, ижодий фаоллигини таъминлашдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Қаримов республикамизнинг иктисодий соҳадаги вазифалари тугрисида гапириб: “Ижтимоий жихатдан йуналтирилган бозор иктисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, тадбирқорлика эркинлик бериш, тажрибалар ва иктисодий янгиликларни рағбатлантириш, иктисодий омиллар воситасини ишга солиш, тайёрқарликни батамом тугатиш”ни шундай вазифалардан бири сифатида қурсатган эди.

Ўзбекистон Республикасининг 1990 йил 31 октябрда қбул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тугрисида”ги конуни, бу конунга 1993 йил 7 майда қиритилган узғартириш ва қушимчалар ҳақидаги Конунда ва

Узбекистон Республикасининг Фуқоролик Кодексида Узбекистон Республикасидаги мулкларнинг турлари, уларнинг объектлари ва субъектлари, мулкчиликнинг ҳамма турларини ривожлантиришга давлат томонидан тенг шароит яратиб берилиши, уларнинг дахлсизлигини таъминланиши белгиланган. Мулкчилик тугрисидаги қонунда (4-модда) мулкый ҳуқуқ субъектлари қурсатилган.

Узбекистон Республикасининг фуқоролари, жамоалар, уларнинг бирлашмалари, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотлар, фуқороларнинг оилавий ва узга бирлашмалари, маҳаллий узини-узи бошқариш идоралари, халқ депутатларининг барча бугинидаги Кенгашлари ҳамда улар ваколат берган давлат бошқарув идоралари, бошқа давлатлар, халқаро ташкилотлар, бошқа давлатларнинг юридик шахслари ва фуқоролари, фуқоролиги бўлмаган шахслар мулкый ҳуқуқ субъектларидир.

Турли юридик шахслар ва фуқоролар, шунингдек фуқоролиги бўлмаган шахслар айнан битта мулкнинг субъектлари бўлиши мумкин. Мулкчилик тугрисидаги қонун ва Узбекистон Республикаси Фуқоролик кодексининг 167-моддасига мувофиқ, Узбекистон Республикасида мулкнинг хусусий мулк ва оммавий мулк шакллари мавжуд; Фуқоролик кодексининг 208-моддасида “Фуқоролар, ҳужалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва давлатга қаршли бўлмаган бошқа юридик шахслар” хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари сифатида қурсатилган.

Республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал мулк) оммавий мулк ҳисобланади.

Бундан ташқари, Узбекистонда аралаш мулк, бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулклари ҳам бўлиши мумкин.

Шахсларнинг хусусий мулк объектлари — фуқороларнинг ёлланиб ишлашдан, тадбиркорлик фаолияти билан шугулланишдан олган даромалари ҳамда кредит муассасаларига қуйган маблағларидан, акциялар ва бошқа қимматли қозғалардан келган даромадлардан, мерос бўйича ва амалдаги қонун ҳужжатларида ман этилмагана узга асосларга мувофиқ мол-мулкка эга бўлишлари ҳисобига ҳосил этилади вақулайиб боради. Фуқороларнинг хусусий мулки, уларнинг давлат мулкини хусусийлаштиришда иштирок этиши ҳисобидан ҳам вужудга келиши мумкин.

Хусусий мулк уз мол-мулкини сармоя сифатида уртага қуйиш, давлат, кооператив ва узга қорхоналарнинг мол-мулкини, ижарага

олинган мол-мулкни сотиб олиш, мол-мулкни кимошди савдосида ёки конунда йул куйиладиган узга асосларда харид этиш асосида юзага келади.

Шахснинг хусусий мулки булиши мумкин була олмайдиган объектлар Узбекистон Республикаси конунлари билан белгилаб куйилади.

Ширкат мулкига оилавий мулк киради. Оила аъзоларининг мулки оилавий мулкдир. Бу мулк оила аъзоларининг эхтиёжларини кондириш, уй-рузгор ва ёрдамчи хужаликни юритиш учун ҳамда даромад олиш максидида конунда рухсат берилган узга фаолият учун керакли ишлаб чикариш воситаларини, истеъсол буюмларини, яратилган махсулотларни уз ичига олади.

Оилавий мулк хукуки эр-хотин ва оиладаги бошка аъзоларнинг биргаликдаги умумий мулк хукукидан шунингдек, уларнинг хар бирига тегишли булган хусусий мулкдан иборат булиши мумкин.

Махалла мулки ижтимоий узини-узи бошқаришнинг бошлангич бугинлари — махаллалар эгалик киладиган, фойдаланиадиган ва тасарруф этадиган мол-мулк, махалла ахолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ёки уларнинг муштарак жаромадлари, шунингдек, мазкур мол-мулкдан хужалик максидларида фойдаланишдан келган тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, моддий ва хайрия йусинидаги ёрдамлари, халк депутатлари махаллий Кенгашлари берадиган моддий ва молиявий ресурслари асосида вужудга келтирилган мол-мулкдан иборат. Махаллада истикомат килувчи ахоли махалла мулкнинг субъектидир. Махалланинг сайлаб куйилган органлари махалла мулкига тула хужалик юритиш асосида эгалик келади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Ширкат (жамоа) мулкига хужалик жамияти ва ширкатининг хамма мулки киради. Юридик шахс хисобланган хужалик жамияти ва ширкатнинг мулки катнашчиларининг кушган хиссаси хисобидан, хужалик фаолияти натижасида олинган ҳамда конунда ман этилмаган бошка асосларда улар томонидан кулга киритилган мол-мулкдан хосил булади.

Акциядорлик жамияти акциялар сотиш хисобига хосил булган, шунингдек, уз хужалик фаолияти натижасида олинган ва конунда ман этилмаган бошка асосларга биноан кулга киритилган мол-мулкнинг эгасидир.

Мулкчилик конунида курсатилишича, **диний ташкилотларнинг мулкида** бинолар, диний буюмлар, ишлаб чикариш, ижтимоий ва

хайрия ахамиятига эга булган объектлар, диний ташкилотларнинг фаолиятини таъминлаш учун зарур булган пул маблаглари ва бошка мол-мулк булиши мумкин.

Диний ташкилотлар уз маблагига сотиб олган ва барпо этган, фуқоролар, ташкилотлар эхсон килган, ман этилмаган бошка асосларга биноан кулга киритилган мол-мулкка эгалик килишга ҳақлидирлар.

Диний ташкилотларга тушадиган молиявий ва мол-мулк тарзидаги хайр-эхсонлар, шунингдек, фуқоролардан келадиган пул тушумларининг ҳеч бир туригасолик солинмайди.

Конунда республика мулкининг объектлари курсатилган. Республика мулкига: ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бушлиги, усимлик ва ҳайвонот дунёси, бошка табиий бойликлар, давлат ҳокимияти ва республика бошқрув органларининг мол-мулки, давлат ахамиятига эга булган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблаглари, олтин захираси, давлатнинг валюта ва бошка фондлари, давлат ахамиятига молик корхоналар, давлат олий укув юртлари, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ҳамда давлатниг республика истиклолини ва иктисодий мустакиллигини таъминловчи бошка мол-мулклари киради.

Маъмурий-худудий тузилма мулкининг субъекти шу тегишли маъмурий-худудий тузилманинг аҳолиси ҳисобланади. Аҳоли эса узининг мулкий ҳуқуқини руёбга чиқаришни давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ёки улар вакил килган органлар орқали амалга оширади.

Оммавий мулк булган ва давлат корхонасига бириктириб қуйилган мол-мулк тула ҳужалик юритиш ҳуқуқий асосида уша корхонага тегишлидир. Корхона уз мол-мулки билан ҳужалик юритиш ҳуқуқини амалга оширар экан, мазкур мулкка эгалик килади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида уз худудида давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар юридий ва жисмоний шахсларнинг мулки ҳам вужудга келишига йул қуяди ва уларнинг тенг муҳофаза этилишини қафолатлайди.

Бу шаклдаги мулклар турига **чет эл фуқороларининг мулки** киради. Чет эл фуқороларига Ўзбекистон Республикаси худудидаги мулкларига эгалик килиш ҳуқуқи берилади. Давлат бу мулкнинг дахлсизлигини ва бошка давлатларга эркин утқазилишини қафолатлайди. Хорижий давлатлар ва халқаро шартномаларда, Ўзбекистон конун ҳужжатларида белгиланган тартибда дипломатик,

консуллик, ижтимоий-маданий, хайрия ва бошка халқаро муносабатларни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлиқдирлар.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида мулк турларининг ҳар қиллиги, уларни ривожлантиришда давлат иқтисодий ролининг ошиб бориши, мулкчилик ҳамма турларининг тенг муҳофаза қилиниши катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни давлат йули билан тартибга солиш молия, кредит, солиқ, валюта сиёсати ҳамда нархларни назорат қилиш ва уларни билвосита таъсир қурсатиш орқали амалга ошириш мумкин.

15-Мавзу: Ўзбекистон Республикасининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши.

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши.
2. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий мақоми.
3. Маъмурий-ҳудудий масалаларни ҳал этиш тартиби.
4. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши.

Давлат ҳокимияти органи тушунчасини беришдан олдин, биринчи навбатда, давлат аппаратига берилган таъриф билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Давлат аппарати бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган, муайян тузилмаган бирлашган давлат ҳокимиятини амалга оширувчи давлат органларининг йиғиндисидир.

Давлат аппарати қуйидаги белгилари билан бошқа ташкилотлардан ажралиб туради:

1. Давлат аппарати бошқариш билан шугулланувчи алоҳида фуқоролар гуруҳидир.
2. Давлат аппарати давлат функцияларини бажаришга ваколатли бўлган ва ўзаро бўйсунмиш ёки қелишиб олиш асосида боғланган давлат органлари ва муассасалари тизимидир.

3. Давлат аппарати халк иродасини амалга ошириш, уз вазифасини бажариши учун зарур воситалар ва мажбурлаш куролларига эга булган органдир.

Давлат аппарати давлатнинг мохияти билан узвий богликдир. Давлат аппаратининг шаклланишига, унинг фаолияти шу жамият тарихий тараккиётининг хусусияти, иктисодий тузуми, ижтимоий мухити ва муносабатлар шароити таъсир курсатади.

Хар бир жамиятда давлат аппарати давлатнинг олдига куйган вазифаларини бажариш учун ташкил этилади ва шу давлат хокимиятини амалга оширади. Узбекистон Республикаси давлат аппарати халк хокимиятини амалга оширишга, хозирги даврда, аста-секин ижтимоий таъминланган бозор иктисодиётига утиш, халк манфаатларини амалга ошириш ва пировардида демократик, фукоролик жамияти ва ҳукукий давлат куриш учун хизмат килади.

Узбекистон Республикаси давлат аппарати республика олдида турган вазифа ва функцияларини бажариш учун тузилган, барча ваколатларга эга булган давлат оргналари ва муассасалар тизимидир.

Узбекистон Республикаси мустакилликка эришгача, давлат аппарати тизими кайта тузилди. Узбекистонда суверенитетни мустахкамлаш, бозор иктисодига утиш максадида марказлаштирилган тизимдан, хужалик юритишнинг узини-узи таъминлаш шаклига утилди. Республикада илгари бутунлай булмаган бир неча янги давлат органлари тузилди. Мудофаа ва Ташки иктисодий алокалар вазилликлар, Миллий хавфсизлик хизмати, давлат солик кумитаси тузилди. Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш, Кимматбахо металлар, Фан ва техникадавлат кумиталари, Олий аттестация комиссяси биринчи марта ташкил этилди. Марказий иктисодий идораларнинг вазифалари ва фаолият йуналишлари тубдан узгартирилди. Купгина тармок вазирликлари ва идоралари тугатилди. Мустакил миллий авиакомпания, ахборот агентлиги, конокомпания ва шунга ухшаш ассоциациялар, концернлар ва бошка умудавлат ташкилотлари тузилди. Банк тизими кайта ташкил этилди. Республиканинг Марказий Банки бошқарув органларига буйсунмайдиган булди. Ташки иктисодий фаолият миллий банки ва тижорат банклари тармоги вужудга келтирилди. Прокуратура органлари, ички ишлар органлари эса факат Узбекистон Республикасидаги инсон ва фукороларга хизмат киладиган ташкилотга айлантирилди.

Республикада давлат аппаратининг фаолиятини мамлакатда олиб борилаётган иктисодий, сиёсий, ижтимоий ислохотларга мослаштириш сиёсати олиб борилмокда.

Ўзбекистон Республикасида сайлов тизими деганда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва сайлов қонунларига мувофиқ, республика фуқоролари томонидан Республика Президенти, Олий Мажлис депутатлари ва халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларини сайлаш тартиби тушунилади.

Сайлов тартиби Ўзбекистон Республикаси конституциявий-ҳуқуқий нормалари билан белгиланиб, уларнинг йиғиндиси сайлов ҳуқуқини ташкил қилади. Демак, сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи бири-бири билан узаро боғлиқ, лекин бир маънони англатмайди.

Сайлов ҳуқуқи конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг муҳим таркибий қисми, унинг муҳим институти ҳисобланади. Сайлов ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Президенти, Республика Олий Мажлиси ва халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларининг сайлови натижасида келиб чиқадиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар йиғиндиси дир.

Сайлаш ҳуқуқи фуқороларга сайланаётган органларни шакллантиришда катнашиш имкониятини беради. Шу билан бир вақтда, қўшма шаклда сайловчи муайян сиёсий партиянинг дастурин, вакиллик ҳокимияти маҳаллий органларининг фаолиятини маъқул деб топар экан, бу билан қўшма шаклда олий мансабдор шахслар фаолиятининг йўналишини белгилаб қўяди.

Сайланиш ҳуқуқи номзод бўлмиш шахснинг сайловчилар томонидан эътироф этиладиган керакли касбий ва ахлоқий фазилатлари билан боғлиқ бўлиб, ҳокимият вакиллик органлари ва фуқороларнинг маҳаллий узини-узи бошқарувчида фаолият олиб бориш имкониятини яратади.

Шундай қилиб, ҳокимият вакиллик органларига сайлов халқнинг узига тегишли давлат ҳокимиятини бевосита амалга оширишнинг кенг тарқалган шакли бўлиб, айтиш мумкин халқ сайловлар йўли билан қўшма шаклда ва ижро этувчи олий органларга, барча даражаларда Кенгашларга ана шу ҳокимиятни амалга ошириш ваколатларини беради.

Ўзбекистон Республикасида сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи демократик асосларга қўйиб, халқ ҳокимиятини амалга оширишга қўйилган. Бу сайлов тизими ҳокимият органларида аҳолининг барча

катламлари кенг куламда вакилликка эга булишини, сайловга тайёргарлик жараёнида жамоат фикрини хар томонлама аниклашни, вакиллик органларининг вазифаларини, депутатликка номзодларининг амалий ва шахсий фазилатларни муҳокама этишни, халк оммасининг овоз беришдагина эмас, балки сайлов утказиш жараёнида бевосита фаол иштирок этишини таъминловчи демократик коидаларига асосланади.

Узбекистон Республикаси Конституцияси буйича давлат хокимиятининг ташкил этилиши ва фаолияти ваколатларининг тақсимланиш принципи асосида амалга оширилади. Конун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд хокимияти давлатнинг уч асосий таянчидир. Узбекистон Республикаси Конституциясида ана шу учта хокимият идорасининг узаро уйғун фаолиятини таъминлаш воситалари, уларни давлат сиёсатининг умумий йуналишлари буйича узаро муроасага келтириш ва бу идораларнинг узаро бир-бирини тийиб туриш механизмини вужудга келтирувчи коидалар мустахкамланган.

Конституцияда Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг, Узбекистон Президентининг, Вазирлар Маҳкамасининг суд хокимияти идоралари булмиш Конституциявий суд, Олий суд ва Олий Хужалик судининг ваколатлари мукамал белгилаб куйилган.

Узбекистон Республикасининг Конституцияси ва “Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси тугрисида”ги 1994 йил 22 сентябрь конунининг 1-моддасига мувофиқ Узбекистон Республикасининг Олий Мажлиси республикада конун чиқарувчи хокимиятни амалга оширувчи олий давлат вакиллик органи хисобланади.

1992 йилги Конституция қабул қилингунга қадар, Республика Олий Кенгаши олий хокимият органи булиб хисобланар эди. Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси аввалги Олий Кенгашдан қупгина жихатлари билан ажралиб туради. Республика Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг 1-сессиясида сузлаган нутқада бу фарқларни курсатиб утиб, шундай деган эди: “Олий Мажлис собик Олий Кенгашдан бутун мазмун мохияти билан фарқ қилади. Унинг шаклланишидан тортиб, уз йаолиятини ташкил этиш тартиблари ва иш усулларига буни яккол исботлайди”.

Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси олий вакиллик органи деганда нимани тушунилади, вакиллик органи узи нима? Олий давлат вакиллик органи халкнинг сайлаб куйилган вакиллари булиб, улар асосан кинун чиқариш билан шугулланадилар. Бу орган вакилларининг асосий фаолияти халк ирожасини ифода этишдан иборат. Олий

Мажлис депутатлари уларни сайлаб куйган халк олдида хисобдордирлар. Халк иродаси ушбу олий ташкилот чиқарадиган ҳужжатларда — Конституция, конституциявий ва бошка қонунлар, қарорларда қабил қонун ҳужжатларида уз аксини топади. Шунинг учун ҳам Олий Мажлис томонидан қабул қилинган ҳужжатлар республикадаги ҳамма давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқоролар учун мажбурийдир.

Олий Мажлис қабул қилган Конституция ва жорий қонунлар бошка давлат органларининг ҳуқуқий ҳужжатлар чиқариши учун юридик манба хисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича қўшпартиявийлик асосида 250 нафар депутат беш йил муддатга сайланади. Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилдаги Конституциясига мувофиқ, ун иккинчи қақирик Республика Олий Совети депутатларининг сони 500 қишидан иборат эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бир палатали органдир. Мустиқил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва 1993 йил 28 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига депутатлар сайлаш тизимига узгартиришлар қиритилди.

1978 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўйича Республика Олий Советига 21 ёшга етган фуқоролар сайланган бўлса, янги сайлов тугрисидаги қонунга асосан, ирки, миллати, жинси, диний эътиқоди, маълумотидан қатъий назар Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайланиш ҳуқуқига сайлов қунигача 25 ёшга тулган Ўзбекистон Республикасининг фуқоролари эгадирлар.

Ушбу сайлов умумий, тенг, тугридан-тугри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йули билан утқазилади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисининг вақолат муддати тугагач, у янги қақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иш бошлангунга қадар уз фаолиятини давом эттириб туради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси уз фаолиятини унинг таркибига сайлангна депутатлар орқали амалга оширади.

Олий Мажлис депутати уз сайловчиларининг, шунингдек уни депутатликка номзод этиб қўрсатган тегишли сиёсий партия ёки ҳоқимият вақиллик органларининг вақили хисобланади. 1994 йил 25 декабрда Олий Мажлисга утқазилган сайловда 250 депутат сайланган. Шу жумладан, Олий Мажлисга ҳоқимият вақиллик органларидан сайланган 120 қишидан иборат депутатлар блоқи, 69 нафар депутатдан

ташкил топган Халк демократик партияси фракцияси, 47 нафар депутатдан таркиб топган “Адолат” социал демократик партияси фракцияси руйхатга олинди.

Республика Олий Мажлиснинг депутатлари уз ҳуқуқлари ва бурчларини ижро этишда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда 1995 йил 6 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси халқ депутатларининг мақоми тугрисида”ги қонунга амал қилган ҳолда ишлайдилар. Бу қонунда Олий Мажлис депутатларининг ҳуқуқлари, бурчлари ва фаолиятининг шакллари ва қарорлари тула қаратилган.

16-Мавзу: Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш ҳокимиятининг амалга оширилиши ва конституциявий асослари.

Режа:

1. Олий Мажлис — Ўзбекистон Республикасининг қонун қабул қилувчи олий ҳокимият органи.
2. Олий Мажлиснинг вазибалари ва қарорлари.
3. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари.
4. Олий Мажлисга сайловлар утқариш тартиби.

Ўзбекистоннинг сиёсий-ҳуқуқий тизимида президентлик республикаси бошқарувининг жорий этилиши жамиятимиз ва давлатчилигимиз тарихида қатта воқеа бўлди.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихида президентлик ҳокимияти институти жуда қисқа тарихга эга.

Ўзбекистон собиқ Совет Иттифоқи таркибида эканлигида бундай президентлик ҳокимиятини жорий этиш тугрисида суз юритиш мумкин эмас эди. Чунки республикада ҳокимият қатъан расмий равишда битта орган — советлар қўлида бўлиб, советлар қонун чиқариш ва ижро этиш ҳокимиятини бирлаштирган, ҳокимиятнинг бўлиниши принципини амалга оширишга йўл қўйилмаган эди.

Ўзбекистон Республикаси иттифокдош республикалар ичида биринчи бўлиб президентлик бошқарувига ўтди ва республикада Президентлик лавозими таъсис этилди.

Маълумки, президентлик республикаси шаклидаги давлатларда республика Президенти давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиги ҳисобланади. У давлат органлари тизимида марказий урини

эгаллайди. Кучли ижроия хокимиятнинг Президент кулида тупланиши мамлакатдаги барча кучларни бир максад йулида бирлаштиришга, ижтимоий-иктисодий ривожланишга, мамлакатда баркарорлик урнатишга асосий кафолат булади. Жамиятдаги баркарорлик, осойишталик эса давлат олдида турган иктисодий, сиёсий, ижтимоий вазифаларни амалга оширишга реал имконият яратади.

Шунинг учун ҳам, президентлик лавозимининг таъсис этилиши Узбекистон Республикасининг мустакиллик сари куйган дастлабки кадами эди.

Республика Олий Кенгаши конунида таъкидланишича, мазкур конституциявий институтнинг жорий этилишидан кузланган максад мамлакатимиздаги демократик жараёнларни янада ривожлантириш, сиёсий ислохотларни чуқурлаштириш, конституциявий тузумни мустахкамлаш, фуқороларниг ҳуқуқлари, эркинликлари ва ҳавфсизлигини таъминлаш, Узбекистон хокимият ва бошқарув органларининг узаро алоқасини такомиллаштиришдан иборатдир.

Узбекистон Республикасида президентлик лавозими 1990 йил 24 мартда Республика Олий Кенгашининг ун иккинчи чакирик биринчи сессиясида таъсис этилди ва шу муносабат билан Узбекистоннинг 1978 йилги Конституциясига Республика Президенти хакидаги махсус янги 12-боб киритилди. Республика Конституциясига киритилган 118-моддада Узбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиги деб эълон килинди. Шу бобнинг кейинги моддаларида Республика Президентига куйиладиган талаблар, уни сайлаш тартиби курсатилган эди. Узбекистон Республикасининг биринчи Президенти Республика Олий Кенгашининг шу сессиясида халқ депутатлари томонидан яширин овоз бериш йули билан сайланди. Шундан кейин ижро этувчи ва бошқарув хокимиятининг тузидлиши такомиллаштирилди. Республика Министрлар Совети Вазирлар Маҳкамасига айлантирилди.

1990 йил 20 июнда Республика Олий Кенгашининг иккинчи сессиясида “Узбекистон давлат суверенитети тугрисида”ги декларация эълон килинди. Мазкур ҳужжатда Республика мустакиллигининг асосий принциплари республика ҳудуди ва чегараларида республика конунларининг устунлиги, ички ва ташқи сиёсат масалаларини мустакил хал этиш, халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олиш ва ҳурмат килиш, уз тараккиёт йули, уз номи, давлат рамзларини белгилаш ва бошқалар мустахкамланди.

1991 йилнинг 29 декабридаги референдумда Узбекистон халқи мамлакатимизнинг мустакил ривожи учун овоз берди ва тарихимизда

илк маротаба бевосита, умумий тенг ва яширин овоз бериш йули билан Республика Президентини сайлади.

Узбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституцияси хорижий мамлакатлар тажрибасини инобатга олган холда ва уз миллий давлатчилигимизга асосланиб, президентлик бошқарувининг узбекона йулини танлдаи ва карор топтирди.

И.А.Каримов 1992 йил январда Республика Олий Советининг навбатдан ташқари сессиясида касамёд қабул қилди. 1992 йил 4 январда эса, Узбекистон Республикаси Олий Совети уз қарори билан И.А.Каримов Узбекистон Республикаси Президенти лавозимига 1991 йил 31 январдан қиришди, деб эълон қилинди.

Узбекистон Республикаси Конституциясининг XIX боби Узбекистон Республикаси Президентининг ҳуқуқий мақомига, хусусан 93-моддаси республика Президентининг ваколатларига бағишланади.

Узбекистон Республикаси Президентининг Конституцияда қурсатилган ваколатларини мақсади, мазмунига қура, шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) қонунчилик ва қонунийлик соҳасидаги ваколатлар; 2) давлат органларини тузиш соҳасидаги ваколатлар; 3) фуқорларнинг ҳуқуқ, эркинликлари, бурчлари ва қонуний манфаатлари соҳасидаги ваколатлар; 4) халқаро муносабатлар соҳасидаги ваколатлар;

Узбекистон Президентининг қонунчилик ва қонунийлик соҳасидаги ваколатлари. Бу ваколатларни асослари Узбекистон Конституциясида белгиланган. Республика Президенти, биринчи навбатда давлат бошлиғи сифатида давлат ва жамият ривожланишининг асосий стратегик йуналишларини ишлаб чиқади ва уларни Олий Мажлис йигилишларида эълон қилади. Президентнинг бундай дастурларида республика олдида турган вазифалар, уларни хал этиш йуллари, қонунчилик соҳасидаги асосий йуналишлар қурсатиб берилади.

Республика Президенти давлат раҳбари сифатида қонунчилик жараёнининг бевосита иштирокчисидир. Конституциясининг 82-моддасига биноан, Узбекистон Республикасининг Президенти қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга. У Олий Мажлисга қонун лойиҳаларини ёки бирор масала бўйича қонун ишлаб чиқаршини тақлиф этиши мумкин. Бу билан республика Президенти қонунлар яратилишининг бошланғич даврида иштирок этади. Республика Президенти Узбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонун

лойихалари муҳокама қилинаётганда истаган вақтида суз олиб, уз фикрини билдириши мумкин.

Конституция 93-моддасининг 14-бандига асосан, республика Президенти Олий Мажлис томониidan қабул қилинган қонунларни имзолайди. Бу ҳолат эса Олий Мажлис қабул қилган қонун фақат республика Президенти имзосидан кейингина қучга қиришини билдиради. Қонунга эътирози бўлганда, Президент уз эътирозларини илова этиб, уни тақроран муҳокама қилиш ва овозга қуйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга, тасдиқлашни кечиктиришга ҳақлидир.

Президентнинг давлат органларини тузишдаги ваколатлари. Ўзбекистон Конституциясида республика Президентига давлат органлари тузиш, уларнинг раҳбарларини тайинлаш борасида катта ваколатлар берилган. Бунда уларнинг айримларини республика Президенти бевосита узи тузади ва уларни тузиш, тайинлаш, сайлаш,, тасдиқлаш учун тавсия қилади.

Республика Президенти давлат раҳбари сифатида республикадаги давлат олий ҳокимияти ва бошқарув органларининг ишларини йуналтириб, уларнинг баҳамжихат ишлашини таъминлаб туради. У ҳокимият ва бошқарув органларини болаш вазифасини бажаради.

Президент Ўзбекистон Конституциявий судининг раиси ва аъзолари, Олий Суд раиси ва аъзолари, Олий ҳужалик суди ва аъзолари лавозимларига номзодларни, табиатни муҳофаза қилиш давлат қумитасининг раиси, Марказий банк бошқрувининг раиси лавозимига номзодларни Олий Мажлисга тақдим этади.

Республика Президенти давлат бошлиғи сифатида бундай ҳолларда узининг конституциявий ваколатларидан фойдаланиб, ихтилофни ҳал қилиш чораларини қуради. Ҳалқ қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юзага келган тақдирда, Конституциянинг 95-моддасига қура, Ўзбекистон Республикаси Президентига Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори остида Олий Мажлисни тарқатиб юбориш ҳуқуқи берилган. Олий Мажлис фавқулодда ҳолат жорий этилган даврда тарқатилиши мумкин эмас.

Республика Президентининг фуқороларнинг ҳуқуқ, эркинликлари, бурчлари ва қонуний манфаатлари соҳасидаги ваколатлари. Ўзбекистон Конституциясида Республика Президенти фуқороларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг қафилидип, деб белгиланган.

Республика Президенти фуқороларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини республика ҳудудидагина эмас, балки унинг ташқарисида, бошқа чет давлатлар ҳудудларида ҳам таъминланишнинг асосий кафили булади.

Ўзбекистон Президенти республика фуқоролигига қабул қилиш, фуқороликдан чиқариш, сиёсий бошпана бериш масалаларини ҳам ҳал қилади.

Ўзбекистон Республикасининг орденилари, медаллари ва фахрий ёрликлари билан фуқороларни муқофотлайди.

Шунингдек, Президент давлат миқёсидаги катта байрамлар ва тантаналарга бағишлаб, амнистия тугрисида ҳужжатлар қабул қилади, Ўзбекистон Республикасининг судлари томонидан ҳукм қилинган фуқороларини авф этади.

Республика Президентининг халқаро муносабат соҳасидаги ваколатлари. Ўзбекистон Президенти халқаро муносабатларда республика номидан иш қуради. Унинг халқаро соҳадаги ваколатларини ана шу қойда белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, республика Президентининг халқаро соҳадаги ваколатлари янада кенгайди. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси собиқ Иттифок таркибида бўлган вақтда халқаро миқёсда алоқа қилишга умуман ҳуқуқи йўқ эди. Мустақилликка эришгандан сунгина, у халқаро муносабатларда мустақил субъект сифатида иштирок этмоқда.

Республика Президенти биринчи навбатда мамлакат халқаро сиёсатининг асосий йўналишларини белгилайди, у давлатининг вакили сифатида халқаро муносабатларда юқори вакилликни олиб боради; чет давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан музокаралар утказади, битим ва шартномалар тузади, уларни имзолайди, республиканинг тузилган ҳужжатларга риоя этишини таъминлайди.

Республика Президенти мамлакатимизга ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш бўйича тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурати тугилганда уруш ҳолати эълон қилиш ҳуқуқига эга ва бу тугридаги қарорини уч кун мобайнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғига киритилди.

Республика Президенти, Конституциясининг 91-моддасига мувофиқ, у вазифасини бажариб турган даврида бошқа ҳақ туланадиган лавозимини эгаллаши, жумладан, тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиши ҳамда вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас. Бу ҳолат Президентнинг ижроия ҳокимиятини бошқаришидан ва ҳокимият бўлиниги принципига асосан қонунчилик

хокимиятидан мустакил булиши кераклигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам Президент давлат бошлиги сифатида бевосита сайловчилар томонидан сайланади, уз ваколатларини халқдан олади. Унинг дахлсизлиги конун билан мустахкамланган. Конституцияга мувофиқ Узбекистон Республикаси Президенти булган шахс бу лавозимни сурункасига икки икки муддатдан ортик эгаллаши мумкин эмас.

Республика Конституциясининг 97-моддаси бу масалани жуда одилона хал килган.

Бу моддага биноан, ваколати тугаши муносабати билан эстеъфога чикка Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди. Бу одилона конституциявий норма давлатчилик сохасидаги катта тажрибага, билимга эга булган, Узбекистон мустакиллиги, равнаки, обрусини учун катта хизмат килган шахсдан халқ манфаати учун яна фойдаланиш имкониятини беради. Бундай тажрибалар хорижий давлатчилик тарихида учраб туради ва бу холат куплаб давлатларнинг конституцияларида ҳам мустахкамланган.

